

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(68) 2018

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ГАНЖА	Іван САБАДОШ
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Мар'ян СКАБ
Ірина ГНАТЮК	Світлана СОКОЛОВА
Ніна ГОРГОЛЮК	Микола СТЕПАНЕНКО
Василь ГРЕЩУК	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Микола ШТЕЦЬ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Віктор ШУЛЬГАЧ
Ганна МАРТИНОВА	

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 12 від 06.12.2018 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 17.12.18. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 14,70. Обл.-вид. арк. 13,58. Тираж 290 прим. Зам. 5492.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідectво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.2

Катерина Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**МОРФОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ
АКАДЕМІЧНОЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ**

У статті проаналізовано основні аспекти дослідження морфології в різні періоди розвитку академічної лінгвоукраїністики. Констатовано вплив позамовних, передусім навчально-освітніх та ідеологічних, чинників на подання морфології у граматиках (підручниках для шкіл, університетів та інститутів) і курсах української мови до середини ХХ ст.

Схарактеризовано розгортання досліджень із теоретичної морфології, насамперед частин мови та морфологічних категорій, із 60-х років ХХ ст. до сьогодні. Узагальнено теоретичні засади виокремлення частиномовних і нечастиномовних класів одиниць граматистами, орієнтованими на здобутки традиційного та новітнього українського мовознавства. Основну увагу зосереджено на функційному (семантико-граматичному) підході, випрацьованому І.Р. Вихованцем та його послідовниками, до класифікації слів на частини мови, кваліфікації морфологічних одиниць (мінімальної морфологічної одиниці та морфологічної одиниці-конструкції), статусу морфологічних категорій, що зумовлено домінуванням цього підходу в розвитку української граматичної думки з 80-х років ХХ ст. дотепер. Відзначено використання теоретичних засад семантико-граматичного підходу для створення найповнішого опису морфологічної системи української літературної мови в новітній «Граматиці сучасної української літературної мови. Морфології».

У контексті надважливих проблем лінгвоукраїністики початку ХХІ ст. виокремлено актуальні проблеми теоретичної та прикладної морфології, породжені процесами глобалізації та демократизації українського суспільства, серед яких — реалізація граматичного стандарту української літературної мови в мовній практиці сьогодення, актуалізація відмінкових форм та морфологічних одиниць, що потрапили з різних причин до пасивного словника, динаміка прескриптивних (обов'язкових) граматичних норм у різних функційно-стильових сферах мови.

Ключові слова: морфологія, граMATика, частини мови, морфологічні категорії, семантико-граматичний підхід, функційно-категорійна граMATика, граматичні норми.

Граматична (морфологічна та синтаксична) структура і система української мови впродовж 100 років розвитку академічної лінгвоукраїністики була одним з основних об'єктів дослідження, проте в різні історичні періоди вона поставала в різних аспектах, що зумовлено значною мірою в перші 50 років позамовними чинниками, а в наступні 50 — уже мовними і меншою мірою — позамовними чинниками.

У 20-ті рр. ХХ ст. відомі тоді українські мовознавці (М. Грунський, О. Курило, О. Синявський, О. Ізюмов, П. Горецький, І. Шаля та ін.) зосередили всі зусилля на створенні граматик української мови для навчальних потреб, тобто підручників для вивчення української мови в школах, оскільки у Східній Україні, та й у Російській імперії загалом, у ХІХ ст., після «Граматики» О. Павловського, не видавали граматик української мови, бо царські циркуляри та укази цілком усунули українську мову зі школи та офіційного вжитку. Саме тому граматики української мови, створені на початку ХХ ст., були підручниками з української мови або для домашнього навчання та самоосвіти (це, зокрема: «Коротка граматика української мови» П. Залозного (ч. 1 — 2, 1906 — 1913); «Українська граматика для школи» Г. Шерстюка (ч. 1 — 2, 1907 — 1909); «Українська граматика» Є. Тимченка (1907); «Граматика українського язика» І. Нечуя-Левицького (ч. 1 — 2, 1914) та ін.), або першими підручниками для шкіл, шкільними граматиками української мови, що спричинено відкриттям після 1917 року шкіл з українською мовою навчання. Серед праць навчального (переважно шкільного) призначення, які підготували та опублікували науковці Академії наук України в період із 1918 року до початку 30-х років були «Початкова граматика української мови» (ч. 1 — 2, 1917 — 1918) О. Курило [33], яку використовували як основний шкільний підручник із мови майже 10 років, «Украинская грамматика» М. Грунського (1918) [23], «Українська мова» (1926) М. Грунського та Г. Сабалдира [24], «Украинский язык» (1923) О. Синявського [41], «Граматика і правопис української мови» (1925) О. Ізюмова [26], «Українська мова» (1926, сім видань) П. Горецького та І. Шалі [14], «Норми української літературної мови» (1931) О. Синявського [42], «Підвищений курс української мови» (1929, 2-ге вид. 1931) [39] і «Курс української мови для службовців» (1930) за редакцією Л.А. Булаховського [35], «Граматика української мови» (ч. 1 — 2, 1934) Н.А. Кагановича та Г.В. Шевельова [28]. Саме орієнтація на школу, на шкільну програму з мови спричинила те, що в цих підручниках, названих граматиками, стався вихід за межі опису граматичної (морфологічної та синтаксичної) будови української мови. У багатьох із них подано відомості з фонетики, лексики, фразеології та інших підсистем української мови, що зумовило заміну вужчої назви *граматика* ширшою назвою за своїм значенням — «Українська мова» та «Курс української мови». У виданих академічних граматиках та курсах, безперечно, був розділ, присвячений характеристиці морфологічної будови (системи) української літературної мови. Його навчальне призначення зумовило відповідний обсяг інформації з питань, традиційно зараховуваних

до морфології, та однозначне їх потрактування. Проте вже тоді українські мовознавці дискутували з приводу доцільності (нормативності) вживання в українській літературній мові активних дієприкметників теперішнього часу на **-чий**. Багато дослідників, серед яких О. Курило, М. Гладкий та інші, не рекомендували їх для використання [34: 18; 12: 56], а інші, зокрема П. Бузук, відстоювали потребу в уживанні таких дієприкметників, бо вони були в українських писемних пам'ятках та є в живій українській мові й мові письменників-класиків [4: 168 — 171] [Див ще: 25: 81 — 82; 37: 115].

Розгорнути дослідження теоретичних питань морфології українським мовознавцям не вдалося через репресії кінця 20 — 30-х рр., оскільки багатьох із них було репресовано, а їхні підручники та посібники з української мови для середньої та вищої школи вилучено з ужитку.

Із 30-х рр. почався методологічно відмінний від попереднього періоду пошук засад створення наукової граматики української літературної мови для студентів вищої школи — «Курсу української мови», у якому, безперечно, чільне місце посів би розділ про морфологічну будову української мови. Це завдання було покладено на створений у 1930 р. Інститут мовознавства ВУАН, йому надавала виняткового значення Президія Академії, яка затвердила 1936 р. авторський колектив [27: 442]. Найпарадоксальніше те, що засади створення цього «Курсу» та його структуру українські мовознавці двічі обговорювали з відомими російськими мовознавцями в Ленінграді. Проте через репресії роботу над ним було відкладено, її продовжили інші автори, а в 1940 р. Інститут мовознавства відзвітував про написання «Курсу сучасної української літературної мови», але не опублікував його, бо завадила війна. До цієї праці авторський колектив повернувся у II половині 40-х рр., підготував її до друку, і лише в 1951 р. «Курс сучасної української літературної мови» у двох томах за редакцією Л.А. Булаховського [36] побачив світ. Це був навчальний посібник із сучасної української літературної мови для філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педагогічних інститутів.

Примітно те, що найбільшим розділом (майже 200 сторінок) у першому томі «Курсу» була «Морфологія» (автор В.С. Ільїн). Навчально-освітній характер цього посібника зумовив описовий та однозначний виклад матеріалу з морфології української мови. У його завдання не входило розв'язання дискусійних питань морфологічної теорії, зокрема критеріїв поділу слів на частини мови, з'ясування статусу певних класів одиниць та морфологічних категорій тощо. Лише до деяких неоднозначно потрактованих у теоретичному мовознавстві проблем подано (петитом) міркування інших дослідників. Наприклад, у підрозділі **11** незмінні присудкові слова виділено в окрему морфологічну групу, а нижче зауважено, що В.В. Виноградов у своїй праці «Русский язык (Грамматическое учение о слове)» (1947) надав їм статусу самостійної повнозначної частини мови, долучивши до них інші слова російської мови, спеціалізовані на вираженні лише синтаксичної присудкової функції [Там само: 318].

Теоретичні засади авторського трактування морфології віддзеркалювала сама структура однойменного розділу в «Курсі». У ньому виокремлено три підрозділи: I. Загальна частина. II. Словотвір. III. Словозміна. Це означало, що словотвір опинився у складі морфології, причому він постав окремо, поряд із словозміною відмінюваних класів слів. У «Загальній частині» на основі трьох ознак — наявності в певної групи слів близького лексичного значення, однакових або схожих формальних ознак та спорідненої синтаксичної ролі в реченні — виділено **повнозначні** частини мови (іменник, прикметник, дієслово, прислівник, а також числівник і займенник, що в окремих групах зближуються то з іменником, то з прикметником, то з прислівником, маючи, проте, свої специфічні ознаки) [Там само: 294 — 295] і **неповнозначні** частини мови (прийменники і сполучники). Особливе місце відведено **часткам**, які, не маючи свого самостійного значення, набувають конкретного значення у зв'язку з тим, що надають словам та словосполученням, з якими вони поєднуються, різних значеннєвих відтінків [Там само: 296]. Окремо поставлено і **вигуки**, що «відрізняються від інших частин мови не відсутністю чітко виявленого самостійного лексичного змісту, а своєю синтаксичною роллю: вони своїм значенням здебільшого наближаються до самостійного речення, тобто до чисто синтаксичної одиниці» [Там само].

Дієприкметникові надано статусу перехідної морфологічної групи між дієсловом і прикметником [Там само: 329], а дієприслівникові — незмінної дієслівної форми, що, як і основні форми в системі дієслова, означає певний процес, який, на відміну від звичайних предикативних дієслівних форм, є ознакою іншої дії чи іншого стану [Там само: 331].

Трактування морфологічних категорій і словозмінних парадигм у «Курсі» було переважно традиційним.

На частково модифікованих теоретичних засадах описано морфологічну будову (систему) української літературної мови в теоретичному курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969) — колективній монографії за загальною редакцією І.К. Білодіда [43], яку вважали тоді найповнішим описом цієї системи, у якому, крім суто морфологічних проблем — сукупності частин мови, системи словозміни відмінюваних і дієвідмінюваних частиномовних класів, їхніх граматичних категорій — проаналізовано питання морфемного складу повнозначних слів, зокрема словозмінної та словотвірної морфеміки, морфонологічні явища (частково) на межі морфем та акцентуаційні особливості всіх класів слів. Таке наповнення спричинене трактуванням морфології як науки про словотвір і словозміну сучасної української літературної мови, про що свідчить, зокрема, подане в цій книжці визначення: «Морфологія — це наука про словотвірну будову слова, парадигматичну систему мови і граматичні (морфологічні) категорії» [Там само: 15]. Це означало, що словотвір був унесений до морфології, але не як її самостійний розділ, а як окремі підрозділи про способи творення слів кожного частиномовного класу.

Поділ слів на лексико-граматичні класи, або частини мови, у цьому теоретичному курсі визнано основним завданням і досі не розв'язаною проблемою граматичної науки. А далі без обґрунтувань зазначено, що в пропонованій праці в основу поділу слів на лексико-граматичні класи покладено морфологічний принцип, який доповнюють синтаксичний і лексико-семантичний. За основною морфологічною ознакою, що передбачає наявність або відсутність у слів парадигми відмінювання, розмежовано дві групи: відмінювані (змінні) і невідмінювані (незмінні) слова. Крім цього, змінні слова класифіковано за наявністю в них граматичних категорій — найзагальніших іменних та дієслівних [Там само: 24]. За здатністю граматично поєднуватися з іншими словами в реченні частиномовні класи поділено на граматично залежні (характер залежності — узгодження — неузгодження) і граматично незалежні. На основі лексико-семантичної ознаки, що охоплює наявність чи відсутність у слова лексичного (співвідносного з поняттям) та граматичного значення, виокремлено повнозначні і неповнозначні частиномовні класи слів. Логічно було б на підставі запропонованої сукупності ознак створити відповідну класифікацію частин мови, проте автори в «Передмові» повідомили, що за цими ознаками вони лише диференціювали прийняту (викладену) в підручниках та академічних граматиках багатьох мов класифікацію частин мови, що вможливило об'єднати їх у такі широкі класи слів:

Змінні повнозначні, які мають парадигму відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами, співвідносяться з поняттями: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово.

Незмінні повнозначні, що переважно не мають парадигми відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами, співвідносяться безпосередньо з поняттями: прислівник.

Незмінні неповнозначні, які не мають парадигми відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами в реченні, не співвідносяться з поняттями і виражають ряд граматичних значень: службові (неповнозначні) слова (частини мови): прийменник, частка, сполучник.

Еквіваленти висловів — не мають парадигми відмінювання, не поєднуються з іншими словами граматичними зв'язками, не співвідносяться безпосередньо з поняттями і мають нульове граматичне значення: вигук, виділений усупереч тому, що він не є словом, в окрему частину мови (Там само: 24 — 27).

Для академічної лінгвоукраїністики 70 — 80-х рр. характерне поглиблене вивчення теорії частин мови, унаслідок чого створено нові монографічні описи окремих частиномовних класів слів. 1974 р. з'явилася праця «Іменник в українській мові» І.Г. Матвіяса [38], у якій проаналізовано граматичні категорії іменника та систему його відмінкових форм на тлі історичних змін та народних говорів, а 1978 — праця «Прикметник в українській мові» А.П. Грищенка [22], у якій на широкому фактичному матеріалі, що охопив пам'ятки української мови, лексикографічні джерела, діалектне мовлення, усне й писемне літературне мовлення, схарактеризовано словозмінну і словотвірну структуру прикметника.

Монографія «Структура українського дієслова» В.М. Русанівського [40], що побачила світ 1971 р., була першою спробою з'ясувати історію становлення морфологічної структури та граматичних категорій дієслів української мови.

На тлі відомих тоді в українському мовознавстві підходів до потрактування статусу дієприкметника вирізнялася його нова концепція, запропонована в монографії «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» Г.М. Гнатюк [13]. Йому надано статусу самостійної міжчастиномовної категорії з ознаками дієслова і прикметника, тобто лексико-граматичного класу слів з подвійною природою, визнано своєрідним гібридом і відведено проміжне місце між дієсловом і прикметником [Там само: 9, 12 — 18, 104 — 111, 216].

У 1980 р. побачили світ дві концептуально різні монографії: «Числівник української мови», автори: Г.П. Арполенко, К.Г. Городенська, Г.Х. Щербатюк [1] і «Прийменникова система української мови» І.Р. Вихованця [5]. У першій монографії, на противагу попереднім описам числівника, обґрунтовано окремість числівника в системі частин мови насамперед за його диференційною семантичною ознакою — призначенням числівників виражати кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість.

Друга монографія, без перебільшення, стала резонансною не тільки в українському, а й у всьому слов'янському мовознавстві. У ній уперше було переглянуто традиційний поділ слів на частини мови, запропоновано гетерогенний, семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови, що дав змогу авторові виділити чотири незаперечних частини мови — іменник, дієслово, прикметник та прислівник й обґрунтувати нечастиномовний характер так званих службових слів, числівників, займенників та вигуків. До службових слів як виразників семантики відношень (релятивної семантики) зараховано прийменники, сполучники, частки та зв'язки, у межах якої вони розрізняються своїм функційним призначенням. Прийменники, сполучники та зв'язки як засоби вираження відношень між явищами дійсності і частки як засоби вираження ставлення мовця до висловлювання дістали статус аналітичних синтаксичних морфем. Зокрема, функцію прийменника з морфемним статусом витлумачено як переведення субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову). На її основі постало новаторське дослідження прийменникової системи української мови. Крім того, у цій монографії іншого статусу надано числівникам: їх кваліфіковано як лексичні морфеми, тобто позбавлено самостійного частиномовного статусу, оскільки вони конкретизують множину, що вподібнює кількісні числівники до флексійних показників категорії числа іменників. Запропонований нечастиномовний статус числівника дисонував із його самостійним частиномовним статусом, наданим йому в монографії «Числівник української мови». Безперечно, значення праці «Прийменникова система української мови» полягало у випрацьованій новаторській класифікації

слів на частиномовні і нечастиномовні класи, концепції прийменника як окремого типу аналітичних синтаксичних морфем, але не тільки в цьому. На тлі попередніх періодів розвитку лінгвоукраїністики її непроминальне значення вбачаємо в тому, що вона засвідчила можливість виходу дослідників за межі традиційних канонів, змогу реалізувати індивідуальні авторські підходи до трактування узвичаєних морфологічних проблем, зняття обмежень у творчих наукових пошуках.

З ідеями І.Р. Вихованця в українській морфології пов'язано чимало радикальних змін у теорії частин мови, морфологічних категорій, зокрема категорії відмінка іменників і прикметників, займенникових слів, а також у розв'язанні інших теоретичних проблем. Ці зміни передбачали одну мету — створити несуперечливу теорію і класифікацію частин мови. Її цілісно зреалізовано в монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) [7]. У ній обґрунтовано переваги гетерогенної класифікації частин мови, що спирається на *семантичний* критерій, трактований у трьох вимірах: 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу; 2) у плані лексичного значення слова; 3) в аспекті категорійного значення частини мови; *синтаксичний* у двоярусній інтерпретації, що передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, що спираються на синтаксичні зв'язки, *морфологічний*, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також *логічний* і *словотвірний* як допоміжні [Там само: 12 — 14]. За наявності цих різно-рідних ознак виокремлено, як уже було зазначено, чотирикомпонентну систему частин мови з її внутрішньою ієрархією: іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикметника і прислівника, а прикметник і прислівник — периферійними, причому прислівникові відведено найпериферійніше місце через його морфологічну безкатегорійність та відсутність у нього свого лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, який виражає ознаку щодо інших класів ознакових слів, тобто ознаку ознаки [Там само: 15 — 17].

У цій частиномовній класифікації на тлі традиційної вирізнялося дієслово. За комплексним виявом семантичної, морфологічної та синтаксичної ознак дієсловом, серед яких синтаксичній відведено роль визначальної (на противагу «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського), тут виділено чотири дієслівні утворення, що становлять зміст поняття «дієслівна лексема». Типовими дієслівними лексемами визнано дієвідмінювані форми, тому що вони в повному наборі виявляють ці ознаки дієслова. До них прилягають інфінітив, предикативні форми на *-но, -то* та аналітичні форми дієприкметника зі своїми особливостями вияву семантико-граматичних ознак дієслова [9: 220 — 223]. Синтетичні форми дієприкметників і дієприслівників виведено зі складу дієслова, бо в них знівельовані визначальні дієслівні морфологічні категорії і вони перебувають за межами його синтаксичного вживання [7: 176 — 180, 207 — 211; 9: 223].

За синтаксичними, семантичними та морфологічними показниками не надано окремого частиномовного статусу, як уже було зазначено, числівникові та займенникові. Якщо підставою для заперечення числівника послугували насамперед подібність кількісних числівників до флексійних показників категорії числа іменників, а так званих порядкових числівників — до прикметників, і крім цього, синтаксичні та морфологічні ознаки, зокрема вживання кількісного числівника з іменником у позиції підмета як нерозкладного компонента речення та обмеженість морфологічних ознак у числівника [7: 30 — 34], то займенники за цими ознаками дублюють цілком або частково іменники, прикметники та прислівники, на підставі чого виокремлено підклас займенникових іменників у складі іменника, займенникових прикметників у складі прикметника та займенникових прислівників у складі прислівника з додатковою семантичною ознакою вказівності та синтаксичною ознакою засобу зв'язку висловлень у тексті [Там само: 40]. Проте в наступних двох працях — «Теоретичній морфології української мови» та «Граматичі сучасної української літературної мови. Морфології» І.Р. Вихованець, так само спираючись на свої семантико-морфолого-синтаксичні ознаки гетерогенної класифікації, виокремив числівник за семантичною домінантою — значенням кількості та обґрунтував його частиномовну морфологічну периферію, оскільки він називає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає це категорійне значення кількості в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа [9: 152; 11: 318]

У його класифікації, як уже було відзначено, окреслено також семантико-граматичні засади виокремлення класу нечастиномовних одиниць, або службових слів-морфем, що об'єднали чотири типи: прийменники, сполучники, частки та зв'язки. На цих нових теоретичних засадах укладено «Граматичний словник української мови. Сполучники» (2007) [16] та створено цілісне монографічне дослідження «Сполучники української мови» (2010) К.Г. Городенської [18], у якому обґрунтовано слівно-морфемний статус сполучників, визначено їхні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції, запропоновано уточнену диференціацію сполучників, виділено семантичні групи сполучників сурядності, підрядності, сурядності-підрядності та підрядності-сурядності, розмежовано спеціалізовані й транспозиційні реалізації семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних і складносурядних реченнях, простежено нові явища у функційно-стильовому використанні сполучників різних семантичних груп, з'ясовано співвідношення синтетизму та аналітизму в їхньому складі.

На противагу традиційному трактуванню, у частиномовній класифікації І.Р. Вихованця запропоновано концепцію реченневої природи вигуків, у якій їх співвіднесено з логічною основою речення — судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, бо вони є лише його емоційними відповідниками, тобто вигук як реченнєві утворення передають

тільки емоції та почуття мовця, що стосуються ситуацій позамовного світу, але безпосередньо не відображають такі ситуації [7: 36 — 40].

Семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови був поширений і на теорію морфологічних як різновиду граматичних категорій, оскільки вони тісно пов'язані з морфологічними одиницями — морфологічними словами (частинами мови), або морфологічними одиницями-конструкціями, і морфемами як мінімальними морфологічними одиницями, переважно закінченнями, що виражають їхні граматичні значення.

Характерною ознакою розвитку теорії морфологічних категорій з другої половини 80-х рр. XX ст. і до сьогодні є намагання українських дослідників переглянути й удосконалити традиційні кваліфікації та класифікації морфологічних категорій, якнайточніше витлумачити їхню сутність на засадах функційного підходу, передусім залежно від значення й засобів його експлікації, напрямку їх аналізу, а також від інших чинників [17: 67]. Цей підхід ґрунтований на витлумаченні граматичної категорії як узагальненого граматичного значення, розчленованого на ряд граем (традиційно — сукупність протиставлених одне одному однорідних граматичних значень) і вираженого системою спеціалізованих граматичних форм (аналіз від функції до форми), або як системи граматичних форм, що виражають узагальнене граматичне значення, і сукупність його граем з однорідним значенням (аналіз від форми до значення) [9: 31; 11: 48].

Орієнтуючись на таке двобічне (семантико-граматичне) трактування граматичних категорій, І.Р. Вихованець наголосив також на принциповому значенні аргументів «на користь того, що виділювані категорії мають підґрунтя в плані лінгвістичної онтології, а не є лише результатом наших теоретичних побудов» [11: 49], та на потребі зважати на зв'язок категорій із семантикою, морфологією, синтаксисом та словотвором, оскільки ці категорії властиві частинам мови як одиницям із комплексом ознак (семантичних, морфологічних та синтаксичних, а для похідних слів — і словотвірних) [9: 30 — 31; 11: 51].

Застосування такого двоєдиного критерію функційного підходу до кваліфікації морфологічних категорій та врахування ранговості морфологічних показників дало підстави виділити морфологічні категорії першого, найвищого рангу, або **власне-морфологічні**, які становлять найабстрактніші угруповання, що об'єднують одиниці, які вирізняються концентрованою сукупністю засобів вираження змісту, і категорії другого рангу — **морфолого-словотвірні**, що характеризуються більшою конкретністю порівняно з першими, позбавлені притаманних першим категоріям регулярних засобів вираження [7: 43 — 44; 9: 31; 11: 52]. Специфіка категорій другого рангу полягає в тому, що їхній функційний вияв відбувається на перетині кількох підсистем граматики, що вони модельовані різноранговими засобами вираження, пов'язаними між собою спільним узагальненим змістом певної ознаки. Саме ці кваліфікаційні ознаки послуговували підставою надання категоріям другого рангу статусу міжрівневих [8: 14].

Серед них розмежовано ті, що стосуються двох мовних рівнів, зокрема морфологічного та синтаксичного, на основі чого їх витлумачено як морфолого-синтаксичні, і ті, що мають стосунок до трьох мовних рівнів — словотвору, морфології та синтаксису, що вможливило кваліфікувати їх як морфолого-синтаксико-словотвірні [9: 31].

На зазначених нових концептуальних засадах в українському теоретичному мовознавстві істотно уточнено статус традиційно виокремлюваних морфологічних категорій дієслова, іменника, прикметника та прислівника. Цій проблемі присвячені дві монографії І.Р. Вихованця — «Система відмінків української мови» (1987) [6] та «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) [7], монографія «Іменні граматичні категорії» (1991) О.К. Безпояско [2] та монографія «Теоретична морфологія української мови» (2004) І. Вихованця та К. Городенської [9].

На противагу традиційному підходу, морфологічні категорії дієслова диференційовано за ознакою семантичної мотивованості, яку вони виявляють неоднаково, та зв'язку з іншими підсистемами граматичної системи української літературної мови. Семантично мотивовані, у своїх внутрішніх межах орієнтовані на безпосереднє відображення позамовної дійсності виокремлено у *власне-дієслівні*, до яких зараховано категорії часу, способу та виду. Водночас констатовано їхню нерівноправність: час і спосіб — центральні власне-дієслівні категорії, вид щодо них є периферійнішою категорією, що зумовлено його можливістю транспонуватися в такі частини мови, як прикметник, прислівник та іменник, а також тим, що він відіграє менш помітну роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення. До того ж категорія виду функційно неоднорідна, бо є дієслівною морфологічною категорією словозмінно-словотвірного типу, словозмінна сутність якої зафіксована в імперативних видових протиставленнях, а словотвірна — переважно в перфективних видових протиставленнях. Дієслівні морфологічні категорії, що не мають семантичної мотивації та зумовлені зв'язками й відношеннями з іменниками, передусім з іменником, ужитим у позиції підмета, з яким дієслово в позиції присудка формує предикативне ядро речення, названо *невласне-дієслівними*, серед яких категорії особи, числа та роду. Вони не є суто дієслівними, транспоновані в дієслово від іменника, тобто мають похідний характер. Незважаючи на це їхні значення відображені в морфологічній структурі дієслова за допомогою своїх граматичних показників. Їх також ранжовано в теоретичній граматиці: категорії особи і числа — основні невідносні-дієслівні категорії, бо вони тісно пов'язані з власне-дієслівними категоріями часу та способу; категорія роду щодо них є периферійною невідносні-дієслівною категорією, що зумовлено периферійністю вихідної для неї категорії роду іменника [9: 223 — 224; 11: 375 — 376, 407].

Традиційно зараховувані до граматичних категорії перехідності / неперехідності та стану дієслова в нових описах морфологічної системи віднесено до міжрівневих — *морфолого-словотвірних-синтаксичних* [9: 242 —

250; 11: 442 — 450]. Підставами для надання категорії перехідності / неперехідності цього статусу послугувало те, що дієслово є морфологічним словом, семантика якого визначає здатність / нездатність дії поширюватися / не поширюватися на конкретний предмет або істоту, ужиті у валентно зумовленій дієсловом об'єктній позиції, а також наявність словотворчих маркерів (словотворчих суфіксів, постфікса *-ся*) перехідності / неперехідності [9: 250; 11: 445]. Категорію стану, яку в традиційній граматиці кваліфікували як граматичну категорію, властиву перехідним дієсловом [43: 399], потрактовано як морфолого-словотвірну-синтаксичну, оскільки дієслово є морфологічною одиницею; зі словотвором (його модифікаційно-транспозиційним різновидом) її пов'язує творення пасивного значення дієслова, бо воно віддзеркалює семантичне перетворення предиката дії на предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії, причому особові форми вихідного дієслова звичайно перетворюються на дієприкметникові форми пасивного стану; трансформація речень із дієсловами активного стану в речення з аналітичними (віддієприкметниковими) дієсловами пасивного стану «виходить за межі морфології й зосереджується в словотвірній системі мови та синтаксисі» [15: 10 — 16; 9: 243; 11: 445 — 446]. Саме тому з парадигми конструкцій пасивного стану вилучено ті з них, що мають дієслова недоконаного виду з постфіксом *-ся*, який традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду.

Зазнало змін потрактування суті категорії способу дієслова, яку традиційно ґрунтували на опозиції реальність / ірреальність дії [43: 385] і кваліфікували переважно як тричленну, що об'єднувала грамами дійсного, умовного та наказового способу, або як п'ятичленну, у складі якої виділяли форми дійсного, наказового, умовного, спонукального і бажального способу [Там само: 387]. За такого підходу, на думку І.Р. Вихованця, категорія часу мала подвійне граматичне становище: була самостійною категорією, що членується на грами теперішнього, минулого та майбутнього часу, і водночас сама входила на правах підпорядкованої одиниці (грами) в категорію способу. Це спонукало надати категоріям часу і способу автономного семантико-граматичного статусу і розташувати першу в площині об'єктивних (реальних) відношень, виражених формами теперішнього та минулого часу, а другу — у площині суб'єктивних (ірреальних) відношень, експлікованих грамами умовного і наказового способу, а з'єднувальною ланкою категорій часу і способу визнати граму майбутнього часу, у якій поєднані значення реальності (з погляду мовця дія реальна) та ірреальності (поза сферою мовця дія нереальна) [7: 95]. Категорію способу дієслова в нових описах морфологічної системи української мови оперто на опозицію «гіпотетичність дії, процесу, стану — бажаність дії, процесу, стану» [9: 257; 11: 385]. На основі першого значення виокремлено умовний спосіб, а на основі другого — наказовий спосіб, що посприяло формуванню двочленної (двокомпонентної) категорії способу дієслова [7: 95 — 99], або наказового, спонукального та

бажального способів, унаслідок чого постала чотирикомпонентна категорія способу дієслова в українській мові [9: 256 — 262; 11: 385 — 392].

Теорію морфологічних категорій іменника за нового функційно-категорійного підходу оперто насамперед на співвідношення загального і конкретного, тобто на співвідношення загального морфологічного значення і підпорядкованого йому окремого морфологічного значення, або значення грамеми [9: 53; 11: 80 — 81]. Воно вможливило розмежувати в іменникові чотири морфологічних категорії — роду, числа, відмінка й істот / неістот — та визнати їх багатоозначовими одиницями. Зокрема, за ознакою корелятивності / некорелятивності виділено послідовно корелятивну категорію відмінка, представлену кореляціями форм того самого слова, непослідовно корелятивну категорію числа, реалізовану кореляціями того самого слова, але водночас репрезентовану протиставленими одна одній формами різних слів, і некорелятивні категорії роду та істот / неістот, завжди реалізовані формами різних слів. До цих морфологічних категорій додано частково виявлену у власне-іменниках категорію особи, що має повний вияв у займенникових іменниках, та властиву лише предикатним іменникам категорію валентності, транспоновану від вихідних предикатних слів — дієслів та предикативних прикметників, але без їхнього суб'єктного компонента.

Застосування найпоказовішого для функційно-категорійних досліджень аналізу відмінкових проблем від значення до форми дало підстави по-новому витлумачити статус категорії відмінка іменника, а саме як морфолого-синтаксичної, тобто міжрівневої, категорії [9: 54 — 61; 11: 82 — 90]. Морфологічна сутність цієї категорії полягає в її послідовно словозмінному характері, оформлюваності за принципом морфологічної парадигми та наявності кінцевого словозмінного афікса (флексії) як спеціалізованого засобу вираження відмінкових грамем. Складніший вияв має зв'язок категорії відмінка іменника із синтаксичною (формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною) структурою мови. Відмінкову семантику, що є найважливішим компонентом структури відмінка як граматичної категорії і як грамеми, визнано суто синтаксичними феноменами, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками — семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю [9: 54; 11: 82]. Орієнтація на відмінкову семантику зумовила аналіз грамем категорії відмінка як компонентів семантико-синтаксичної структури речення — суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива (значення місцеперебування, вихідного й кінцевого пунктів руху, шляху руху) та інструменталія (знаряддя чи засобу дії), що вможливило виокремити п'ять грамем семантичної категорії відмінка — суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив та інструменталь [6: 40;]. Причому кожен відмінок як грамама, за визначенням І.Р. Вихованця, «охоплює низку семантико-синтаксичних функцій, одна з яких засвідчує його спеціалізацію у відмінковій системі, інші позначають транспозиційні зв'язки з іншими грамамами і перебувають на різній віддалі від спеціалізованої функції» [11: 83 — 84] .

Стосунок категорії відмінка до формально-синтаксичної структури мови зумовлений тим, що «у сфері функціонування відмінків їхня форма спеціалізована на вираженні відповідної семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної функції» [Там само: 84]. Крім цього, вона бере участь у внутрішньовідмінковій (грамемній) транспозиції, коли перехід відмінкової форми від однієї до іншої семантико-синтаксичної функції відбувається в межах іменникового значення предметності, і в транспозиції зовнішній, частиномовній, коли перехід реалізований поза власне-іменниковим функціонуванням [Там само].

Склад морфологічних категорій іменника І.Р. Вихованець розширив за рахунок класифікаційної морфологічної категорії істот / неістот, що визначає належність предмета до розряду істот — назв осіб і тварин або до розряду неістот — назв конкретних предметів, рослин, абстрактних понять тощо [9: 97; 11: 187]. Вона двограмемна, типовим розрізняльним засобом цих граем слугує формально-морфологічна диференціація знахідного відмінка, валентно поєднаного з дієсловом, а також синтаксичні засоби — форми знахідного відмінка однини чоловічого роду в іменниках другої відміни і форми знахідного відмінка множини узгоджуваних слів — прикметників та інших слів, відмінюваних за прикметниковим зразком [11: 188].

Категорію особи іменника в концепції І.Р. Вихованця пов'язано насамперед з особовими займенниковими іменниками, на основі яких розмежовано грамами першої, другої та третьої особи, і обмежено — з власне-іменниками, де вона характеризує стосунок суб'єкта до дії, процесу або стану з погляду мовця і передавана грамами другої особи, що визначає адресата мовлення (співрозмовника, слухача), і грамами третьої особи з функцією об'єкта повідомлення, що не є ні мовцем, ні співрозмовником, бо не бере участі в комунікативному акті [9: 98; 11: 189 — 190].

Для прикметника визначено три, певною мірою спільні з іменником морфологічні категорії — відмінок, число та рід. На противагу іменникові вони мають залежний характер. Категорії відмінка прикметника надано визначальний статус, що зумовлено її визначальним характером для іменника. Іменниковий відмінок щодо прикметника кваліфіковано як зумовлювальну категорію, оскільки прикметник своїми відмінковими формами цілком підпорядкований іменникові, узгоджений з його формами [9: 129 — 130; 11: 208 — 209]. Синтаксично залежну від кличного відмінка іменника граему у функції означення уведено як сьомий компонент до відмінкової парадигми однини і множини прикметника з відповідною сукупністю флексій [9: 133; 11 : 273]. Прикметникова морфологічна категорія числа так само зумовлена морфологічною категорією числа базового іменника, проте відрізняється від неї своїм абсолютно словозмінним характером, оскільки внаслідок транспозиції з іменникової сфери у сферу прикметника категорія числа зазнала морфологічної трансформації — нівеляції класифікаційної периферії вихідної іменникової категорії числа [9: 131; 11: 270]. Транспозиційний перехід спричинив

перетворення суто класифікаційної категорії роду іменника, у якій поєднаний семантико-граматичний і формально-граматичний зміст, на абсолютно словозмінну категорію роду прикметника [11: 270 — 271].

Істотних змін зазнав традиційний словозмінний статус категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників. Його спростували українські мовознавці на підставі двох основних ознак — синтаксичної (формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної) і словотвірної.

У якісних прикметниках та означальних прислівниках категорія ступенів порівняння має досить складну граматичну природу, бо вона ґрунтована на синтаксичних, морфологічних та словотвірних характеристиках прикметника і прислівника. Зв'язок ступеневих прикметникових і прислівникових утворень із синтаксисом полягає в тому, що для них первинною є синтаксична сфера дієслова, бо вони виконують предикативну формально-синтаксичну функцію, що є центральною в семантично простому елементарному реченні, де вони набувають дієслівних морфологічних характеристик. Крім цього, для них характерне збільшення, порівняно з вихідним прикметником чи прислівником, аргументних позицій, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю прикметникового чи прислівникового предиката якості-відношення [8: 17; 9: 139 — 142; 11: 283 — 287]. Суть дериваційних змін у прикметникових і прислівникових компаративах і суперлативах відбивають модифікаційні зрушення, пов'язані із частковою зміною якісної ознаки вихідних прикметників і прислівників у бік її інтенсивності чи послаблення, що виражають відповідні словотвірні засоби — суфікси *-ш-*, *-иш-*, префікс *най-* та аналітичні компоненти *більш / менш, найбільш / найменш*. Саме ця семантична відмінність модифікаційного характеру, виражена словотвірними засобами, засвідчує лексичну нетотожність вихідних прикметників та прислівників із прикметниками та прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння, які в традиційній граматиці вважали формами слова, а не окремими словами. Зв'язок із словотвором доповнює також нерегулярність утворення прикметникових і прислівникових компаративів та суперлативів, що не властиво творенню форм слова.

На основі цього комплексу ознак категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників української мови витлумачено як міжрівневу граматичну категорію, а саме як словотвірно-синтаксичну [7: 173 — 176; 8: 17 — 18] або морфолого-синтаксико-словотвірну категорію [9: 142; 11: 286 — 287], а прикметники та прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння і їхні вихідні прикметники та прислівники — різними словами [9: 140, 309; 11: 285, 544]. Їй відведено проміжне місце між власне-морфологічними і синтаксичними категоріями та визнано її безпосередній стосунок до словотвірного рівня мови.

Однією з перших спроб використати напрацювання нової функційно-категорійної морфології в навчальній практиці стала «ГраMATика української мови. Морфологія» (1993) О.К. Безпояско, К.Г. Городенської та В.М. Русанівського [3], яку було презентовано як підручник з морфології нового

покоління для філологічних факультетів університетів, що відрізняється від попередніх підручників, за визначенням авторів, поглибленим аналізом теоретичних питань морфології, творчими підходами до розв'язання дискусійних питань морфології сучасної української літературної мови.

На сформованих упродовж кількох десятиріч семантико-граматичних засадах функційно-категорійної граматики авторський колектив у складі І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, С.О. Соколової та А.П. Загнітка підготував новітній, найповніший опис морфологічної системи та структури української літературної мови, оприятлений в академічній праці «Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (2017) [11].

Проте ця праця не завершила розвиток теорії частин мови. Наукові пошуки тривають. Як і раніше, автори прагнуть до найточнішого, несуперечливого потрактування статусу морфологічних одиниць. Зокрема, критично проаналізовано засади виділення прийменників у самостійний тип службових слів-морфем у семантико-граматичній класифікації одиниць мови І.Р. Вихованця. На основі докладної характеристики типових, або власне-прийменникових, і нетипових, або невластне-прийменникових, функцій прийменників у двох взаємопов'язаних позиціях — внутрішній і зовнішній — констатовано асиметрію у вияві власне-прийменникових і невластне-прийменникових функцій у внутрішній позиції. Із трьох внутрішніх причастиномовних позицій — присубстантивної, післядієслівної та причислівникової — типовою для прийменника є лише одна, присубстантивна позиція, бо в ній він реалізує себе як засіб адвербіалізації субстантива. Серед шістьох зовнішніх позицій, у яких прийменники вживані з іменниками, найбільш наповненою власне-прийменниковою позицією є позиція детермінанта, оскільки це єдина позиція для всіх темпоральних і логічних прийменників, що формують разом з іменниками обставинні прислівники. Дві інші власне-прийменникові зовнішні позиції — керованого другорядного члена речення, залежного від дієслів статичної та динамічної локалізації, дещо слабкіше наповнені. Решту зовнішніх позицій кваліфіковано як невластне-прийменникові, оскільки вони не входять в адвербіальну зону. На підставі такого співвідношення виявів службовими одиницями власне-прийменникових і невластне-прийменникових функцій у внутрішній і зовнішній позиціях зроблено висновок про наявність широкої периферійної зони всередині прийменника як окремого типу службових слів-морфем, що не властиво повнозначним частиномовним класам слів [20: 57].

Активізовано дослідження нових проблем теоретичної та прикладної морфології, породжених процесами глобалізації та демократизації українського суспільства. У контексті надважливих проблем лінгвоукраїністики початку ХХІ ст. особливого теоретичного і практичного значення надано проблемі реалізації граматичного стандарту української літературної мови в мовній практиці сьогодення, актуалізації відмінкових форм та морфологічних одиниць, що опинилися в пасивному словникові мови, динаміці прескриптивних (обов'язкових) граматичних норм у

різних її стильових сферах, передусім у професійній сфері. Випрацьовано новітні рекомендації з найскладніших, найсуперечливіших питань прикладної морфології: відмінювання іменників — загальних назв, аббревіатур, прізвищ та особових імен, географічних власних назв слов'янського та іншомовного походження, уживання граматичних форм тощо [10; 19] Це спричинено потребою зберегти в сучасній непростій мовній ситуації нормативну граматичну основу, яка зазнала в попередні роки деяких деструктивних змін.

У зв'язку із цим в Інституті української мови НАН України почали активно досліджувати дотримання в повсякденному вжитку найпоказовіших словозмінних форм іменників, займенників, числівників та дієслів, що репрезентують граматичний стандарт сучасної української літературної мови, передусім у мовній практиці професійної спільноти (освітян, працівників засобів масової комунікації — журналістів і редакторів, працівників офіційно-ділової сфери) від 90-х років XX ст. до сьогодні [21; 32]. Констатовано повернення тих закінчень, що були і є в прескрипціях української літературної мови, але з позамовних причин стали функційно обмеженими, опинилися на периферії мовного вжитку [29: 146; 30: 87]. Відзначено тяглість уживання багатьох із нині актуалізованих закінчень, зокрема закінчень другого знахідного, закінчень давального відмінка однини **-ові, -еві (-єві)** іменників чоловічого, а також середнього роду другої відміни, професійно оцінено практичні вияви цих норм, простежено деструктивні зміни деяких морфологічних прескриптивних норм, з'ясовано причини неприйняття чи ігнорування певних закінчень, встановлено їхні дескрипції [19; 21; 29; 30; 31].

Винятково важливого значення в дослідженнях процесів унормування та кодифікації надано також морфологічному освоєнню новітніх запозичень, передусім адаптації їх до норм диференціації іменників за родами [44: 79 — 95], та до словозмінних норм, що зумовило виокремлення в морфологічній системі сучасної української мови парадигми іменників нульової відміни, що об'єднала чотири типи повної нульової парадигми і два типи неповної нульової парадигми [44: 114 — 121; 11: 214 — 217].

Отже, сторічна історія дослідження морфологічної структури та системи української літературної мови об'єднала такі тематично-часові періоди: 1) створення граматик української мови — підручників для шкіл, університетів та інститутів (1918 — 20-ті рр. XX ст.); 2) створення курсів української літературної мови для навчально-освітніх потреб (30 — 50-ті рр. XX ст.); 3) розвиток теорії частин мови, написання окремих частиномовних описів переважно на засадах традиційної граматики (60 — 70-ті рр. XX ст.); 4) розвиток теоретичної морфології на нових семантико-граматичних засадах (80-ті рр. XX ст. — 18-річчя XXI ст.); 5) дослідження динаміки граматичного ладу української літературної мови у зв'язку із процесами глобалізації та демократизації українського суспільства, змін морфологічного стандарту в сучасній мовній практиці, унормування словозміни (90-ті роки XX ст. — 18-річчя XXI ст.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ. 1980.
2. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. Київ. 1991.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. Київ. 1993.
4. Бузук П. Уваги до дієприкметників в українській мові. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. 1925. Ч. 2 — 3. С. 168 — 171.
5. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. Київ. 1980.
6. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ. 1987.
7. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ. 1988.
8. Вихованець І.Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ. 2002. С. 13 — 18.
9. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ. 2004.
10. Вихованець І. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ. 2012.
11. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ. 2017.
12. Гладкий М. Практический курс украинского языка: 2-е изд. Киев. 1924.
13. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ. 1982.
14. Горещький П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. Київ. 1926.
15. Городенська К. Проблема статусу та обсягу категорії стану дієслова. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди*. Переяслав-Хмельницький. 2003. С. 10 — 16.
16. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон. 2007.
17. Городенська К.Г. Новітня граматики української мови. *Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство*. Київ. 2007. Кн. 5. С. 63 — 71.
18. Городенська К.Г. Сполучники української мови. Київ. 2010.
19. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ. 2014.
20. Городенська К.Г. Співвідношення власне-прийменникових і невластиво-прийменникових ознак у слівно-морфемній концепції прийменника І.Р. Вихованця. *Типологія та функції мовних одиниць: наук. журн. на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця*. Луцьк. 2015. № 2 (4). С. 47 — 57.
21. Городенська К.Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. 2017. Вип. 3. С. 17 — 21.
22. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ. 1978.
23. Грунський М.К. Украинская грамматика. Київ. 1918.
24. Грунський М., Сабалдир Г. Українська мова. Київ. 1926.
25. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918 — 1941). Київ. 1991.
26. Ізюмов О. Граматика і правопис української мови. Київ. 1925.
27. Історія Національної Академії наук України. 1934 — 1937. Київ. 2003.
28. Каганович Н.А., Шевельов Г.В. Граматика української мови. Харків. 1934. Ч. 1 — 2.
29. Колібаба Л. Новітні тенденції у функціонально-стильовому вживанні другого знахідного відмінка іменників в українській літературній мові початку ХХІ сторіччя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ. 2013. С. 145 — 149.
30. Колібаба Л.М. Варіантність відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови кінця ХХ — початку ХХІ сторіч. *Українська мова*. 2014. № 1. С. 86 — 96.
31. Колібаба Л.М. Морфологічні форми іменників у контексті теорії мовної норми. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 50 — 66.
32. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ. 2010.
33. Курило О. Початкова граматики української мови. 1917 — 1918. Київ. Ч. 1 — 2.
34. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ. 1920; вид 2-ге. 1923; вид. 3-тє. 1925.
35. Курс української мови для службовців. За ред. Л.А. Булаховського. Харків. 1930.
36. Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. За ред. Л.А. Булаховського. Київ. 1951. Т. 1.

37. Лукінова Т.Б., Городенська К.Г. Дослідження з граматики української мови. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. 1930 — 2005. Матеріали до історії*. Київ. 2005. С. 113 — 132.
38. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. Київ. 1974.
39. Підвищений курс української мови. За ред. Л.А. Булаховського. Харків. 1929.
40. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ. 1971.
41. Синявський О. Украинский язык. Харків. 1923.
42. Синявський О. Норми української літературної мови. Харків. 1931.
43. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ. 1969.
44. Фурса В.М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. Київ. 2005.

REFERENCES

1. Arpolenko, H.P., Horodenska, K.H., Shcherbatiuk, H.Kh. (1980). Numerator of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
2. Bezpoiasko, O.K. (1991). Native grammatical categories. Kyiv (in Ukr.).
3. Bezpoiasko, O.K., Horodenska, K.H., Rusanivskiy, V.M. (1993). Grammar of the Ukrainian language. Morphology. Kyiv (in Ukr.).
4. Buzuk, P. (1925). Comments to participles in the Ukrainian language. *Visnyk Odeskoï komisii kraieznavstva pry UAN*, 2 — 3, 168 — 171 (in Ukr.).
5. Vykhovanets, I.R. (1980). Pronunciation system of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
6. Vykhovanets, I.R. (1987). System of cases of Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
7. Vykhovanets, I.R. (1988). Parts of speech in the semantic-grammatical aspect. Kyiv (in Ukr.).
8. Vykhovanets, I.R. (2002). Morphological categories? Word building? Or grammatical inter-level? *Aktualni problemy ukrainskoho slovtvoru*. Ivano-Frankivsk. P. 13 — 18 (in Ukr.).
9. Vykhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
10. Vykhovanets, I. (2012). Speak Ukrainian: linguistic sketches. Kyiv (in Ukr.).
11. Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O. (2017). Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology. Kyiv (in Ukr.).
12. Hladkyi, M. (1924). Practical course of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
13. Hnatiuk, H.M. (1982). Participle in the modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
14. Horetskyi, P., Shalia, I. (1926). Ukrainian language. Practical theoretical course. Kyiv (in Ukr.).
15. Horodenska, K. (2003). The problem of the status and volume of the category of the state of the verb. *Humanitarnyi visnyk Pereiaslav-Khmelnitskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Hryhoriia Skovorody*. Pereiaslav-Khmelnitskyi. P. 10 — 16 (in Ukr.).
16. Horodenska, K. (2007). Grammar Dictionary of the Ukrainian Language: Conjunctions. Kherson (in Ukr.).
17. Horodenska, K.H. (2007). The latest grammar of the Ukrainian language. *Materialy VI Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv. Movoznavstvo*, 5, 63 — 71 (in Ukr.).
18. Horodenska, K. (2010). Conjunctions of Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
19. Horodenska, K. (2014). The Ukrainian word in the dimensions of the present. Kyiv (in Ukr.).
20. Horodenska, K.H. (2015). Value of proper-prepositional and non-proper-prepositional signs in the verbal-morphemic concept of the preposition I.R. Vykhovantsia. *Typolohiia ta funktsii movnykh odynyts: nauk. zhurn. na poshanu chlena-korespondenta NAN Ukrainy Ivana Romanovycha Vykhovantsia*. Lutsk, 2 (4), 47 — 57 (in Ukr.).
21. Horodenska, K.H. (2017). Grammar standard of the Ukrainian literary language and modern practice. *Hramatychni studii*, 3, 17 — 21 (in Ukr.).
22. Hryshchenko, A.P. (1978). Adjective in the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
23. Hrunskiy, M.K. (1918). Ukrainian grammar. Kyiv (in Ukr.).
24. Hrunskiy, M., Sabaldyr, H. (1926). Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
25. Zhovtobriukh, M.A. (1991). Essay on the history of Ukrainian Soviet linguistics (1918 — 1941). Kyiv (in Ukr.).
26. Iziumov, O. (1925). Grammar and spelling of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
27. History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1934 — 1937 (2003). Kyiv (in Ukr.).
28. Kahanovych, N.A., Shevelov, H.V. (1934). Grammar of the Ukrainian language. Kharkiv. 1 — 2 (in Ukr.).

29. Kolibaba, L. (2013). Recent trends in the functional-style use of the second significant case of nouns in the Ukrainian literary language of the early twenty-first century. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*. Serii 10. Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy. Kyiv. P. 145 — 149 (in Ukr.).
30. Kolibaba, L.M. (2014). Variance of case endings of nouns against the background of morphological norms of the Ukrainian literary language of the late XX — early XXI centuries. *Ukrainska mova*, 1, 86 — 96 (in Ukr.).
31. Kolibaba, L.M. (2018). Morphological forms of nouns in the context of the theory of linguistic norm. *Ukrainska mova*, 2, 50 — 66 (in Ukr.).
32. Kots, T.A. (2010). Literary norm in the functional-style and structural paradigm. Kyiv (in Ukr.).
33. Kurylo, O. (1917 — 1918). Primary grammar of the Ukrainian language. Kyiv. 1 — 2 (in Ukr.).
34. Kurylo, O. (1920 — 1925). Comments to the modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
35. Ukrainian language course for employees. (1930). Kharkiv (in Ukr.).
36. The course of modern Ukrainian literary language in Vol. 2. (1951). Vol. I. Kyiv (in Ukr.).
37. Lukinova, T.B., Horodenska, K.H. (2005). Research on grammar of the Ukrainian language. *Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni NAN Ukrainy. 1930 — 2005. Materialy do istorii*. Kyiv. P. 113 — 132 (in Ukr.).
38. Matviias, I.H. (1974). Noun in the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
39. An elevated course of the Ukrainian language. (1929). Kharkiv (in Ukr.).
40. Rusanivskiy, V.M. (1971). Structure of the Ukrainian verb. Kyiv (in Ukr.).
41. Syniavskiy, O. (1923). Ukrainian Language. Kharkiv (in Ukr.).
42. Syniavskiy, O. (1931). Norms of the Ukrainian Literary Language. Kharkiv (in Ukr.).
43. Modern Ukrainian Literary Language. Morphology. (1969). Kyiv (in Ukr.).
44. Fursa, V.M. (2005). Semantic-grammatical and word-formation mastering of non-removable names. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 13.11.2018

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MORPHOLOGY IN THE CONTEXT OF THE ACADEMIC UKRAINIAN LANGUAGE STUDIES

The paper analyzes main aspects of morphology researches in different periods of the development of academic Ukrainian language studies. It is stated that extra-linguistic factors, especially educational and ideological, had a great influence on the morphology representation in the Ukrainian language courses and grammar books (textbooks for schools, institutes and universities) up to the middle of the 20th century.

The development of morphology theory (first of all of the studies devoted to parts of speech and other basic morphological categories) since the 60s is characterized. The theoretical principles of different parts of speech distinguishing by grammarians, based on the achievements of traditional and modern Ukrainian linguistics, are generalized.

The main attention is paid to the functional (semantic and grammatical) approach worked out by I.R. Vykhoivanets and his followers. It is used to classify words according to part of speech, qualify morphological units (minimum morphological units and morphological construction), status of morphological categories. The semantic and grammatical approach has been predominating in the Ukrainian grammar studies since 80s of the 20th century. It was used to prepare complete description of the Ukrainian morphological system in “Ukrainian Modern Literary Language. Morphology”.

Among the most urgent issues of the Ukrainian language studies are the problems of the theory and applied morphology caused by globalization and democratization of the society. Among them grammar standard realization in the Ukrainian everyday language practice, actualization of rarely used morphological cases forms and units, dynamics of compulsory grammar norms in functional and stylistic spheres of language.

Keywords: *morphology, grammar, parts of speech, morphologic categories, semantic and grammatical approach, functional and categorical grammar, grammar norms.*

УДК 81'38

Світлана Бирик

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ВІД ІСТОРІОГРАФІЇ МОВИ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ДО КОДИФІКАЦІЇ ТЕРМІНІВ ЛІНГВОСТИЛІСТИКИ

У статті зроблено огляд основної наукової літератури з проблем дослідження мови прози. Запропоновано розрізнення періодів становлення, формування і розвитку термінологічного апарату лінгвостилістики в галузі вивчення прозового тексту. Із наукових статей, монографій виокремлено основні терміни та термінологічні словосполучення, які становлять базу методології лінгвостилістичного аналізу художнього прозового тексту. Умотивовано диференціацію кількох парадигм термінів і ключових категорій лінгвостилістики мови прози. Показано динаміку терміноапарату української лінгвостилістики упродовж майже ста років. Зауважено про потребу створення енциклопедії з лінгвостилістики, яка має кодифікувати відповідні терміни й відбити внесок українських дослідників у формування і розвиток цього актуального інтегративного напрямку слов'янської гуманітаристики.

Ключові слова: лінгвостилістика, мова прози, термінографія, кодифікація, категорія, термін, поняття, синтаксис, лексика, текст.

Сучасна лінгвостилістика розвивається доволі активно під впливом інтегративних процесів, стимульованих пошуками нових підходів до опрацювання мовної практики. Утім, входження нових понять потребує адаптації в тій системі термінів, що вже усталилися. Наразі ж українська лінгвостилістика ще не має повного реєстру кодифікованих термінів і термінологічних словосполучень (окрім показників у виданнях [9; 18; 22; 27]), спеціалізованого енциклопедичного видання, яке б цілком задовольняло потреби в уточненні тих чи тих дефініцій, мало би ієрархізовану парадигму термінів своєї галузі. За майже столітню історію лінгвостилістики, зокрема її академічної школи, сформувалася база досліджень [27], які потребують історіографічного

© С.П. БИРИК, 2018

(представлення категорій, понять і термінів лінгвостилістики в їх становленні у зв'язку з формуванням і розвитком напрямків галузі) та лексикографічного (кодифікація) опрацювання.

Одна зі складноструктурованих підсистем терміноапарату лінгвостилістики — поняття, якими послуговуються під час досліджень мови прози. Ця система складалася поступово і має свою періодизацію, зокрема: початок ХХ ст.; 20 — 50-ті та 60 — 80-ті рр. ХХ ст.; 90-ті рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст. Крім того, реєстр відповідних понять і термінів потребує диференціації за ідеографічним принципом, тобто із застосуванням інтегрального підходу, який виявляє парадигми термінів і термінологічних словосполучень, якими послуговуються під час дослідження мови прози.

У початковий період завдяки акцентам, які зробив у своїх працях І.Я. Франко, було виокремлено такий об'єкт наукових досліджень як «усне народне оповідання» [30] і визначено потребу вивчення усних епічних народних оповідань для пізнання секретів «мужицького діалогу» (розмови, бесіди). Варто зауважити, що Франко-літературознавець побачив у такому жанрі джерело пізнання живомовної культури народу, процесів вироблення літературних стилів і форм («способу селянського оповідання» в літературних текстах), історії культури народу та народної психології, естетики товариського, ясного, скромного і простого способу передавання думки, емоцій, оцінок.

У час становлення лінгвостилістики мови художньої прози, зокрема у 20 — 30-ті роки ХХ ст., відповідні тексти були матеріалом, з одного боку, для підтвердження думки про сформованість української літературної мови, її рівнів, про нормативність аналізованих текстів, а з іншого — джерелом пізнання самої мови, її системи та структури. Так, в одних статтях описували синтаксичні явища, спільні з загальнонародною мовою та відмінні від неї — діалектні (Веселовська З.М. «Мова Г.Хв. Квітки-Основ'яненка», 1927; Ладухін М. «Способи постпозитивно-релятивного сполучення речень у М. Коцюбинського», 1931), типові конструкції з прийменником *по*, властиві українській мові (Ладухін М. «Одне з питань фразеології Марка Вовчка», 1930); в інших — характерну фразеологію, стійкі словосполучення української мови (Хращевський М. «Деякі фразеологічні особливості мови А. Свидницького», 1929; Сулима М. «Фразеологія Миколи Хвильового», 1925) [14]. В окремих працях з'являлися початки функціонально-стилістичного аналізу прозових текстів (лексика, синоніміка, порівняння, епітети, метафори, синтаксис), дослідники наголошували на специфіці індивідуально-авторської мови письменників-сучасників, на способах індивідуалізації мови персонажів. Ці праці ще зберігали ознаки злиття лінгвостилістичного та літературознавчого аспектів (дискусія про диференціацію яких тривала до кінця 60-х років ХХ ст.).

У 30 — 40-х рр. ХХ ст. завдяки працям академіка Л.А. Булаховського («Виникнення і розвиток літературних мов», 1941, 1946, 1947, «З робіт на ділянці слов'янського мовознавства в УРСР», 1944) актуалізовано питання про естетичну природу мовних засобів виразності художньої мови,

окреслено поняття гнучкості і ясності вислову, стилістики короткої і довгої фрази. Дослідник підкреслив, що в мові письменника «загальнонародні функції» слів і функції художньо-авторські накладаються: «*Авторську мову* (курсив наш. — С.Б.) треба вивчати в її синтетичній спрямованості на художній вплив, а це обов'язково вимагає уваги до ряду моментів саме літературного порядку (тематики, образів, стилю і под.), що кінець-кінцем сягає своїм корінням ще глибше — в моменти соціально-історичні». Леонід Арсенійович увів до наукового обігу термін *інтимізація* («Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка», 1924), а відповідно лінгвостилістичне явище, яке цей термін може позначати, пов'язав із репрезентацією інтимної *тональності висловлювання*. Ця думка згодом була розвинута в контексті такого напрямку, як *стилістичний синтаксис*. Зокрема, Л.А. Булаховський виклав думки про наявність ритмомелодійних ознак у синтаксичних зв'язках (силовий наголос, тон, темп, пауза, тембр), що відбиває природу мовного ритму взагалі [6]. То ж у його працях із загального мовознавства закладено теоретичні й практичні імпульси для окреслення такого лінгвостилістичного поняття, як *ритмомелодика художньої мови*.

Далі, у 40 — 80-ті, почасти і в 90-ті рр. ХХ ст., над проблемами ритмомелодики мови прози працювали І.К. Білодід, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сологуб, В.В. Шиприкевич. Історіографія цих праць дозволяє сформулювати підпарадигму термінів лінгвостилістики саме для напрямку «стилістичний синтаксис» (у період 50 — 60-х рр. ХХ ст. поширені поняття *художній синтаксис*, *художньо-синтаксичні особливості*, *синтаксичні особливості творів N* [27]).

У монографії «Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського» І.К. Білодід оперував поняттям *ритмомелодика* щодо характеристики чергувань еліптичних речень, вставних слів, щодо наявності зовнішньої (авторської) характеристики мови персонажів, фігур перелічення, повтору, використання оповідного синтаксису тощо [3: 47 — 88]. Зазначене поняття використано для оцінки складників естетичної організації мови прози — фрази, мікроконтексту, текстових частин тощо. Характерний ідіостильовий інтонаційний, *ритмічний малюнок* бачив дослідник у мовних стилях О. Довженка (*документальної урочистої літописності, високої громадської, лірично-епічної схвильованості*) [4: 82 — 90], П. Панча (*строгий, симетричний синтаксис*), А. Головка (*інтонований у пісенній і розмовній манері синтаксис*), С. Тудора (*відбиток філософського, наукового стилю на синтаксисі*), Ю. Яновського (*асоціативні, монологічні, публіцистичні, усно-розмовні та ін. прийоми побудови фрази*) [5: 55].

Отже, завдяки працям академіка І.К. Білодіда утвердилася традиція в галузі стилістичного синтаксису: вивчати питання ритму художньої прози в контексті взаємодії синтагматичного та образно-ситуативного членування тексту, фразеології та синтаксису, бачити його як ритмічний рух, який стимулює появу характерної емоційності, *тональності оповіді* (поняттям «тональність» послуговувався Л.А. Булаховський!), пор.: «[...] ритмомелодичні явища в прозі — це відносно закономірне чергування від-

носно однотипних або різнотипних мовних одиниць, тип симетрії, що повторюється в будові (в порядку розміщення слів і словосполучень) речення, які створюють таку мелодику, яка повідомляє читачеві *ритмомелодичну лінію* (курсив наш — С. Б.), установлену письменником з метою підсилення семантико-емоційної сторони виразу, яка захоплює читача і змушує його підкоритися їй» [4: 298]. Дослідники розрізняють *ритм* та *ритмомелодику прозового твору*, *ритмічну гармонізацію художнього твору*.

Розвиваючи ідеї Л.А. Булаховського, у працях з лінгвостилістики мови прози 50 — 60-х рр. XX ст. *тональність* (або *колерит*, *регістр*) кваліфікують як текстову категорію (іншими словами, «лексико-фразеологічна і структурно-синтаксична композиційна тональність твору» (І.К. Білодід)). Тональність виступає чинником жанрово-стильового, індивідуально-авторського розрізнення текстів. У зв'язку з цим пор. термінологічні сполуки: *могутній тип тональності*, *інтимізуюча тональність*, *стилістична тональність*, *гуманістична тональність*, *фольклорна тональність* — про мову творів Олександра Довженка [4]; *усно-розмовна*, *побутова розмовна*, *фольклорна тональність* — про «Вир» Г. Тютюнника [29: 17 — 35]; *епічно-урочиста тональність* — про мову М. Стельмаха [29: 37 — 49]; *урочисто-піднесена тональність*, *епічна тональність*, *буденно-ділова тональність*, *дружньо-гумористична*, *пародійна тональність* — про мову «Тронки» О. Гончара [29: 49 — 67]. Мовні маркери тональності — це, зокрема, слова та вирази із семантикою емоційності, підсилення (емоційно-оцінна лексика, фразеологія, афікси), експресивні синтаксичні конструкції. На текстовому рівні — це й одиниці з контекстною конотацією, текстово марковані слова, ряди тематичних полів, певні предметно-тематичні лінії, ритмічні мовні засоби.

Стилістичний підхід до вивчення синтаксичних одиниць у структурі художньої оповіді передбачає диференціювання *типів мови* (опис, оповідь, роздум; книжний чи розмовний характер висловлення) з відповідним розрізненням *описових синтаксичних структур* (наприклад, для окреслення семантичних центрів «опису зовнішнього середовища» й «опису внутрішнього стану персонажа, оповідача») [12], *власне оповідних синтаксичних структур* (поняття спрямоване на розрізнення прямої мови персонажа, невластиво-прямої мови [див. 16], мови автора, діалогізованих структур тощо). В.В. Шиприкевич запропонувала трикомпонентну класифікацію типів мови з виокремленням у прозовому тексті структур з епічною, ліричною тональністю та ритмомелодикою скандування [32].

Тип мови визначає і словопорядок. Із напрацювань, що присвячені цій проблемі, привертає увагу робота початку 50-х рр. XX ст.: Ю. Шевельов диференціював розповідні (просторово-розповідний і часово-розповідний) та психологічні (імпульсивний, імпресивний) типи порядку слів у реченні [31: 145, 146]. Розвиваючи цю теорію про словопорядок у лінійно-динамічних структурах текстів різних стилів і жанрів, С.Я. Єрмоленко розрізнила усно-розмовний, фольклорно-епічний та поетичний, описовий, розповідний, інформативний, хронікальний тощо колорит (= тональність) [26: 455; 12: 202].

Із працями 50 — 70-х рр. ХХ ст. (Ю. Шевельов [31], С.Я. Єрмоленко [26]) пов'язане формування теорії стилістично-синтаксичної синоніміки («У синтаксичній будові мови закладено можливості вибору близьких за значенням синтаксичних конструкцій — синонімів, які урізноманітнюють стиль мовлення і відтінюють те чи те додаткове значення висловлення. Синтаксичні синоніми формуються в межах словосполучень, речень (простих і складних), а також на ґрунті граматичних перетворень частини речення в синтаксичний зворот, у словосполучення» [26]). А вже на початку ХХІ ст. С.Я. Єрмоленко обґрунтовує роль ритмомелодики прози в лексико-фразеологічній і синтаксичній єдності складників мовомислення письменників, спираючись на поняття *філософія мови письменника* [13].

Ще одну підпарадигму термінів лінгвостилістики, яку дозволяє виокремити історіографія праць з індивідуальних стилів прозаїків, очолює поняття *словник мови письменника*, конкретне змістове наповнення якого відбивають терміни *стилістичний (словесно-художній, зображально-виражальний) засіб; мовний засіб індивідуалізації образів; словесний засіб відтворення епохи, часу, подій; система образності; лексика твору* [29]. Мову і стиль авторів вивчають із використанням понять, що позначають стилістичні функції загальних назв: *загальноживана лексика / загальнокультурна лексика*, зокрема *побутові назви (побутова лексика, побутові слова, побутовизми); застарілі слова (архаїзми, історизми); діалектизми; суспільно-політична лексика; воєнна лексика (батальна лексика, баталізми); термінологічна лексика (професійна лексика, професійно-термінологічна лексика, виробничо-професійна лексика, термін); іношомовна лексика (запозичення, іношомовне запозичення); назви кольорів (назви барв, кольороназви, кольоратив, колористика, художньо-образна колористика); назви з оцінним компонентом (оцінна, оцінно-образна номінація)*, а також власних назв і системи тропів (епітети, метафори, порівняння), що підпорядковані авторській моделі суб'єктивізованого образу людини і всесвіту.

За лексичним наповненням текстів здійснюють *часовий зріз художніх текстів* — «це фіксація назв реалій, що утвердилися в побуті, повсякденному житті, що виступають сигналами локальних ситуацій; це також назви професій, за якими постають соціальні типи суспільства» [7: 150]. В українській лінгвостилістиці набули поширення й інші термінологічні словосполучення для позначення мовних одиниць, що виконують функцію соціального окреслення епохи — *засоби відтворення культурно-побутового колориту, засоби створення мовного колориту певного виробничого середовища, засоби типізації мови історичних персонажів, елементи мовної стилізації* тощо [21]. За функціональним та мовно-естетичним призначенням такі одиниці тексту підпорядковують завдання, що прийнято кваліфікувати за допомогою понять *стилізація, типізація*.

Зауважимо, що в 50-ті рр. минулого століття в дослідженнях мови української прози набула поширення форма систематизування стилістично маркованого лексичного матеріалу творів, що ґрунтувалася на понятті *синонімічний ряд* [26], під яким розуміють «не тільки постійно

синонімічні слова, а й слова текстуально-синонімічні, співвідносність яких зумовлюється своєрідним уживанням їх у фразі або ж у ширшому контексті художнього твору» [20: 6]. Дослідники вживають класифікаційні ознаки *загальномовні* та *оказіональні* (А.Т. Бевзенко, А.Г. Ярова), *загальномовні* та *контекстуальні* (В.С. Ільїн, М.М. Фашенко, Г.В. Буткова) *синоніми*. Основу словника мови прози окреслює поняття *внутрішньо-стильової синонімії* [дет. див.: 1].

Від 80 — 90-х рр. ХХ ст. у дослідженнях мови прози застосовують терміни, що охоплюють ширші групи лексико-фразеологічних одиниць, класи маркерів індивідуальних стилів, об'єднаних поняттям **текстова лексична парадигма**. Йдеться про такі часткові моделі аналізу, що позначають терміни *лексико-семантична парадигма*, *лексико-стилістична парадигма*, *мікрополе*, *лексико-семантичне поле*.

Пошуки інтегрального поняття для опису системи індивідуальних образів певної оповіді, стилю письменника спричинили розвиток теорії *наскрізного образу*, тобто такого словесного вираження в естетичній системі, до якого постійно повертається авторське художнє мислення при вираженні думки та емоцій, що хвилюють його творчу уяву (Л.О. Ставицька) [25: 99]. Ще одна з важливих одиниць опису словника мови письменника — *ключове слово*, тобто домінантна одиниця, що виявляє його індивідуальний стиль (конкретну художню систему) (С.В. Форманова, В.М. Титикало), або *лейтмотивне слово*, *наскрізне слово* (С.Я. Єрмоленко, М.В. Кравченко), *слово-скріп* (М.К. Гей), *слово-символ* (Н.М. Сологуб, О.С. Переломова), *ключі-коментарі* (Л.П. Гросман), *концептуальне слово* (В.В. Петровський), *тематичне слово* (Д.В. Малявін).

За нашими спостереженнями, уся теорія мови художньої прози може бути сконцентрована навколо категорій лінгвостилістики, які відображають універсальні властивості й відношення між складниками тексту. Центральна з таких — категорія **оповідність** (у термінології 50 — 70-х рр. минулого століття — *повістевість*, *повісткування*, див. праці І.К. Білодіда, Г.П. Іжакевич, З.Т. Франко та ін.; у сучасному літературознавстві більш прийнятний термін «наративність»). Тобто це така мовно-естетична організація прозового твору, яка ґрунтується на поліфонізмі (багатоголоссі) художньої оповіді, що виникає внаслідок взаємодії мови автора / оповідача та мови персонажів, перемежування форм та структурно-композиційних елементів художньої оповіді, детермінованих творчими намірами автора.

Із двох планів автора (оповідача) та персонажа, зважаючи на специфіку мови прози як естетико-стилістичного явища, найперше потребує уваги спосіб окреслення авторської позиції в певному тексті, співвідношення мови автора та персонажа, тобто особливості вираження *оповідної норми* (загальнолітературна та стильова (ідіостильова) норми в оповіді) [19: 96]. Останню визначають шляхом типологізації функціонально-семантичних різновидів та форм мови з часу становлення прозового жанру в історії української художньої мови: від фольклорного запису усного

оповідання, від уведення у твір оповідача з народу для створення ефекту максимальної життєвої правдоподібності, усно-розмовної вірогідності, а далі — до модифікованих поліфонічних оповідей з вираженою авторською модальністю. Саме характер співвідношень розмовної та книжної лексики і фразеології, суб'єктивно-експресивних форм вислову, оповідних (розповідних) синтаксичних структур, смислових зв'язків, форм мови, а також манера, темп, ритм, інтонація висловлювання конкретизують тип оповідної норми в її історичному та індивідуально-авторському розвитку.

Важливим моментом в організації художньої оповіді є наскрізна (концептуальна) *тональність* (драматична, лірична, епічна), якій підпорядкована вся структура оповідності, та варіювання її *форм*: 1) за типом висловлення (опис, розповідь, роздум); 2) за характером структури — *пряма і невластива пряма мова* (Н.В. Гут), *слова* (коментар) *автора* (М.П. Крупа); *художній діалог*; *діалогізована мова автора* [15: 36]. Попри численність модифікацій цієї складної взаємодії «чужої» мови та мови автора виділяють два напрямки розвитку відношень між ними: а) *лінійний стиль оповідності*, коли чітко окреслено, диференційовано позиції автора та персонажа, але «чужа» мова не має виразних ознак мовної індивідуалізації, соціальної типізації персонажа, увесь контекст виступає як стилістично однорідний; б) *живописний стиль оповідності*, коли авторський контекст розриває замкненість «чужого» слова (при цьому мова індивідуалізована, соціально типізована) або ж навпаки, коли мовна домінанта переноситься на чужу мову, народжується образ оповідача з індивідуалізованою, колоритною мовою. На цьому рівні розмежування термінів, які охоплює категорія оповідності, не можна оминати поняття *розповідність* — *діалогічність*, що мають і формально-структурне, і лексико-граматичне вираження.

Історіографія досліджень мови прози виявляє *структурно-композиційні елементи художньої оповіді* — *заголовок, зачин, кінцівку і пейзажний (словесно-акварельний живопис природи, словесно-художнє зображення природи* [29: 24]) та *портретний (портретна характеристика)* (Г.Г. Аврахов, С.М. Бондаренко, О.С. Горшенєва, Ф.Т. Жилко, Л.Д. Іванов, Т.І. Іжевська, О.О. Калинюк, В.В. Красавіна, С.М. Криворучко та ін.) *описи* [пор. 15; 24], або *портретний (словесно-портретний і психологічно-характерологічний) живопис* [29: 63]), *статичний / динамічний, сконцентрований / неконцентрований* (І.К. Білодід, А.Ю. Скачков, М.Ф. Братусь, С.П. Бибик, Н.Г. Сидяченко) *портретні описи; описи побутових картин*, або в іншій термінології — *побутописання*, тобто змалювання словом різних сторін побуту [пор. 29: 22].

Найрозвиненіша мікропарадигма термінів, які пов'язані з *портретним описом персонажа*. Відповідно застосовують поняття *зовнішній і внутрішній (фізичний та психологічний) портретний типи*. Фактично той чи той текст містить: а) *паспортний портрет* (за термінологією О. Білецького), тобто детальний опис, який дає уявлення про зріст, колір волосся,

очей, шкіри, форму обличчя, носа, рук, ніг, усієї постаті персонажа; б) *живописний портрет*, тобто такий опис, де зовнішність і поведінка людини зіставляються зі світом природи [10: 61 — 62]; в) *мовний* (індивідуальний, індивідуальний словесний) *портрет*, під яким розуміють мовну презентацію, самопрезентацію персонажа в діалогах, описах-роздумах, монологах, а також систему художньо-зображальних засобів характеристики його зовнішності, мови, поведінки, соціально-рольового статусу, що сконцентровані в мові автора, оповідача, у мовних партіях інших персонажів [пор. 29: 87].

Оскільки природа мови прози міститься в усній оповіді, побутовому діалогові, то встановлюють кореляцію стилістичної категорії *оповідність* та загальномовних категорій *усність* і *розмовність*, що охоплюють закономірності, властивості й відношення одиниць літературної мови в її широкій жанрово-стильовій реалізації. Інтелектуалізація літературномовного розвитку спричинює формування категорії *книжність*, а відповідно і її кореляцію з категорією *оповідність*. У ретроспекції *оповідність* української художньої прози невіддільна від *(народно)писемності* як функціонально-семантичної ознаки тих чи тих одиниць словника мови письменника, асоціативно-образних зв'язків, образів-символів тощо, тобто естетизованих традиційних образів.

Якісне наповнення оповідності пов'язане з реалізацією лінгвофілософської категорії *антропоцентричність*, адже створення соціально-історичних, соціокультурних типів людей у художньому прозовому творі потребує формування *словесного образу людини* (її повсякдення, національні, соціальні, суспільні й власне психологічні, загальнолюдські особливості характеру, поведінки, зокрема й мовної), а тому це зумовлює відповідне лексико-тематичне наповнення оповіді, стимулює відображення людини як мовця, учасника діалогу. Зазначена категорія актуалізує увагу до *образу автора*, який визначає спосіб оповідання, засоби організації викладу змістово-фактуального матеріалу, кореляцію автора та оповідача, неповторність «відбору» мовних засобів усіх рівнів для створення цілісного естетичного об'єкта (Н.М. Сологуб [24] та М.П. Крупа [17]), увагу до *мовної особистості письменника* (Т.І. Должикова, Н.С. Дужик, М.В. Кравченко, М.П. Крупа, О.С. Переломова, О.А. Семенюк, Н.М. Сологуб та ін.).

Поряд із виділеними термінами від 90-х років ХХ ст. в українську лінгвостилістику міцно входять поняття *мовна картина світу письменника* (*індивідуальна мовна картина світу письменника, художньо-словесна картина світу письменника*), *мовний світ письменника* (Н.М. Сологуб, С.В. Форманова, О.С. Переломова, В.І. Кононенко, І.В. Кононенко). Із загальностильовими субкатегоріями «образ автора» та «мовна особистість» співвідносне поняття *індивідуальний стиль письменника* (синоніми *ідіостиль, ідіолект, індивідуальний стиль*). Воно в багатьох дослідженнях співвідносне з поняттям «мовна картина світу письменника» як позначенням авторської моделі світу.

Не можна обійти увагою й кореляцію категорій *оповідність* — **поліфонізм** (пор. бачення М.М. Бахтіна) [2]). Зміст другої із зазначених категорій виражений, зокрема, в понятті *внутрішня діалогічність слова*, тобто його предметно-сміслове, експресивне наповнення, його рефлексії. Це — рівень *мікродіалогу* в прозовій мові, де, окрім голосів, живе образ самої мови, типової для певного періоду в історії літературної мови, позначеної авторським ставленням до неї. Такий рівень поліфонізму художнього слова найточніше передають поняття *внутрішня форма слова* та *мовно-естетичний знак національної культури* (С.Я. Єрмоленко [8]), з-поміж яких розрізняють *мовні знаки часу*, *мовно-предметні* та *мовно-психологічні знаки* [11] тощо.

Отже, термінологія лінгвостилістики прозових текстів доволі розгалужена, вона постійно розвивається, але повноту цього процесу лексикографічні джерела відображають недостатньо. Так, у реєстрі «Словаря славянської лінгвістическої термінології» [22] із 150 понять зі стилістики, які були засвідчені в науковій літературі на період до середини 60-х рр. ХХ ст., як ключові для дослідження мови прози можна схарактеризувати такі 57 термінів і термінологічних словосполучень: *Художній стиль*, *Стилістична норма*, *Інтеріндивідуальний стиль*, *Індивідуальний стиль* / *Авторський стиль (стиль автора)*, *Стиль літературного (художнього) напрямку*, *Стиль епохи*, *Мова письменника (мова автора)*, *Мова літературного твору*, *Художній засіб*, *Прозаїзм*, *Архаїзм*, *Архаїчне забарвлення* / *історичний колорит*, *Неологізм I*, *Актуалізація мовних засобів*, *Інтелектуалізація*, *Стилістично-нейтральний мовний засіб*, *Стилістично забарвлений мовний засіб*, *Стилістичний мовний (композиційний, інформаційний, описовий, розповідний) засіб*, *Стилістична форма*, *Стилістичний жанр*, *Стилістичний характер (висловлення)*, *Стилістичне забарвлення*, *Образне найменування*, *Авторська мова (Розповідь від першої особи, оповідь, Розповідь у третій особі)*, *Мова персонажа*, *Типізація мови*, *Індивідуалізація мови*, *Опис*, *Розповідь*, *Діалогічна форма*, *Локальний (місцевий) колорит* / *локальне забарвлення*, *Соціальне забарвлення*, *Часове забарвлення* / *кологорит епохи*, *Емоційне забарвлення*, *Експресивне забарвлення*, *Образне найменування*, *Порівняння*, *Троп (Метафора, Епітет)*, *Персоніфікація*, *Фігура (Лімота, Гіпербола)*, *Каламбур* / *гра слів*, *Пряма мова*, *Невласне-пряма мова*, *Напівпряма мова*, *Непряма мова*, *Монолог*, *Внутрішній монолог*, *Діалог*, *Репліка*, *Риторичне питання*, *Стилізація*. Із енциклопедії «Українська мова», яка охопила лише ті поняття, що вживаються більш широко, у проекції на аналіз мови прози кодифіковано терміни: *Художній стиль*, *Архаїзм*, *Діалектизм*, *Неологізм*, *Загальноживана лексика*, *Оказіоналізм*, *Мовний портрет (Мовна характеристика (персонажів))*, *Стиль індивідуальний*, *Стилізація*, *Троп*, *Фігура мови*, *Професіоналізм*, *Пряма мова*. Етапним для кодифікації термінів лінгвостилістики став довідник «Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела» (Київ, 2007), який охопив більшість термінів і термінологічних словосполучень, виокремлених у тексті цієї статті (тут представлено близько 150 термінів, їхніх варіантів і термінологічних словосполучень).

На часі створення енциклопедії з лінгвостилістики, яка має увібрати увесь масив відповідних термінів, сформованих за її майже столітню історію, і репрезентувати внесок українських дослідників у формування та розвиток цього актуального інтегративного напрямку слов'янської гуманітаристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирик С.П. Оповідність в українській художній прозі. Луганськ, 2010.
2. Бирик С.П. Поліфонізм художньої оповіді. *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна*. 2010. № 910, Ч. I. С. 638 — 642.
3. Білодід І.К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського. Київ, 1955.
4. Білодід І.К. Мова творів Олександра Довженка. Київ, 1959.
5. Білодід І.К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду, 1945 — 1950 рр.). Київ, 1955.
6. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. Київ, 1975. Т. I: Общее языкознание.
7. Єрмоленко С. Я. Мовний стиль художньої прози 60 — 80-х років. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Українська мова*. Opole, 1999. S. 146 — 152.
8. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.
9. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності. Київ, 1999.
10. Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О., Ставицька Л.О., Сидяченко Н.Г. І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж. *Укр. мова і л-ра в школі*. 1988. № 10. С. 61 — 65.
11. Єрмоленко С.Я. «Серце скапує в слово...» (етюд про стиль Б. Харчука). *Культура слова*. 1990. Вип. 37. С. 5 — 10.
12. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. Київ, 1982.
13. Єрмоленко С.Я. Філософія мови Павла Тичини. *Культура слова*. 2016. Вип. 84. С. 14 — 25.
14. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918 — 1941). Київ, 1991.
15. Іжакевич Г.П., Єрмоленко С.Я., Пилинський М.М. Розвиток мовновиражальних засобів жанру оповідання у слов'янських мовах: (На матеріалі російської, білоруської, української, польської мов). Київ, 1978.
16. Криворучко С.М. Розповідна манера Архипа Тесленка і її мовні засоби. *Питання українського мовознавства*. Львів, 1956. Кн. I. С. 21 — 47.
17. Крупа М.П. Мовленнєва структура образу автора в творчості Ольги Кобилянської. Київ, 1998.
18. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови: підручник. Київ, 2003. С. 431 — 453.
19. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. С.Я. Єрмоленко, Г.М. Колесник, К.В. Ленець та ін.; За ред. В.М. Русанівського. Київ, 1977.
20. Паламарчук Л.С. Лексична синоніміка художніх творів М.М. Коцюбинського. Київ, 1957.
21. Скрипник Л.Г. Письменник і мова епохи. *Мовознавство*. 1967. № 3. С. 66 — 73.
22. Словарь славянской лингвистической терминологии. Науч. ред. А. Едличка. Praha, 1977. Т. I. С. 471 — 503.
23. Сологуб Н.М. Засоби інтеграції художнього тексту. *Слово. Стиль. Норма*. Київ, 2002. С. 62 — 65.
24. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеся Гончара. Київ, 1991.
25. Ставицька Л.О. Мовні засоби вираження наскрізного образу як елемента індивідуальної естетичної системи. *Семасіологія і словотвір: зб. наук. праць*. Київ, 1989. С. 98 — 102.
26. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. За заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. Київ, 1973. С. 414 — 424, 425 — 464.
27. Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела. За ред. С.Я. Єрмоленко. Київ, 2007.

28. Українська мова: енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. Вид 3-тє, доп. Київ, 2000.
29. У майстерні художнього слова. Київ, 1965.
30. Франко І.Я. *Belpar lar gentile. Франко І.Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Літературно-критичні праці (1906 — 1908)*. Київ, 1982. С. 8 — 20.
31. Шерех Ю. Нариси сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951.
32. Шиприкевич В.В. Ритмомелодика в художній прозі. *Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов*. Київ, 1965. С. 51 — 68.

REFERENCES

1. Bybyk, S.P. (2010). Narrative in the Ukrainian artistic prose. Lugansk (in Ukr.).
2. Bybyk, S.P. (2010). Polyphonic artistic tales. *Bulletin of Kharkiv National University by V.N. Karazin*, 10, I, 638 — 642 (in Ukr.).
3. Bilodid, I.K. (1955). The language and style of the novel "Riders" by Yu. Yanovsky. Kyiv (in Ukr.).
4. Bilodid, I.K. (1959). The language of the works of Alexander Dovzhenko. Kyiv (in Ukr.).
5. Bilodid, I.K. (1955). Issues of the development of the language of Ukrainian Soviet artistic prose (predominantly post-war period, 1945 — 1950). Kyiv (in Ukr.).
6. Bulakhovsky, L.A. (1975). Selected works in five volumes. Vol. I.: General linguistics. Kyiv (in Russ.).
7. Yermolenko, S.Ya. (1999). The style of artistic prose of 60 — 80-ies. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Ukrainian language*. P. 146 — 152. Opole (in Ukr.).
8. Yermolenko, S.Ya. (2009). Language and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv (in Ukr.).
9. Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian Literature. Kyiv (in Ukr.).
10. Yermolenko, S.Ya., Pustovit, L.O., Stavyts'ka, L.A., Sydyachenko, N.G. (1988). I. Nechuy-Levitsky: portrait, landscape. *Ukrainian language and literature at school*, 10, 61 — 65 (in Ukr.).
11. Yermolenko, S.Ya. (1990). "Heart Drops in the Word ..." (essay on the style of V. Kharchuk). *Culture of the word*, 37, 5 — 10 (in Ukr.).
12. Yermolenko, S.Ya. (1982). Syntax and stylistic semantics. Kyiv (in Ukr.).
13. Yermolenko, S.Ya. (2016). Philosophy of the language of Pavlo Tychyna. *Culture of the word*, 84, 14 — 25 (in Ukr.).
14. Zhovtobryukh, M.A. (1991). Essay on the history of Ukrainian Soviet linguistics (1918 — 1941). Kyiv (in Ukr.).
15. Yezhakevych, G.P., Yermolenko, S.Ya., Pylinsky, M.M. (1978). Development of speech-propagating means of genre of the narrative in the Slavic languages: (On the material of Russian, Belarusian, Ukrainian, Polish languages). Kyiv (in Ukr.).
16. Krivoruchko, S.M. (1956). Appropriate manner of Arkhip Teslenko and her linguistic means. *The question of Ukrainian linguistics*, 1, 21 — 47. Lviv (in Ukr.).
17. Krupa, M.P. (1998). Speech structure of the author's image in the work of Olga Kobylanska. Kyiv (in Ukr.).
18. Matsko, L.I., Sidorenko, O.M., Matsko, O.M. (2003). Stylistics of the Ukrainian language: textbook. P. 431 — 453. Kyiv (in Ukr.).
19. Yermolenko, S.Ya., Kolesnik, G.M. and other. (1977). Language and time. Development of functional styles of contemporary Ukrainian literary language; for ed. V.M. Rusanivsky. Kyiv (in Ukr.).
20. Palamarchuk, L.S. (1957). Lexical synonym of works of art by M. Kotsyubinsky. Kyiv (in Ukr.).
21. Skrypnyk, L.G. (1967). Writer and language of the era. *Linguistics*, 3, 66 — 73 (in Ukr.).
22. Edlichka, A. (ed.). (1977). Glossary of Slavic linguistic terminology. Vol. I, 471 — 503. Prague (in Russ.).
23. Sologub, N.M. (2002). Means of integration of artistic text. *Word. Style. Norm*. P. 62 — 65. Kyiv (in Ukr.).
24. Sologub, N.M. (1991). Language World Oles Gonchar. Kyiv (in Ukr.).
25. Stavyts'ka, L.O. (1989). Linguistic means of expressing the through image as an element of the individual aesthetic system. *Semasiology and Creation: a collection of scientific works*. P. 98 — 102. Kyiv (in Ukr.).

26. Bilodid, I.K. (ed.). (1973). Contemporary Ukrainian Literary Language. Stylistics. P. 414 — 424, 425 — 464. Kyiv (in Ukr.).
27. Yermolenko, S.Ya. (ed.). (2007). Ukrainian linguistic stylistics of the XX th — beginning of the XXI century: a system of notions and bibliographic sources. Kyiv (in Ukr.).
28. Rusanivsky, V.M., Taranenko, O.O. (ed.). (2000). Ukrainian language: Encyclopedia. Rare: (co-chairmen) [and others]. [type 3-th, additional]. Kyiv (in Ukr.).
29. Bilodid, I.K. (ed.). (1965). In the artistic word workshop. Kyiv (in Ukr.).
30. Franco, I.Ya. (1982). Belpar lar gentile. In *Franko I.Ya. Collected works in fifty volumes. Literary and critical works (1906 — 1908)*. P. 8 — 20. Kyiv (in Ukr.).
31. Sherekh, Yu. (1951). Essays on contemporary Ukrainian literary language. Munich (in Ukr.).
32. Shiprykevych, V.V. (1965). Rhythm melodicus in artistic prose. *Grammatical and stylistics studios in Ukrainian and Russian*. P. 51 — 68. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 19.11.2018

Svitlana Bybyk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

FROM THE HISTORIOGRAPHY OF THE LANGUAGE OF ARTISTIC PROSE TO CODIFICATION OF THE TERMS OF LINGUISTICAL STYLISTICS

The article gives an overview of the main scientific literature on the problems of the study of the language of prose. It is proposed to distinguish periods of formation, formation and development of the terminology apparatus of linguistic style in the field of studying prose text. From the scientific articles, monographs, the main terms and terminological phrases, which form the basis of the methodology of linguistic-style analysis of artistic prose text, are distinguished. The article shows the role of researches of L.A. Bulahovsky, I.K. Bilodid, Yu. Shevelev, L.G. Skrypnyk, G.P. Yezhakevych, S.Ya. Yermolenko, N.M. Sologub, L.O. Stavys'tka, S.P. Bybyk and other scientists in the development of the theory of language of artistic prose.

Motivated differentiation of several paradigms of terms and key categories of linguistic style of prose language. All collected arrays of terms and terminological phrases are differentiated into subgroups (paradigms): stylistic syntax, rhythm melodicum of artistic prose, dictionary of the language of the writer, paradigm of verbal images. The role of categories of narration, polyphony, verbal, spoken, literary, anthropocentricity in the formation of methodological approaches to the analysis of prose language is noted.

The dynamics of the terminating apparatus of Ukrainian linguistic stylistics for nearly 100 years is shown. In connection with the problem to be solved, the registers of the "Dictionary of Slavic linguistic terminology", the encyclopedia "Ukrainian language" and the reference "Ukrainian linguistic stylistics of the XX th to the beginning of the XXI century: the system of concepts and bibliographic sources" are compared. The need to create an encyclopedia of linguistic stylistics, which should codify appropriate terms and reflect the contribution of Ukrainian researchers in the formation and development of this actual integrative direction of Slavic humanitarianism, was noted.

Keywords: *linguistic style, prose language, terminology, codification, category, term, concept, syntax, vocabulary, text.*

УДК 81 – 112

Тетяна Коць

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗАСАДИ, КОДИФІКАЦІЯ, РЕАЛІЗАЦІЯ

У статті проаналізовано засади формування літературної норми в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. з урахуванням тогочасних чинників суспільно-політичного життя. З'ясовано критерії уніфікації літературного стандарту, висвітлено теоретичні проблеми і практичні рекомендації учасників мовної дискусії на сторінках преси. Значну увагу звернено на створення прескриптивних праць, зокрема різних типів граматик — перших кодифікаційних кодексів сучасної літературної мови.

Ключові слова: літературна мова, літературна норма, кодифікація, народно-розмовна мова, книжна традиція.

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. в умовах складної суспільно-політичної ситуації — бездержавності й поділу території України (Східна Україна перебувала під владою Російської імперії, а територія Галичини й Буковини належали Австро-Угорській імперії) відбувалося становлення літературної норми сучасної української мови. Створення зусиллями лінгвістів, письменників, громадських діячів єдиного літературного стандарту мало стати основою об'єднання історично сформованих східноукраїнського та західноукраїнського варіантів літературної мови й було необхідною умовою консолідації українськомовного простору. Поштовхом до унормування літературної мови, крім повномасштабних заборон, згідно з Валуєвським циркуляром (1863) і Емським указом (1876), були прямі заяви про надання українській мові статусу наріччя «общерусской речи» в газеті «Биржевые ведомости» № 10 за 1898 р. і в праці професора Київського університету Т.Д. Флорін-

© Т.А. КОЦЬ, 2018

ського «Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению» (1898).

Перші теоретичні міркування про засади формування літературної мови були оприлюднені в форматі мовної дискусії, яка відбувалася на сторінках преси. О. Маковей у статті «П'ятдесятьлітній ювілей руської публіцистики» порушує проблему книжної традиції, яка виявлялася у відчутному збереженні церковнослов'янських елементів і дає загальну оцінку тогочасним тенденціям мовної практики: «П'ятдесят літ борби про мову! П'ятдесят літ борби про правопис! Кільки праці і сил змарновано у нас на сю справу, котру вже Шашкевич поставив 1837 р. в Галичині так ясно... Перші 50 літ нашої публіцистики можна сміло назвати літами пошесті на народну мову» [10: 192]. Інтелігенція була єдина в тому, що беззастережно збереження книжної традиції у мовній практиці письменників, преси тощо не дасть поштовху для утвердження української літературної мови з її визначальними особливостями, що було необхідною умовою національної самоідентифікації.

Газета «Діло» в 1900 р. (№ 124 — 140) за підписом N. публікує серію статей під заголовком «В справі народного языка». Автор вважає, що основою літературної мови має бути жива розмовна мова. Він виступає проти вживання невиправданих штучних слів і слів іншомовного походження. На ці статті в журналі «Літературно-науковий вісник» відгукнувся А. Кримський, який підтримав більшість міркувань автора, але не погодився з твердженням про усунення іншомовних слів, які вже закріпилися в українській мові, тому що тут «нашої філологічної заборони ніхто не схоче слухати» [5: 39]. Те саме говорив дослідник і про слова, утворені за законами мови, напр.: *народний, внутрішній, зовнішній* і т. ін., адже «не варто сперечатися про те, звідки взяли, а треба тільки зазначити, що сього слова тримаються скрізь на цілій Україні» [5: 45].

Автори публікацій у газеті «Громадська думка» акцентують на нецільності вживання «крутих слів, таких, що трудно їх зрозуміти і розібрати до ладу» [6: 2 — 4], на що редакція відповідає, що без них обійтися не можна, оскільки вони зумовлені життям, сьогоденням. Про це пишуть й інші газети: «українська мова не тільки та, що чуємо від простого селянина, далеко й не вся вона у нашого славного Тараса або Квітки — у їх творах чудова мова, але ж це невелика частина надзвичайно багатой української мови» [12: 8]. М. Левицький закликає «до об'єднання письменницької мови, щоб вона була одна для цілої України і по сей, і по той бік Дніпра, і по сей, і по той бік кордону» [8: 240]. Проти засмічення літературної мови полонізмами й германізмами виступає Л. Мартович [11: 2].

Усі учасники дискусії були єдині у виборі живої народної мови як основи літературного стандарту, наступним природним питанням був вибір її діалектної бази. І. Нечуй-Левицький твердив, що мовна практика має дотримуватися тих норм, які склалися завдяки давній літературній традиції на Наддніпрянщині, адже «галицька наукова й часописна мова, кажучи загалом, дуже нашкодила нашому письменству, а найбільше —

сьогочасному часописному українському письменству. Через її вплив ця часописна мова вийшла напхана польськими й галицькими провінціалізмами й стародавніми словами ще й подекуди з чудною семантикою» [14: 39]. Письменник наголошував на тому, що літературна мова не повинна відриватися від живої основи української мови. Серед великої кількості слів, які він пропонував, було багато таких, які збагатили український лексикон, напр.: *вчинок, надбання, прикмета, заохочувати, хист, нехтувати, житло*. Думку про формування літературної норми на основі наддніпрянських діалектів із залученням лексики інших говорів підтримали Б. Грінченко, А. Кримський, І. Франко та ін.

Розширення функціонально-стилістичних можливостей української мови на початку ХХ ст., відкриття українських шкіл спонукало українських мовознавців не лише до нормалізаторської, а й до кодифікаційної діяльності.

На початку ХХ ст. вийшли друком низка словників і граматик, чому сприяли: зняття мовних заборон 1905 р., дозвіл викладати українською мовою в школах, відкриття Українського народного університету 1917 р., проголошення Четвертого універсалу Центральної ради, заснування УАН 1918 р. тощо.

Ю. Шевельов зазначав, що українська мова від часів граматики О. Павловського і до початку ХХ ст. формувалася під впливом ідей романтизму [19: 29]. У широких колах української інтелігенції мову було репрезентовано як сутність, дух нації, а її зникнення порівнювалося з повним знищенням народу. У пресі початку ХХ ст. частовживаними були вислови, що ідеалізували, підносили мову: *Мова — священний прапор культури кожного народу* (Селянське слово, 12.03.1918); *Загине мова — загине держава і культура* (Селянське слово, 15.03.1918).

Романтичні тенденції простежуються також в ідеалізації національно-визвольної боротьби українців — від часів козаччини і до діяльності ОУН. Взірцем літературної мови вважали передусім мову сільську, народну, не засмічену книжними та іншомовними елементами, збережену у фольклорі. Найбільше цінувалися в той період твори Т. Шевченка й П. Куліша. О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців — нормалізаторів української мови були тільки зразки художніх творів, стилізовані народною мовою [7: 5]. В. Сімович, наслідуючи традицію церковних діячів, у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які є зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко [16: 6]. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер вважали, що першими письменниками, які почали писати «живою і чистою» українською мовою, зрозумілою всім українцям, а не лише поодиноким ученим, були І. Котляревський та М. Шашкевич. Мовознавці, по-суті, кодифікували традиційну для них мову художньої літератури. Найбільшу загрозу для унормування української мови, на думку прихильників романтизму, становили полонізми, якими була насичена мова західних регіонів, та росіянізми. І. Нечуй-Левицький називав їх книжними

елементами, що спотворюють справжню українську мову [13: 33]. Такі думки підхопили прихильники мовного пуризму. В.М. Русанівський поділяє пуристів 10 — 30-х рр. XX ст. на представників харківської та київської шкіл. До першої зараховує О. Синявського, М. Сулиму, М. Наконечного, О. Курило, до другої — М. Гладкого, А. Кримського, Є. Тимченка, С. Смеречинського, І. Огієнка, В. Сімовича та О. Курило (за ранніми працями) [15: 353].

В основі українського пуризму 20 — 30-х років XX ст. була орієнтація на минуле, відмова від запозичень. Мовознавці неприпустимим вважали залучення насамперед російських слів, натомість, якщо не вдавалося створити термін на народній основі, часто використовували слова з латинської, німецької мови, що особливо засвідчує сфера медицини та економіки. М. Сулима у пресі пропагує рекомендації до слововживання і наголошує на необхідності залучення слів, утворених питомими засобами словотвору (*господарський*, а не *господарчий*, *виховник*, а не *вихователь*, *підготовний*, а не *підготовчий*). Неправомірним він називає вживання дієприкметників на *-чий*, *-ший* [18: 23 — 25].

Питання унормування слів, утворених за допомогою українських формантів, порушує також М. Гладкий, який зазначає, що правильною моделлю є *доставник*, а не *поставщик*, *приймальний*, а не *приймочний* та ін. [2: 37 — 43]. Застерігають мовознавці того часу від вживання пасивних конструкцій, які не властиві українській мові [2: 59 — 63].

Характерною ознакою лінгводидактичних праць усе ще була архаїзація мови, яка виявлялася в орієнтуванні авторів граматик і словників на мову письменників XVIII — середини XIX ст. — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка. Поза увагою залишалися твори Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших письменників кінця XIX — початку XX ст. І лише О. Курило в пізніших своїх працях використовувала ілюстративний матеріал творів її сучасників [7: 27].

Романтичні погляди на унормування української мови часто перегуквалися з ідеями позитивістів, які також орієнтувалися на мову етнічних українців — мову села. Ю. Шевельов зазначає, що зовнішньо погляди позитивістів і романтиків здаються відмінними, проте на практиці виходило те саме: «літературна мова не повинна відриватися від мови селянства» — у романтиків і «мова повинна бути зрозуміла селянам» — у позитивістів [19: 289].

Це не лише звужувало функціональні сфери мови, а й загрожувало недопущенню її на новий культурний рівень, що, зрештою, призвело б до мовного занепаду. Негативно оцінювали таку тенденцію П. Залозний, М. Грунський, М. Возняк, І. Нечуй-Левицький та ін. П. Залозний (1913 р.) стверджував, що «в основу літературної мови лягає звичайно якась окрема говірка, до котрої додаються нові елементи, взяті або з інших говірок, або з чужих мов, витворені письменниками, коли у своїх говірках бракує слів для вираження бажаних понять. Цей шлях пройшли всі літературні мови, збагачуючись не лише чужомовними словами, а й мовними формами»

[4: 8]. М. Возняк зазначав, що літературна мова — це мова письменства, науки, школи, театру й урядування, якою повинна говорити кожна освічена людина [4: 5]. Вагомою для мовознавців початку ХХ ст., як і для всього національно-визвольного руху, була постать Т. Шевченка. В.М. Русанівський зауважує, що «авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію й національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» [15: 223]. Т. Шевченко виступав мірилом істинності, зразка. У мові преси кінця ХІХ — початку ХХ ст. часто вживалися вислови: *це не так, як у Шевченка; що б сказав Шевченко, якби побачив, почув...; Шевченко — найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація* (Сніп, 09.02.1918).

До імені Т. Шевченка принагідно апелювали всі мовознавці — укладачі граматик. М. Гладкий (1924 р.) майже до кожного правила наводив приклади з «Кобзаря» Т. Шевченка. С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подавали ілюстративний матеріал з церковних текстів і з творів Т. Шевченка, часто без посилань. Цитували «Кобзаря» І. Огієнко, В. Коцовський, І. Огоновський та ін. С. Смаль-Стоцький присвятив пам'яті Т. Шевченка курс лекцій, який прослухав і його учень В. Сімович.

Наукове вивчення мови і пропагування творів Т. Шевченка впливали на формування мовної свідомості наступних поколінь мовознавців. В. Сімович згадував свої університетські роки так: «Усі ми були свідомі, що нам потрібне глибоке знання свого предмету [української мови — Т. К.]. І ми думали, що основне знання мови (граматика) й Кобзарезнавство гратимуть для нас чи не першу роль» [16: 5].

Проте мовознавці все ж усвідомлювали, що мова розвивалася й удосконалювалася і після Т. Шевченка. П. Залозний зауважує, що неможливо витворити літературну мову на основі зрозумілої простому «малокультурному людові» мови Т. Шевченка без її діалектизмів та запозичень [4: 12]. М. Левицький у граматичі 1923 р. застерігав: «Не треба вимагати, щоб українські газети писали мовою Котляревського і Шевченка, бо так само московські газети не можуть писатися мовою Пушкіна і Тургенєва..., бо всі ті письменники не писали про кооперацію, конференції, президіуми — слова, без яких не обійдеться політична мова» [9: 15]. Мовознавці дбали про розширення функціональних меж української мови і про формування єдиної літературної норми.

Основною сферою реалізації мовної політики на початку ХХ ст. була освіта. Чимало статей у тодішній пресі було присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: *... спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати* (Маяк, 02.01.1912).

Важливою передумовою поширення літературного стандарту мовознавці вважали повноцінний розвиток школи. С. Смаль-Стоцький пи-

сав, що школа — це «найтвердіша підвалина розвитку письменницької мови» [17: 181]. У періодиці звичними були заклики до молоді вступати до шкіл, подавалася статистична інформація, звіти про збільшення кількості українських шкіл та численні пожертви на їхній розвиток. Саме поняття «школа» у свідомості не лише інтелігенції, а й звичайного українця обростало позитивно-оцінним значенням, напр.: *Неосвіченість — це національне лихо; Школа, як і мова, — душа народу; Школа — це майбутнє української мови* (Маяк, 12.07.1915); *Школа — порятунок народу* (Селянське слово, № 14, 1918). Такі гасла були на перших сторінках усіх українськомовних видань.

Негативно оцінювалося зросійщення і сполячування шкіл. Викладання російською мовою, на думку М. Грушевського, призвело до неосвіченості українців. Діти після закінчення школи не вміли ні читати, ні писати [3: 23]. На сторінках періодики вкрай негативно оцінювалася мовна політика зросійщення. У пресі часто з'являлися статті про жахливе становище дітей у російських школах: *Учні нічого не знають, адже вони нічого не розуміють, тікають зі шкіл* (Наше село, 04.01.1918); *За умови українзації наука б краще вдавалася, селянські діти не дичавили б і не нівечили б їхні молоді душі теперішня «обрусительна» школа — оте «старанное мѣсто» в нашому краєвому, українському житті* (Наше село, 02.01.1914).

Формування українських освітніх закладів спонукало мовознавців до створення мовних кодексів. А школа була випробувальною сферою новостворених прескрипцій. Упродовж 1917 — початку 1918 рр. було видано понад 160 підручників для українських шкіл різних типів, зокрема 37 читанок та букварів, 19 підручників з української мови, 14 словників.

Газета «Діло» (1900) наводила дані про збільшення кількості учнів в українських школах: на початку 1894 р. у західноукраїнських школах навчалося 572 учні; на початку 1900 р. — 4778, через півроку — 17505, а в 1918 р. — 3654231.

Мовознавці створювали і наукові, і практичні граматики української мови. Однією з перших наукових граматик була праця С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, пізніше з'явилися дослідження Є. Тимченка, В. Сімовича, А. Кримського. Такі граматики мали наукове призначення, що виявлялося у цілісному аналізі мовної структури, загальних відомостях про українську мову, системності й послідовності викладу інформації. Усі мовні явища історично обґрунтовувалися і порівнювалися з відповідними формами інших слов'янських мов (передусім російської).

Практичні граматики 10 — 30-х рр. XX ст. за призначенням були власне практичними, шкільними, для самонавчання, для вчителів.

Авторами *власне практичних граматик* були О. Синявський, П. Залозний, М. Гладкий, Г. Іваниця, С. Кульбакін (останні три написані російською мовою). Об'єктом аналізу цих праць стали складні, неоднозначні, на їхню думку, граматичні явища української мови. Майже всі мовні зразки порівнювалися з російською, тобто мали порівняльний характер.

Дослідники спрямовували свої граматики на тих реципієнтів, які отримали освіту в російській школі, й тому основну увагу приділяли диференціюванню двох мов. Історичних коментарів не було або їх подавали на примітивному рівні. Автори всіх названих праць наводили вправи або тексти для аналізу.

Шкільні граматики (М. Грунського, В. Коцовського, Г. Шерстюка, О. Курило, М. Возняка, І. Огієнка, І. Огоновського) мали, крім практичного призначення, чітку вікову орієнтацію і спрощену структуру.

Граматики для самонавчання (М. Левицького, В. Мурського, О. Синявського) були призначені для реципієнтів, знайомих з російською мовою, які хотіли навчитися правильно писати. Такі підручники містили російсько-українські перекладні словнички, які були першими зразками ґрунтовних лексикографічних праць.

Граматику для вчителів «Українська мова» (1928) створив М. Наконечний. Це була розширена програма курсу української мови для вчителів. У цій праці подано інформацію про історію, діалектологію і структуру української мови.

Важливими для унормування української мови були граматики, які охоплювали тільки певну частину граматичного аналізу. Найвагомішою з них була праця О. Ізюмова «Техніка української мови» (1926). Вона цінна, насамперед, різноманітністю прикладів, не зафіксованих в інших граматах, які ілюстрували стилістичний і граматичний матеріал.

Основними методами усіх граматичних кодексів були описовий, порівняльно-історичний і зіставний, які реалізовувалися у фіксації нормативно-стильової характеристики мови, класифікації і систематики мовного матеріалу, історичному, діалектному аналізу й чіткому диференціюванні двох мов — української і російської.

Автори шкільних граматик не завжди дотримувалися чіткої лінії у пропагуванні мовної норми. У багатьох школах ще орієнтувалися на зразки церковнослов'янської мовної традиції. Цьому, зокрема, сприяла шкільна граматика М. Возняка, який наводив книжну (церковнослов'янську) словозміну тощо. Сучасними відповідниками була представлена лише тверда та м'яка парадигми іменників чоловічого роду [1: 25].

Пошуки нормативних зразків, об'єднувальних для всього українського простору, були складними, насамперед для авторів граматик, ще важчим стало впровадження їх у мовну практику, яка засвідчувала функціонування діалектних фонетичних, лексичних і граматичних варіантів. Проте мовознавці й громадські діячі шукали загальний об'єднувальний компроміс у питаннях мовної норми. Завдяки спільній меті — будувати цілісну, неподільну інтелектуально розвинену державу, лінгвісти Української академії наук, працівники преси, вся українська інтелігенція загалом зуміли вивести українську мову на новий культурний рівень. Їхні напруження, незважаючи на заперечення радянською тоталітарною системою, стали основою створення нових прескриптивних праць і утвердження літературної норми в національному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк М. Коротка граматика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. Львів, 1925.
2. Гладкий М. Фразеологія газетної мови. *Червона преса*. 1928. № 1. С. 39 — 43.
3. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ, 1913.
4. Залозний П. Коротка граматика української мови. Київ, 1913.
5. Кримський А. Про нашу літературну мову. *Літературно-науковий вісник*. 1901. С. 39 — 47.
6. Круті слова. *Громадська думка*. 1906. № 3. С. 2 — 4.
7. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-є вид. Київ, 1925.
8. Левицький М. Дещо до справи про вкраїнську письменницьку мову. *Літературно-науковий вісник*. 1909. № 8. С. 24 — 32.
9. Левицький М. Українська граматика для самонавчання. Катеринослав, 1923.
10. Маковей О. П'ятдесятилітній ювілей руської публіцистики. *Літературно-науковий вісник*. 1896. Т. 2. С. 190 — 196.
11. Мартович Л. Причинки до літературної мови. *Діло*. 1913. № 194. С. 2 — 3.
12. М. Д. Про незрозумілу українську мову. *Рідний край*. 1905. № 1. С. 8 — 9.
13. Нечуй-Левицький І. Граматика української мови: Синтаксис. Київ, 1914.
14. Нечуй-Левицький І. Сьогоднішня часописна мова на Україні. Київ, 1907.
15. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ, 2002.
16. Сімович В. Граматика української мови. Київ — Лейпциг. Б. р.
17. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914.
18. Сулима М. Мова української газети: (фрагментик). *Червона преса*. 1927. № 3/4. С. 23 — 25.
19. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX ст. (1900 — 1941): стан і статус. Чернівці, 1998.

REFERENCES

1. Vozniak, M. (1925). Short grammar of the ancient Church Slavonic language in comparison with the Ukrainian for use in secondary schools. Lviv (in Ukr.).
2. Gladky, M. (1928). The phraseology of the newspaper language. *Red press*, 1, 39 — 43 (in Ukr.).
3. Hrushevsky, M. (1913). About Ukrainian Language and Ukrainian School. Kyiv (in Ukr.).
4. Zalozny, P. (1913). Short grammar of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
5. Krymsky, A. (1901). About our literary language. *Literary and scientific herald*, 39 — 47 (in Ukr.).
6. Cool words. (1906). *Public Opinion*, 3, 2 — 4 (in Ukr.).
7. Kurylo, O. (1925). Attention to the modern Ukrainian literary language. 3rd appearance. Kyiv (in Ukr.).
8. Levytsky, M. (1909). Somewhat to do about the Ukrainian writer's language. *Literary and scientific herald*, 8, 24 — 32 (in Ukr.).
9. Levytsky, M. (1923). Ukrainian grammar for self-study. Ekaterynoslav (in Ukr.).
10. Makovey, O. (1896). Fifty anniversary of Russian journalism. *Literary and scientific herald*, 2, 190 — 196 (in Ukr.).
11. Martovych, L. (1913). Acknowledgments to the literary language. *Work*, 194, 2 — 3 (in Ukr.).
12. M. D. (1905). About obscure Ukrainian language. *Homeland*, 1, 8 — 9 (in Ukr.).
13. Nechuy-Levytsky, I. (1914). Grammar of the Ukrainian Language: Syntax. Kyiv (in Ukr.).
14. Nechuy-Levytsky, I. (1907). The present-day written language in Ukraine. Kyiv (in Ukr.).
15. Rusanivsky, V. M. (2002). History of the Ukrainian Literary Language. Kyiv (in Ukr.).
16. Simovych, V. Grammar of the Ukrainian language. Kyiv — Leipzig (in Ukr.).
17. Smal-Stotsky, S., Gartner, F. (1914). Grammar of the Ruthenian language. Vienna (in Ukr.).
18. Sulyma, M. (1927). The language of the Ukrainian newspaper: (fragmentik). *Red press*, 3 — 4, 23 — 25 (in Ukr.).
19. Shevel'ov, Yu. (1998). Ukrainian language in the first half of the twentieth century. (1900 — 1941): status and status. Chernivtsy (in Ukr.).

Статтю отримано 15.11.2018

Tetiana Kots'

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ORGANIZATION OF UKRAINIAN LANGUAGE AT THE END OF XIX — AT THE
BEGINNING OF XX CENTURY: BASES, CODIFICATION, REALIZATION

The article analyzes the principles of the formation of the literary norm in the late nineteenth and early twentieth centuries, in connection with the then factors of social and political life. The criteria of unification of the literary standard are determined, the theoretical problems and practical recommendations of the participants of the language discussion on the pages of the press are covered. Considerable attention is paid to the creation of prescriptive works, in particular the various types of grammar - the first codification codes of modern literary language.

The creation of a single literary standard became the basis for the consolidation of historically formed Eastern Ukrainian and Western-language versions of the literary language and was a prerequisite for the consolidation of the Ukrainian-speaking space.

The first theoretical considerations about the principles of the formation of the literary language were made public in the format of the linguistic discussion, which took place on the pages of the press.

As a model of literary language, linguists considered primarily the language of folk, not clogged with book and other language elements, preserved in folklore. The works of Taras Shevchenko and Panteleymon Kulish were most appreciated at that time.

The main methods of all grammatical codes were descriptive, comparative-historical and comparative, which were implemented in fixing the normative-stylistic characteristics of language, the classification and systematics of linguistic material, historical, dialectal analysis and a clear differentiation of two languages — Ukrainian and Russian.

Keywords: *literary language, literary norm, codification, folk-speaking language, book tradition.*

УДК 811.161.2:801.66

Лариса Мовчун

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ В РИМОЛОГІЇ

У статті розглянуто метод спрямованого асоціативного експерименту для дослідження сучасної української рими та викладено його результати; проаналізовано фонологічні й лексико-семантичні аспекти інтерпретації отриманих результатів; висвітлено перспективи використання експериментальних методів у римології.

Ключові слова: рима, римологія, спрямований асоціативний експеримент, словник римових асоціацій.

Українська римологія — багатовекторний і перспективний напрям мовознавства, органічно вписаний у сучасну наукову парадигму. Ґрунтовне дослідження рими неможливе без розширення його методологічної основи; пропонування асоціативний експеримент не лише дасть змогу перевірити низку теоретичних положень, а й сприятиме поглибленню емпіричних знань про риму та про її місце в лексико-семантичній системі української мови.

У середовищі дослідників поширені різні погляди на продукування звукових асоціацій, до яких, зокрема, належать рими. На переконання С.Ф. Гончаренка, у поетів «звукова свідомість певним чином відрізняється від свідомості й пересічного носія мови, і навіть філолога-професіонала» [1: 162]; Д.С. Самойлов припустив існування «римового мислення», характерного для поетів певної культури і певної епохи [10: 20]. «Нормальність» звукових асоціацій заперечує О.Р. Лурія, стверджуючи, що за звичайного стану психіка відмежовується від звукової подібності слів. Такі асоціації врівноправнюються зі смисловими, на думку вченого, лише за умови перебігу деяких

© Л.В. МОВЧУН, 2018

мозкових процесів, зокрема гальмівних, під час засинання, а також при втомі та в стані патології [4: 97 — 98]. Крім того, на переконання дослідників, фонетичну реакцію частіше отримують на стимул — малознайоме слово, а також від респондентів — дітей [9: 5]. Не погоджується з ними Ю.М. Караулов, вважаючи, що «в основі [асоціативної мережі]... у нормі, в усередненому варіанті лежать не тільки смислові зближення, а й звукова подібність» слів [2: 94]. Дослідник психології творчості А. Кестлер також розглядав асоціації за звуковою подібністю як рівноцінні з асоціаціями за будь-якими іншими ознаками [12: 315].

Виявити римові асоціації мовців покликаний спрямований асоціативний експеримент. Цей метод застосовують переважно для вивчення смислових зв'язків слова; у фонетиці експериментальним шляхом досліджують фоносемантичні явища; у соціолінгвістиці й когнітивістиці — стереотипи. Чи є підстави шукати закономірності у звукових асоціаціях? Відповідаючи ствердно, можна покликатися на висновок Ю.М. Караулова, який помітив: навіть за відсутності настанови добирати саме звукові асоціації не менш ніж чверть реакцій на стимул виявляються звуковими подібностями, найпростішими з яких є рими [2: 95].

Ще одне важливе питання — чи закладена основа «банальності» певних рим в особливостях асоціативного мислення? Словник римових асоціацій, укладений на основі анкет, уможливорює перевірку гіпотези про клішованість певних римопар (про що може свідчити, по-перше, висока частотність відповідних реакцій, по-друге, зворотність пар, як-от: *очі — ночі, ночі — очі*). Дослідження римових асоціацій — важливий аспект вивчення організації внутрішнього лексикону мовців, а також інтелектуально-творчого процесу створення поетичних текстів.

У процесі підготовки експерименту було сформульовано кілька постулатів для експериментальної перевірки.

1. Римоформа відчувається мовцями як цілісний і достатній для ідентифікації сегмент мовлення, спільний для двох і більше словоформ чи словесних комплексів.

2. Українська мова має норми римосполучуваності, об'єктивно зумовлені її фонологічними рисами та відомі носіям мови; еталон римосполучуваності вструктурований у ментальний лексикон індивіда й підтверджений мовною практикою.

3. Асоціативний експеримент виявляє норми сполучуваності, а також типові асоціації, які збігаються з римовими кліше, реалізованими в поетичній практиці.

4. Асоціативний експеримент виявляє як спільні для носіїв мови асоціації, так й індивідуальні, представлені, зокрема, okazіоналізмами, а також ненормативними формами та варваризмами.

Проведення експерименту відбувалося чотирма етапами: 1) підготовка (визначення термінологічної бази, обґрунтування і формування списку слів-стимулів, окреслення параметрів добору респондентів; вироблення процедури експерименту); 2) організація і проведення; 3) ана-

ліз анкет та укладання словника римових асоціацій; 4) інтерпретація результатів експерименту.

1. Підготовка експерименту¹

Відповідно до поставлених завдань *стимулом* уважатимемо подану в анкеті римоздатну словоформу з позначеним наголосом (у разі наявності омографів); *реакцією* — словоформу, словосполучку або речення будь-якого ступеня звукової подібності до стимулу, записану респондентом.

Для словників тезаурусного типу, укладених у результаті проведення вільного асоціативного експерименту, за основу традиційно беруть список Кент — Розанова, а також його доповнений (видозмінений) варіант. Для асоціативних словників аспектного типу матеріал збирають шляхом проведення спрямованого експерименту. Добір стимулів зумовлено дослідницькими завданнями: так, існують асоціативні словники однієї або двох і більше мов, окремої групи мовців — вікової, гендерної, професійної, територіально окресленої, певних одиниць лексичного й синтаксичного рівнів та словники, що поєднують кілька дослідницьких аспектів [Бутакова; Бутенко; Герганов; Гуц; Добровольский; Караулов; Карпенко; Ковалевська; Кутуза; Манликова; Мартінек; Санчес Пуиг; Уфимцева; EAT; Kurze; Maršálová; Novák; USF-FAN].

Для дослідження римових асоціацій було дібрано 62 стимули за критеріями: 1) належність слова до поетичного стилю; 2) висока частотність; 3) повнозначність; 4) римоздатність; 5) окситонність / парокситонність; 6) типовість кінцевої позиції в рядку.

Основним джерелом стимульних слів і словоформ стала «Параметризована база даних сучасної української поетичної лексики» (ПБД). Для проведення самого експерименту ми сформували два списки по 31 стимулу так, щоб слова, які можуть вплинути на виникнення взаємних римових асоціацій (*кров — любов, журавлі — землі, очі — ночі*), опинилися в різних списках.

Список № 1

Бо́лю, весні́, ва́жко, ві́рші, во́гонь, во́да, во́лі, глѝбокий, го́лос, го́рі-ти, гро́зи, да́вно, да́лекий, ди́м, до́дому, до́ля, до́ро́га, ду́шу, жи́ва, жу́равлі, ле́тѝти, лю́бов, мі́сто, мо́ва, не́ба, о́чі, пе́чалі, у по́лі, рі́ка, ха́ти, хви́лина.

Список № 2

Бі́лі, ві́тер, ді́ти *ім.*, жи́ття, зе́млі́, зи́ма, зо́лота́, зо́рі, зо́рі́, ка́лина, ко́ні, ко́хання, кри́к, кри́ла, кро́в, ли́стя, лі́то, ми́ті *ім.*, не́бес, но́чі, в са́ду, се́рце, сло́во, сльо́за, у сні́, ти́хо, то́полі, тра́ва, Украї́на, чи́стий, ща́стя.

Кожна анкета мала преамбулу, а також поля для фіксації часу початку й завершення експерименту.

Ві́к _____

Рі́дна мо́ва _____

¹ Детальніше про підготовчий етап див. [7].

Чи є у вас опубліковані поетичні твори? (Так / ні). Які саме? (Публікації в періодиці; окремі книжки).

Дата_____

Час початку експерименту_____

Час закінчення експерименту_____

До поданих у колонку слів необхідно дібрати кілька відповідників-римокомпонентів (від 0 до 3). Відбір інформантів відбувався за критерієм їхньої мовної компетенції (наявність апробованих поетичних творів). Процедура експерименту: усне інструктування, заповнення респондентами анкет, збирання анкет з відповідями.

2. Організація й проведення експерименту

Експеримент було проведено в 2014 — 2017 р., до нього ми залучили 125 професійних поетів та поетів-аматорів обох статей віком від 18 до 80 років, які пишуть твори українською мовою і для яких вона рідна. Тип експерименту — спрямований асоціативний. Форма проведення — індивідуальна, а також у невеликих групах у писемно-писемній формі. Від усіх респондентів було отримано відповідні реакції. Результати анкетування можна вважати репрезентативними та релевантними для опрацювання.

3. Аналіз анкет та укладання словника римових асоціацій

Для опрацювання результатів опитування й укладання на їхній основі словника було застосовано кількісний підрахунок, а також метод ранжування й абеткування реакцій.

Реєстр словника сформували слова-стимули, подані в абетковій послідовності. Кожна стаття складається із заголовного слова й усіх реакцій-римовідповідників, розміщених за частотним і алфавітним принципами. У разі, якщо реакція повторюється двічі й більше разів, кількість зазначена в круглих дужках після відповідної одиниці. Якщо слово-відповідь ужито або з часткою *не*, або без неї, а також у випадку вживання різних прийменників, відповідні варіанти зазначено в круглих дужках перед словом. Близькозвучні граматичні форми, фонетичні та морфологічні варіанти для наочності розміщені поряд і поєднані в безперервний ряд знаком «+». Таким чином подано й словосполуки, що мають у компонентному складі слово, до якого вони приєднані знаком «+». Ненормативні, а також okazіональні реакції подано у квадратних дужках; реакції-словосполуки виділено курсивом.

ГОРІТИ — квіти (15) + *нічні квіти*, діти (15), зоріти (10), тліти (9), гріти (8) + нагріти, віти (6) + на вітах, вміти (5) + уміти, радіти (4), сидіти (4), хворіти (4), боліти (3), диміти (3), жити (3), летіти (3), майоріти (3), мліти (3), старіти (3), тремтіти (3), хотіти (3), зігріти (2) + гріти, (по) світу (2) + світе, вітер + *як вітер*, воліти (2), говіти (2), дозріти (2), дуріти (2), зріти (2), корити (2), марніти (2), мріти (2), палити (2), подіти (2), розквітлий (2), сивіти (2), сіріти (2), терпіти (2), трембіта + трембіти,

аероліти, багатіти, [Брити], бродити, варити, весніти, висіти, відсиріти, віття, граніти, у *дворі ти*, дереворити, динаміти, довліти, дровітня, засвітити, звечоріти, звідти, звіти, зустріти, *іди ти*, іскрити, квити, корито, літо, любити, магніти, міти, морити, нагрітий, освіти, палати, пломеніти, помітний, поспіти, прожити, променіти, просвіти, розмаїтий, світити, скніти, спалити, стриміти, сухоцвіти, творити, терміти, уздріти, зі цвітом, цілити, чорніти, ясніти

ЛІСТЬЯ — намісто (8) + (в) намісті (8) + наміста + [намістям], Христя (14), обійстя (10), чисті (5) + чиста (2), вогниста (2) + вогнисте + вогнисті, імлісті (2) + імліста + імлістий, місто (3) + міста, розхристя (3), чистять (3), барвисті (2) + барвисте, врочисте + врочистий + урочистий, близько (2), вісті (2), кисті (2), передмістя (2), триста (2), чисто (2), блисне + зблисне, любисток + любистком, благовістя, висне, *взяли стяг*, вклонися, врочисто, вчиться, годиться, гонористі, гризти, зблизька, земляста, ігристі, імліться, іскриста, колисці, краплисті, лиса, *лис той*, мислять, окістя, [*це осіннє падолистя*], пелюстя, пісня, плисти, помолися, похвалися, пречиста, променисті, простися, свисне, сидиться, спастися, стисне, у *твісті хистом*, убийся, щастя.

4. Напрями інтерпретації результатів експерименту

Зібраний матеріал може бути проаналізований щонайменше у двох аспектах: фонологічному і лексико-семантичному. Реакції й ланцюжки реакцій респондентів демонструють рух поетичної думки в процесі добору римовідповідника до пропонованого стимулу. Існує гіпотеза, що «пошук слова в «лексиконі» в процесі породження мовлення відбувається на основі одночасного перебирання двох рядів ознак: звукового (акустико-артикуляційного) і семантико-асоціативного, причому «проходячи» цю ознаку, ми тим самим виділяємо з лексикону слова, що мають цю ознаку. В окремому випадку можливий пошук лише за одною низкою ознак або використання спеціальних евристик» [3: 222]. Пошук римовідповідників українськими мовцями (поетами) відбувається на підставі знань про римові норми й норми римування в українській мові [6: 92 — 93]. Для переважної більшості опитаних провідну роль відіграє константа (акцент), тобто наголошений голосний, діапазон реакцій з іншим акцентованим голосним на кожен стимул від 0 до 3; *i* та *u* виявляють римову тотожність: напр., на стимул *білі* (усього 170 реакцій) найпоширеніші відповіді — *милі* (18), *тілі* (10), *хвилі* (10), *цїлі* (10), на стимул *вітер* зі 140 реакцій — *вигер* (27), *лігер* (19). Результат підтверджує думку мовознавців про можливість утворення «чистих» рим зі співвідносними *i* та *u* [11: 530], а також збігається зі словниковими рекомендаціями римувати *-илі* з *-ілі* (СУР: 167), *-игер* з *-ігер* (СУР: 188) тощо.

Другий за важливістю чинник — збіг або близькостичність післянаголошеного приголосного в парокситонних римах, а в окситонних відкритих — опорного приголосного. Напр., на стимул *горіти* отримано 200 реакцій, з яких 198 містять післянаголошений [т], 1 — [т':], 1 — [дт] і 57 —

опорний *p*, на *білі* — 170 реакцій: 166 із післянаголошеним *л* ([л'] — 124, [л':] — 23, [л] — 17, [л:] — 2) і 17 — з опорним *б*, на *волі* — 195: 194 з післянаголошеним *л*, 30 — з опорним *в*; зі 184 реакцій на стимул *весни* опорний *н* має 181 слово, на *вода* — 185 реакцій (опорний *д* у 183), на *давно* — 163 реакцій (опорний *н* у 160), на *жива* — 174 реакції (опорний *в* у 172). На деякі стимули спектр реакцій ширший. *Життя*: усього — 170, з опорним [т':] — 141, [т'] — 24, [т] — 3, [д'] — 1, [ц'] — 1; *журавлі*: усього — 155, з опорним [л'] — 144, з [л':] — 1, з [л] — 3, з [й] — 1, з [в'] — 2, з [н'] — 2, з [р'] — 1, з [ч'] — 1 (для порівняння, стимул *землі* дає значно «рівнішу» картину: усього — 156, з [л'] — 148, з [л':] — 3, з [л] — 2, з [н'] — 2). Останні приклади також підтверджують важливість другого римоутворювального елемента, який подекуди стає основою утворення алорим, що частково зберігають його артикуляційно-акустичні ознаки.

У закритих окситонних римах важливішим виявляється післянаголошений приголосний. На стимул *вогонь* усього 143 реакції, з опорним *г* — 25, з післянаголошеним *н* ([н], [н']) — 118; на *дим* — 181, з опорним *д* ([д], [д']) — 65, з післянаголошеним *м* — 149, з них з обома приголосними — 43; на *крик* — 161, з опорним *р* — 51, з післянаголошеним *к* — 148,

Таблиця 1. Римове ядро реакцій на стимул *болю*

-ол-	-ол- // -ой-	-ол- // -овл-	-бол-	-бол- // -бой-
бемолю, вволю / уволу, волю / волі, глаголю, голий, голю, Гуляйполю, доволі, дозволю, долю / доля / долі, зелен-полю, квасолю, Колю, контролю, льолю, молю, мусолить, неволю, Олю, очолю, парасолю, паролу, поволі, полюс, полю / поле / поля, поневолю, роллю, сваволю, [соколю], солі, солю, Стодолю, толлю, Толю, тополю, тролі / троллю, юдолі	відстою, гною, грою, злою, крою, стою, сувою	ловлю	бараболю, бо ллю	до бою, тобою

Таблиця 2. Римове ядро реакцій на стимул *вогонь*

-онь-	-он-	-гонь-	-гон-	-го-
бездонь, безсонь, біл-конь, боронь, бронь, гармонь, долонь, донь, либонь, Оболонь / оболонь / оболоні, підвіконь, підсонь, скронь, сторонь, тихонь, ут-риконь	ацетон, вагон, зон, клон, колон, корон, покемон, полон, сон, трон	вигонь, дюгонь, загонь, навздогонь, погонь, торгонь	ерагон, перегон	бігом, всього, кого, кругом, ого, ого-го, твого

з них з обома приголосними — 43; на *кров* — 162, з опорним *p* — 41, з післянаголошеним *в* — 158, з них з обома приголосними — 37; на *любов* — 158, з опорним *б* — 8, з післянаголошеним *в* — 149, з них з обома приголосними — 1.

Рима охоплює фонемосполучення й окремі дистантні фонемні незалежно від складоподілу. Головним структурним елементом співзвуччя є ядро, у центрі якого константа (акцент). Експеримент виявив необхідність ретельнішого дослідження римового ядра, адже всупереч думкам про його сталість практика показує рухомість цього елемента: з одного боку, ядро захоплює або опорний, або післянаголошений приголосний, або обидва приголосні в тому самому римокомпоненті залежно від римо-відповідника, з іншого ж, — піддається трансформаціям, що ґрунтуються на випаданні / вставлянні, заміні приголосного, переміщенні тощо.

Серед реакцій респондентів переважають точні рими, є також прибілизні й меншою мірою асонансні та консонансні. Добираючи римо-відповідник, опитувані спиралися не на римоформу в цілому, а лише на ядро рими, яке сприймали суб'єктивно.

Попри безумовний пріоритет фонологічного чинника в доборі римо-відповідника важливу роль відіграє і його смислова асоційованість зі стимульним словом. Анкетування виявило, що найвищий кількісний показник мають реакції, в яких можна вбачати поєднання обох чинників: *важко* — *тяжко*, *весни* — *сни*, *вірші* — *гірші*, *глибокий* — *високий*, *широкий*, *далекий* — *лелеки*, *діти* — *квіти*, *дорога* — *порога*, *життя* — *буття*, *зорі* — *вгорі*, *калина* — *малина*, *кохання* — *зітхання*, *мова* — *слова* тощо. Зауважимо, що в списку стимулів були вміщені слова з високою римо-здатністю, тож причина клішованості не лежить у фонологічній площині. Цілком очевидно, що джерело так званих банальних рим, або ж римових кліше, — особливість стереотипного мислення мовців. Також простежується зв'язок між високою асоціативністю, клішованістю певних римопар і традицією їх уживання. Реакція на певні стимули виявляється стійкішою у випадках, коли рима підтримана фольклорними кліше й кліше з класичної поезії. Ці дані підтверджують гіпотезу про зумовленість сили асоціації частотою використання співасоціатів у контексті [5: 25]. Наприклад, на стимул *трава* більше реакцій *мурава*, ніж *нова*, *степова*, *польова*. Величезний традиційний шлейф має римовий ланцюг *тополі* — у *полі* — на *волі*: *Ой у полі три тополі* (нар. пісня); *Тополі по волі стоять собі, мов сторожа, розмовляють з полем*; *Як тополя, стала* [Катерина] *в полі*; *По діброві вітер віє, гуляє по полю. Край дороги гне тополю до самого долу* (Т. Шевченко); *Там тополі у полі на волі* (П. Тичина); *І якщо впадеши ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі* (В. Симоненко) тощо. Простежити перехрещення асоціативних полів деяких римокомпонентів за даними експерименту можна в таблиці 3.

Зворотність римових асоціацій свідчить про силу римового зв'язку між словами. Таким чином, суб'єктивне відчуття «банальності» рими було підтверджено експериментально.

Таблиця 3. Лексична структура римового поля

волі	доля	у полі	тополі
Анатолій бараболі	бараболя (2) басоля	бараболі	альвеолі
бемолі немає бемолів	бемоля (2) березоля	бемолі (2)	бемолі
болі (7)		біополі болі (2)	біополі болі (2) проганяють болі
болю	болю (4)	без болю броколі	болю (2) броколі
на видноколі вимолюй	вакуоля вволю (2)	вволю на видноколі	вволю видноколі
	воля (42) гастролі	(до/на) волі (23)	(до, на, по) волі (26)
голі (13)	голі	голі (8) в гондолі	голі (9) в Гуляйполі
доволі (7)	диполя доволі	доволі (15), спати доволі	доволі (11)
долі (41)	долар (2) долі	(у) долі (23) мов долі долоні	долі (21) вартів у долі
зорі (2)	доня досі збороли зілля		зорі
квасолі (6)	квасоля (5)	в камзолі квасолі (3)	квасолі
кволі (10) (у) колі (5) в заговореному колі колій (2)	в колі	кволі (9) (в, у) колі (6)	кволі (8) колі
	коло краля крапля	красолі (2)	красолі
	красоля		

Продовження табл. 3

волі	доля	у полі	тополі
льолі	біла льоля	без льолі	Миколі
мимоволі (2)			мимоволі (2)
молі (5) як молі	моя	молі	молі
неволі (2)	неволя (4)	неволі (6) неволя недолі (2)	намолюй в неволі
	недоля (3)	ніколи Олі	недолі
(в) Олі (2)	Оля (5) тьотя Оля		
парасолі (2)	парасоля (3)	паролі (2)	парасолі (2)
паролі (2)	перекотиполя		паролі
бахнув з пістолі	пістоля (2)		
поволі (5)	поволі (2)	поволі (6) в подолі	поволі (18) в подолі (2)
	поле полям	об поли	
(в/у, на) полі (21) вітру в полі	(в/у, на) полі (3)		(в/у, на) полі (28)
	(з, біля) поля (17)		(для, у) Полі (2)
		престоли приполі на роздолі роздоллі (4) роздолля ролі (5) в тій ролі	душі похолі
(на, у) роздоллі (5)	роздолля (2)		(на) роздоллі (5)
ролі (6)	[роля]		(у) ролі (3)
сваволі (3)	сваволя (7)	сваволі сваволя	сваволі (2)
(до) солі (20)	скеля солі (3) соль-ля солять стодола (2)	солі (8)	солі (8)
		(в) стодолі (2) в зеленій стодолі	(в) стодолі (5)

волі	доля	у полі	тополі
Толі (2)	стодоля (2) стоя тля		
тополі (6)	Толя	тополі (18) рядами тополі	
тролі (4)	тополя (12)	в тосолі тролі (3) футболі (2) хворі	
школі юдолі ясночолі		юдолі	юдолі

У ході експерименту, крім типових реакцій, були зафіксовані й індивідуальні, більша частина яких — нормативні лексеми, а також незначний відсоток діалектизмів, жаргонізмів, архаїзмів, варваризмів, okazіоналізмів і ненормативних слів та словоформ, як-от: *білі — на обопіллі, болю — соколоу, важко — мамашка, вірші — мириші, вітер — світер, вогонь — білоконь, сторонь, торгонь, вода — холода, голос — лопасть, діти — сонячніти, додому — взлому, дорога — недотрога, любов — з тобов, небес — колес, очес, уес, сльоза — шица*.

Проведений асоціативний експеримент засвідчив фонологічні й лексико-семантичні закономірності добору римових асоціацій. Фонологічним чинником асоціативності є не вся римоформа, а ядро рими, склад якого може змінюватися за сталості наголошеного голосного. У лексико-семантичному аспекті були виявлені типові асоціації, що збігаються з римовими кліше, реалізованими в поетичній практиці. Індивідуальні асоціації, крім літературно-нормативних, представлені одиничними діалектизмами, жаргонізмами, архаїзмами, варваризмами та okazіоналізмами, а також ненормативними формами.

Результати асоціативного експерименту, зокрема укладений словник римових асоціацій, дають матеріал для глибшого дослідження сучасного римового узусу в фонологічному й лексико-семантичному аспектах. У подальшому корисним буде зіставлення потенційної мовленнєвої (репрезентованої в нашому словнику) і потенційної мовної (репрезентованої в загальномовних римаріях) римоздатності слів, а також зіставлення з реальним уживанням рим, що засвідчують письменницькі римарії. Пильнішою уваги заслуговують типові римові пари й ланцюги, що репрезентують етнокультурні знання українців. Експериментальне дослідження підтвердило важливість рими в організації слів і словоформ у свідомості мовців, тож слід враховувати римовий зв'язок між словами, зокрема

при укладанні ідеографічних словників. Дані експерименту можуть бути цікавими й поза рамками лінгвістики, наприклад, для вивчення механізмів запам'ятовування і мовного впливу, адже рима виконує мнемотехнічну, сугестивну й персуазивну функції [8: 88].

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бутакова	— Бутакова Л.О. Материалы к ассоциативно-семантическому словарю жителей города Омска. Омск, 2012.
Бутенко	— Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. Львів, 1979.
Герганов	— Герганов Е.Н. и др. Български норми на словесни асоциации. София, 1984.
Гуц	— Гуц Е.Н. Ассоциативный словарь подростка. Омск, 2004.
Добровольский	— Добровольский Д.О., Караулов Ю.Н. Ассоциативный фразеологический словарь русского языка. Москва, 1994.
Караулов	— Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А., Уфимцева Н.В., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Москва, 2002.
Карпенко	— Карпенко О.Ю. Асоціативний словник — шлях до сутності власних назв. <i>Logos onomastike</i> . 2006. № 1. С. 8 — 21.
Ковалевська	— Ковалевська Т.Ю., Сологуб Г.Д., Ставченко О.В. Асоціативний словник української рекламної лексики. Одеса, 2001.
Кутуза	— Кутуза Н.В., Ковалевська Т.Ю. Короткий асоціативний словник рекламних слоганів. Одеса, 2011.
Манликова	— Манликова М.Х. Ассоциативный словарь русской этнокультуроведческой лексики. Фрунзе, 1989.
Мартінек	— Мартінек С.В. Український асоціативний словник. У 2 т. Львів, 2007.
ПБД	— Параметризована база даних сучасної української поетичної лексики. URL: http://www.mova.info/Page3.aspx?11=96
Санчес Пуиг	— Санчес Пуиг М., Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А. Ассоциативные нормы испанского и русского языков. Москва — Мадрид, 2001.
СУР	— Бурячок А.А., Гурич І.І. Словник українських рим. Київ, 1979.
Уфимцева	— Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А., Караулов Ю.Н., Тарасов Е.Ф. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. Москва, 2004.
EAT	— XML version of Edinburgh Associative Thesaurus (EAT). URL: http://rali.iro.umontreal.ca/rali/?q=en/XML-EAT
Kurzc	— Kurzc I. Polskie normy powszechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent – Rozanoffa. <i>Studia psychologiczne</i> . 1967. T. VIII (Nadbitka). 255 s.
Maršálová	— Maršálová L. Slovo-asociačné normy: metodická príručka. Diel 1, 1 — 4. trieda ZDŠ. Bratislava, 1972.
Novák	— Novák Z. Volné slovní párové asociace v češtině. Praha, 1988.
USF-FAN	— XML version of the University of South Florida Free Association Norms (USF-FAN). URL: http://rali.iro.umontreal.ca/rali/?q=en/USF-FAN

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С.Ф. Символическая звукопись: квазиморфема как «внутреннее слово» в процессе поэтической коммуникации. *Язык — система. Язык — текст. Язык — способность. К 60-летию члена-корреспондента Российской академии наук Ю.Н. Караулова: Сб. статей*. Москва, 1995. С. 161 — 170.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. Москва, 2010.
3. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, 1969.
4. Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, 1979.
5. Любимов Ю.В. Природа ассоциации: структура словесной памяти и понятие ассоциативного значения. *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва, 1977. С. 25 — 32.

6. Мовчун Л.В. Засоби образної репрезентації знань про риму в поетичному тексті. *Лінгвостилістичні студії*. Луцьк, 2015. Вип. 2. С. 91 — 99.
7. Мовчун Л.В. Римові асоціації: розроблення методики експериментального дослідження римових кліше. *Методологія та історіографія мовознавства: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Слов'янськ, 2013. С. 190 — 192.
8. Мовчун Л.В. Українська рима в системі мови і в мовній практиці. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 84 — 97.
9. Нефедова В.А. Зона фонетического реагирования в ассоциативном словаре школьника (на материале русского и английского языков). Автореферат ... канд. филол. наук. Специальность 10.02.19 «Теория языка». Саратов, 2003.
10. Самойлов Д.С. Книга о русской рифме. Москва, 1973.
11. Сімович В.І. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. 2-ге вид., з одмінами й додатками. Київ — Ляйпціг, 1919.
12. Keostler A. The Act of Creation. London, 1989.

LEGEND

Бутакова	— Butakova, L. (2012). Materials to Associative-semantic Dictionary of Omsk Population. Omsk (in Rus.).
Бутенко	— Butenko, N. (1979). Dictionary of Associative Norms of the Ukrainian. Lviv (in Ukr.).
Герганов	— Gerganov, E. and others. (1984). Bulgarian Norms of Word Associations. Sofia (in Bulg.).
Гуц	— Gutz, E. (2004). Associative Dictionary of Teenager. Omsk (in Rus.).
Добровольский	— Dobrovolskij, D., Karaulov, J. (1994). Associative Phraseological Dictionary of Russian. Moscow (in Rus.).
Караулов	— Karaulov, J., Tcherkasova, G., Ufimtzeva, N., Sorokin, J., Tarasov, E. (2002). Russian Associative Dictionary. In 2 vol. Moscow (in Rus.).
Карпенко	— Karpenko, O. (2006). Associative Dictionary is the Way to the Nature of Proper Names. <i>Logos onomastike</i> , 1, 8 — 21 (in Ukr.).
Ковалевська	— Kovalevska, T., Sologub, G., Stavchenko, O. (2001). Associative Dictionary of Ukrainian Advertisement lexicon. Odesa (in Ukr.).
Кутуза	— Kutuza, N., Kovalevska, T. (2011). Short Associative Dictionary of Advertisement slogans. Odesa (in Ukr.).
Манликова	— Manlikova, M. (1989). Associative Dictionary of Russian ethno cultural lexicon. Frunze (in Rus.).
Мартінек	— Martinek, S. (2007). Ukrainian Associative Dictionary. In 2 vol. Lviv (in Ukr.).
ПБД	— Parameterized Database of Modern Ukrainian Poetic Lexicon. URL: http://www.mova.info/Page3.aspx?l1=96 (in Ukr.).
Санчес Пуиг	— Sánchez Puig, M., Karaulov, J., Tcherkasova, G. (2001). Associative Norms of Spain and Russian. Moscow — Madrid (in Rus.).
СУР	— Burjachok, A., Huryn, I. (1979). Ukrainian Rhyme Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
Уфимцева	— Ufimtzeva, N., Tcherkasova, G., Karaulov, J., Tarasov, E. (2004). Slavic Associative Dictionary: Russian, Byelorussian, Bulgarian, Ukrainian. Moscow (in Rus.).
EAT	— XML version of Edinburgh Associative Thesaurus (EAT). URL: http://rali.iro.umontreal.ca/rali/?q=en/XML-EAT
Kurzc	— Kurzc, I. (1967). Polskie normy powszechności skojarzeń swobodnych na 100 słow z listu Kent — Rozanoffa. <i>Studia psychologiczne</i> . T. VIII (Nadbitka) (in Pol.).
Maršalová	— Maršalová, L. (1972). Slovno-asociačné normy: metodická príručka. Diel 1, 1.-4. trieda ZDŠ. Bratislava (in Sloven.).
Novák	— Novák, Z. (1988). Volné slovní párové asociace v češtině. Praha (in Czech).
USF-FAN	— XML version of the University of South Florida Free Association Norms (USF-FAN). URL: http://rali.iro.umontreal.ca/rali/?q=en/USF-FAN

REFERENCES

1. Goncharenko, S. (1995). Symbolic Sound-Painting: Quasi-Morpheme as Internal Word in the Process of Poetic Communication. *Language — System. Language — Text. Language — Ability*. Moscow. P. 161 — 170 (in Rus.).
2. Karaulov, J. (2010). Russian Language and Lingual Individuality. Moscow (in Russ.).
3. Leontjev, A. (1969). Psycholinguistic Units and Producing of Speech Utterance. Moscow (in Rus.).
4. Lurija, A. (1979). Language and Conscience. Moscow (in Rus.).
5. Lubimov, J. (1977). Nature of Association: Word Memory Structure and Associative Meaning Concept. *Dictionary of Associative Norms of the Russian*. P. 25 — 32. Moscow (in Rus.).
6. Movchun, L. (2015). Means of Figurative Representation of Knowledge about the Rhyme in the Poetic Text. *Linguostylistic Studies*, 2, 91 — 99. Lutsk (in Ukr.).
7. Movchun, L. (2013). Rhyme Associations: Treatment of the Method of Rhyme cliché Experimental Study. *Methods and Historiography of Linguistics*. P. 190 — 192. Sloviansk (in Ukr.).
8. Movchun, L. (2017). Ukrainian Rhyme in the Language System and Language Practice. *Ukrainian Language*, 2, 84 — 97 (in Ukr.).
9. Nefjodova, V. (2003). Zone of Phonetic Reaction in Associative Dictionary of Pupil (on Russian and English Material). Abstract of Ph. D. Thesis. Speciality 10.02.19 «Theory of Language». Saratov (in Rus.).
10. Samojlov, D. (1973). The Book of Russian Rhyme. Moscow (in Rus.).
11. Simovych, V. (1919). Ukrainian Grammar for Self-Training and Help of School Education. Kyiv — Leipzig (in Ukr.).
12. Keostler, A. (1989). The Act of Creation. London.

Статтю отримано 16.11.2018

Larysa Movchun

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

APPLYING OF ASSOCIATIVE EXPERIMENT METHOD IN RHYMOLOGY

The article is devoted to the usage of the method of directed associative experiment in the study of the modern Ukrainian rhyme. The experiment was divided in four stages: preparation, organization and realization, rhyme association dictionary compiling, interpretation of results.

A few hypotheses were formulated before the beginning of experiment. Firstly, the rhyme segment is perceived as an undivided element. Secondly, there are norms of rhyme compatibility in the Ukrainian caused by its phonological features. Rhyming standards are embedded into the mental lexicon of native-speakers and proved by poetic practice. Thirdly, pattern associations tally with the poetic rhyme cliché. Fourthly, it is possible to reveal common and peculiar associations.

Experiment certified the phonological, lexical and semantic regularities of rhyme associations' choice. It is argued that rhyme nucleus is the main phonological factor of associative property. The composition of nucleus is variable; the stressed vowel is mostly constant. The pattern associations were revealed and its identity to the rhyme cliché was proved. The peculiar associations include normative words, nonce-words, dialecticisms, slang words, archaisms, barbarisms and substandard words. The results of study confirmed importance of rhyme in organization of words in native-speakers' conscious.

The results of the associative experiment and the dictionary in particular may be applied as a source of data for the study of modern rhyme usage in phonological and lexical aspects. The study showed the necessity of comparison of potential speech rhyming capacity to potential lingual rhyming capacity. In prospect the pattern rhyme pairs and chains that present cultural knowledge of Ukrainians deserve more intent attention. The results of experiment are of value for study of mechanisms of memorizing and lingual influence.

Keywords: *rhyme, rhymology, directed associative experiment, rhyme associations dictionary.*

УДК 811.161.2'373

Наталія Пуряєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ

У статті розглянуто розвиток історико-лінгвістичних студій в україністиці, що їх здійснювали різноманітні наукові структурні підрозділи Академії наук України протягом 1918 — 2018 рр. Зазначено, що їхня діяльність була зосереджена на розвитку трьох напрямків історичної лінгвістики: історичної лексикографії, лінгвістичного едиційного джерелознавства та історії української мови. Ґрунтовно розглянуто основні здобутки в цих царинах.

Ключові слова: історико-лінгвістичні дослідження, відділ історії української мови Інституту української мови НАН України.

Створення Всеукраїнської академії наук (ВУАН) 1918 р. та її наукових структурних підрозділів припало на період активної розбудови новопосталої незалежної Української держави та українізації всіх її суспільних і культурних ділянок. Виразна державо- та націотворча позиція президента ВУАН академіка В. Вернадського сприяла тому, що новозаснований Історико-філологічний відділ ВУАН, який об'єднував три гуманітарні галузі: українська лінгвістика, літературознавство та історія — став пріоритетною і провідною науковою установою в Україні. Серед комісій, заснованих у складі відділу, історико-лінгвістичні студії мала здійснювати *кафедра історії української мови та палеографії* (голова — Є. Тимченко), яка з 1928 р. отримала назву *Комісія для дослідження історії української мови*. У 1918 р. при Історико-філологічному відділі було засновано також *Комісію історичного словника української мови* (голова М. Грунський, відтак Є. Тимченко).

Основними дослідницькими напрямками української історичної лінгвістики, що формувалися в різні періоди розвитку української академії наук, були:

© Н.В. ПУРЯЄВА, 2018

- історична лексикографія,
- лінгвістичне едиційне джерелознавство,
- історія української мови.

Історична лексикографія. Над проблемами української історичної лексикографії почала працювати створена 1918 р. *Комісія історичного словника українського языка при ВУАН*, головою якого обрано професора Є. Тимченка. До її складу входили також Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко [4: 190]. Комісія уклала картотеку обсягом понад 300 тис. одиниць, охопивши 400 пам'яток української мови від найдавніших часів до XIX ст. В її основу лягла особиста картотека проф. Є. Тимченка, що налічувала 60 тис. карток-цитат із 34 пам'яток української мови XV — XVIII ст. [2: 137]. Того ж року Комісія почала випуск «Історичного словника українського языка», який, за задумом авторів, мав уміститися в 4 — 5 томах. У 1930 і 1932 рр. вийшли друком 2 зошити I тому (понад 10 тис. слів від «А» до «жяловати»). Словник мав низку недоопрацювань, пов'язаних із незначною увагою упорядників до рукописних джерел та пам'яток XIV — XV ст., крім того, до його корпусу не увійшло чимало цінних джерел XI — XIII ст., а розмежування українських і білоруських пам'яток було здійснено за територіальним, а не мовним принципом.

У 1930 р. Комісія припинила своє існування, частково влившись в Інститут мовознавства ВУАН. У 1958 р. картотеку Комісії та матеріали словника, зібрані Є. Тимченком, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні передав до відділу мовознавства Інституту суспільних наук НАН України у Львові¹. Відтоді українська історико-лексикографічна діяльність зосередилася у цьому місті, де під проводом Л.Л. Гумецької почала формуватися львівська лексикографічна школа, найвизначнішими здобутками якої в галузі історичної лексикографії стали «Словник української мови XIV — XV ст.» (1977 — 1978, т. I — II) та «Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.» (1994 — 2017, вип. 1 — 14) [2: 138].

Варто зазначити, що в 2003 р. відділ історії української мови Інституту української мови НАН України ініціював публікацію «Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст.»¹ Є. Тимченка. Над підготовкою видання працювали В.В. Німчук і Г.І. Лиса. Більшу частину вокабул, залишених у машинописі Є. Тимченка без етимологічних коментарів і тлумачень, В.В. Німчук доповнив своїми етимологіями й визначеннями; видавці упорядкували цитатний матеріал, уніфікували систему спеціальних позначок, прийнятих у словнику.

Едиційне джерелознавство. Для роботи над створенням джерельної бази українських філологічних та зокрема історико-лінгвістичних студій 1927 р. при Історико-філологічному відділі ВУАН була створена *Комісія давнього українського письменства*, яку очолив академік В. Перетц. Основу

¹ Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст.: У 2 кн. Упор. В.В. Німчук, Г.І. Лиса; НАН України; Українська вільна академія наук у США. Київ — Нью-Йорк, 2003.

Комісії склали його учні: О. Назаревський, С. Богуславський, Д. Абрамович, М. Гудзій, Н. Кістяківська, С. Гаєвський, К. Копержинський, В. Розов, С. Щеглова, І. Єрьомін, В. Адріанова-Перетц. Комісія ставила собі за мету «бібліографувати, описувати, досліджувати, а найголовніше — видавати пам'ятки мови й письменства давньої України», «що стосуються і до найдавнішого і до середнього періодів його існування» [1: 4], а саме XI — XIII та XIV — XVIII ст. Для публікування давніх текстів засновано спеціальну серію «Пам'ятки мови та письменства давньої України» (інша назва «Пам'ятки давнього письменства»), що виходила як додаток до періодичного видання «Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН». Загалом у серії було опубліковано 4 томи: С. Богуславський «Українсько-руські пам'ятки XI — XVIII ст. про князів Бориса і Гліба (Розвідка й тексти)» (Київ, 1928); Н. Кістяківська «Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII віку. Розвідка й тексти» (Київ, 1929); І. Єрьомін «Твори Кирила Туровського» (Київ, 1929); Д. Абрамович «Києво-Печерський патерик. Вступ. Текст. Примітки» (Київ, 1931) [6: 117]. Крім того, під редакцією А. Кримського було перевидано збірку В. Розова «Українські грамоти» (Т. I — XIV ст., т. II — перша половина XV ст.; Київ, 1928).

Комісія давнього українського письменства проіснувала десять років — до сумнозвісного періоду більшовицької розправи над українською культурою й наукою 1930-х років. Після заслання В. Перетца та його смерті в 1935 р. вона припинила своє існування і разом із нею всяка едиційна діяльність в Україні. У липні 1930 р. Історико-філологічний відділ ВУАН було ліквідовано, а його установи включено до II Соціально-економічного відділу. Того ж року створено Інститут мовознавства (із 1945 р. — ім. О.О. Потебні).

У 1958 р. IV Міжнародний з'їзд славістів, який відбувся у Москві, першорядним завданням славістики проголосив формування джерельної бази історичних досліджень слов'янських мов. Реалізувати це завдання в Україні повинен був заснований в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР *відділ історії та діалектології української мови*, очолюваний К.К. Цілуйком, а *історичної групи* в ньому — М.М. Бойчуком. Першим едиційним проектом відділу стала підготовка до видання Житомирських актових книг, над якою працювали науковці М.М. Бойчук, А.М. Матвієнко, В.В. Німчук, В.Ю. Франчук, Т. К. Черторизька, В.М. Русанівський, М.М. Пешак.

У 1961 р. побачили світ створені на основі першого едиційного досвіду відділу «Правила видання пам'яток української мови XIV — XVIII ст.» за авторством М.М. Пешак та В.М. Русанівського. Ця невелика за обсягом брошура містила концепцію створення корпусу джерел історії української мови середнього періоду. Пам'ятки найдавнішого періоду (XI — XIII ст.) планувалося публікувати спільними зусиллями російських, українських та білоруських мовознавців [5: 9]. Однак, як відомо, «привілей» видання цих писемних джерел належав лише першим.

1961 р. була започаткована перша в україністиці власне лінгвістична джерелознавча серія «Пам'ятки української мови». Відбір писемних дже-

рел для публікування в цій серії був детермінований необхідністю повного представлення в джерельному матеріалі: 1) різних хронологічних зрізів розвитку української мовної системи; 2) її географічних (діалектних) варіантів; 3) стильових та жанрових зрізів української літературної мови. Таким чином, концепція враховувала інтереси розвитку всіх лінгвістичних галузей історичного спрямування, а саме: історії української мови; історичної діалектології та діяхронічної лінгвогеографії; ономастики; історії української літературної мови; історичної лексикографії; історії українського правопису; історичної стилістики тощо. Мовознавчий характер видань підсилювала лінгвістична домінанта супровідного дослідження кожної видаваної пам'ятки (її палеографічний та текстологічний аналіз — обидва обов'язкові — були підпорядковані меті переконливої територіальної та хронологічної атрибуції пам'ятки). Крім того, кожне видання супроводжували ономастичні покажчики, словопокажчики.

Першим томом серії стало опубліковане 1961 р. факсимільне видання «Лексикона словенороського» Памва Беринди 1627 р, яке підготував В.В. Німчук. Загалом, з 1961 р. і до сьогодні в серії «Пам'ятки української мови» було опубліковано понад 40 томів. Це насамперед пам'ятки **ділової писемності**: «Українські грамоти XV ст.» (В.М. Русанівський, 1965), «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (М.М. Бойчук, 1965), «Грамоти XIV ст.» (М.М. Пешак, 1974), «Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України» (В.А. Передрієнко, 1976), «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 36. актових документів» (В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова, В.Ю. Франчук, Т.К. Черторизька, 1981), «Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: 36. актових документів» (О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило, 1986), «Книга Київського підкоморського суду (1584 — 1644)» (Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.С. Гісцова, В.М. Кравченко та ін., 1991), «Волинські грамоти XVI ст.» (В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко, 1995), «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року» (А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко, 2002), «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.» (В.М. Мойсієнко, 2004); «Акти Вишівської міської книги XVII ст.» (І.Б. Царалунга, 2015), «Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр. Збірник актових документів. Кн. 1» (І.П. Чепіга, У.М. Штанденко, 2017); «Акти (протоколи) Полтавського полкового суду (1683 — 1740). Кн. 2» (Л.А. Москаленко, 2018).

Другу за чисельністю групу опублікованих пам'яток становили видання чи не в повному обсязі **староукраїнські граматичні та лексикографічні праці**: «Лексикон словенороський» Памва Беринди 1627 року» (В.В. Німчук, 1961), «Лексис» Лаврентія Зизанія, «Синоніма славеноросская» (В.В. Німчук, 1964), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (В.В. Німчук, 1966), «Граматика слов'янська Івана Ужєвича» (І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький, 1970), «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького й Арсенія

Корецького-Сатановського (В.В. Німчук, 1973), «Буквар І. Федорова 1574 р.» (В.В. Німчук, 1975), «Граматика» Мелетія Смотрицького (В.В. Німчук, 1979), «Граматика словенська» Лаврентія Зизанія (В.В. Німчук, 1980).

До третьої групи серії увійшли тексти **художньої** та, зокрема, **гомилетичної** літератури: «Климентій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті» (І.П. Чепіга, В.П. Колосова, 1971), «Йоаникій Галятовський. Ключ розуміння» (І.П. Чепіга, 1985), «Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного» (В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук, 2005), «Лькарство на вспалый умысль чоловічий» (В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська, 2017).

Дві інші групи — староукраїнська **епістолярія** і **науково-популярна література** — представлені меншою кількістю пам'яток: «Лікарські та господарські поради XVIII ст.» (В.А. Передрієнко, 1984), «Приватні листи XVIII ст.» (В.А. Передрієнко, 1987).

До IX Міжнародного з'їзду славистів, який відбувся в Києві 1983 р., Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР опублікував одну з найважливіших східнослов'янських пам'яток писемності X ст. — Київський глаголичні листки (Київський місал). Факсимільне видання пам'ятки та широкий коментар до неї підготував В.В. Німчук. Учений переконливо спростував припущення відомого австрійського слависта академіка Й. Гамма, висловлене в праці «Das glagolitische Missal von Kiew» (Wien, 1979), що Київський місал є фальсифікатом-палімпсестом, створеним відомим чеським філологом-фальсифікатором Вацлавом Ганкою в XIX ст. Здійснивши ґрунтовне мовне та палеографічне дослідження пам'ятки, а також у спеціальних лабораторіях її фізико-хімічний аналіз, В.В. Німчук довів, що пам'ятка є давнім рукописом, не належить перу В. Ганки і не має жодних ознак палімпсесту. Таким чином, корпус старослов'янської мови X — XI ст. поповнився ще одним надзвичайно важливим писемним джерелом².

З 1980 р. редакційні зусилля відділу історії української мови зосереджуються на текстах церковно-релігійної (конфесійної) літератури — насамперед перекладах Святого Письма. Першим об'єктом дослідження і публікування стало Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561 рр., підготовку до видання якого доручено І.П. Чепізі. Планувалося, що пам'ятка буде опублікована у двох томах, перший із яких міститиме її факсиміле, другий — метаграфований (транслітерований) текст та ґрунтовне комплексне (кодикологічне, палеографічне, лінгвістичне) наукове дослідження. На жаль, у повному обсязі проект реалізувати не вдалося — том із факсиміле, хоч він і був цілком підготовлений, так і не опублікували. Проте видання «Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561 рр.: Дослідження. Транслітерований

² За ґрунтовне дослідження та видання Київського місалу і, таким чином, видатний внесок у славистику 1995 р. Університет ім. Павла Йозефа в Кошице (Словаччина) нагородив професора В.В. Німчука медаллю з нагоди 200-річчя з дня народження цього видатного слависта.

текст. Словопоказчик» (І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко; наук. ред. В.В. Німчук, Київ, 2001) до сьогодні залишається прикладом найдосконалішого едиційного опрацювання стародавньої пам'ятки.

2015 р. у співпраці з В.В. Німчуком було опубліковано Псалтир у перекладі Пилипа Морачевського (1865), який підготувала до видання Л.А. Гнатенко³. Унікальність публікації полягає не тільки в тому, що впроваджує в україністику практично недоступний сучасним українським дослідникам перший повний переклад цієї біблійної книги новою українською мовою, а й тим, що відображає редакторські втручання у текст П. Морачевського таких видатних українських мовознавців як М. Комаров та А. Кримський.

У 1995 р. на основі едиційного досвіду лінгвістів та археографів В.В. Німчук підготував нові, удосконалені «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (Київ, 1995). Зазначена праця, хоч формально і має статус проекту, фактично стала загальноприйнятою в Україні інструкцією для видання давніх текстів. Незважаючи на нібито прикладний характер, «Правила» є спробою створення теорії едиційної археографії (а зокрема її лінгвістичного напрямку). Її автор представив відповідну наукову галузь як скоординовану систему методів та прийомів, чітко підпорядкованих окремим науковим і культурним завданням. У «Правилах» В.В. Німчук упорядкував та уточнив едиційно-джерелознавчу термінологію; класифікував типи видання пам'яток писемності (науковий, а в його складі — дипломатичний, критично-дипломатичний та дипломатично-критичний, науково-популярний) і навів докладні вказівки щодо кожного типу публікації, а також правила видання текстів, писаних українською мовою, але не кирилицею.

Крім того, в цій праці В.В. Німчук наголосив на необхідності хронологічного розширення корпусу джерел для видання — X — XX ст., а зокрема на потребі публікування пам'яток XI — XIII ст. Незабаром побачили світ такі видання: «Євсевієве Євангеліє 1283 року» (Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; відпов. ред. В.В. Німчук, 2001), «Добрилове Євангеліє 1164 року» (Ю.В. Осінчук, відпов. ред. В.В. Німчук, 2012), «Буцацьке Євангеліє XII — XIII ст.» (Ю.В. Осінчук, відпов. ред. В.В. Німчук, 2017), «Лавришівське Євангеліє XIII — XIV ст.» (В.М. Мойсієнко, 2018).

Сьогодні чекає на опублікування ще низка важливих пам'яток української мови: «Четія Мінея 1489 року» (Г.В. Воронич, В.Б. Задорожний, Л.А. Москаленко), «Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 року» (Г.Х. Щербатюк, Н.В. Пуряєва), «Новий Завіт у перекладі П. Морачевського 1860 — 1865 рр.» (Г.П. Арполенко, Л.А. Гнатенко, Т.І. Котенко), «Оршанське Учителіє Євангеліє» 1680 р. (Т.В. Сивокозова) та ін.

³ Псалтир: переклад українською літературною мовою П.С. Морачевського (1865). Підгот. вид. Л.А. Гнатенко, В.В. Німчук. Київ, 2015.

IV Міжнародний з'їзд славістів (Москва, 1958) окреслив ще одне важливе завдання — вивчення пам'яток старослов'янської мови різних слов'янських редакцій. Відділ історії Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (разом з Інститутом російської мови АН РСФСР та Інститутом білоруської мови АН БРСР) розпочав роботу над укладанням картотеки словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції (проектом керувала В.Л. Карпова). В.В. Німчук визначив реєстр джерел словника, куди увійшло понад 80 старослов'янських текстів, на яких відчутно позначився вплив живого мовлення півдня Київської Русі. Відділ історії української мови розписав на картки близько 30 запланованих джерел (картотека зберігається у відділі історії української мови). На жаль, працю над словником старослов'янської мови східнослов'янської редакції в 1990 рр. було зупинено, проте безпосередній контакт із джерелами дав дослідникам неоціненний мовний матеріал, який згодом був використаний для написання академічної «Історії української мови», та можливість аргументовано і переконливо продовжити історичну перспективу української мови до IX ст., часу постання перших старослов'янських писемних джерел.

Історія української мови. В ділянці вивчення історії української мови Історико-філологічний відділ ВУАН та історико-мовознавчі групи при ньому продовжили традиції, започатковані в працях М.О. Максимовича, О.О. Потебні, П.Г. Житецького, А.Ю. Кримського, лінгвістів, що належали до мовознавчої секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Харківського історико-філологічного товариства тощо. Першочерговим завданням історичного мовознавства у той період було дослідження проблем українського глотогенезу в контексті історії постання слов'янських мов, діалектної основи літературної мови Київської Русі, а також окремих фонетико-морфологічних явищ ранньої історії розвитку української мови тощо.

У 1918 р. при Історико-філологічному відділі ВУАН засновано *кафедру української мови та палеографії*, яку очолив Є. Тимченко. До складу кафедри увійшли професори А. Кримський, М. Грунський та ін. Першою публікацією стала книга О. Шахматова й А. Кримського «Нариси історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI — XVIII вв.» (Київ, 1922), в якій було розглянуто проблеми походження української мови, її діалектного членування, риси української мови в пам'ятках XI ст., її фонетико-морфологічний розвиток в XI — XIV ст. У цій праці А. Кримський, зокрема, висловив думку, що мова півдня Київської Русі, в основу якої лягли говори української мови, була сформована як окрема мова ще в XI ст.

1927 р. побачила світ праця Є. Тимченка «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика», в якій учений аргументовано заперечував концепцію спільної давньоруської мови та доводив постання слов'янських мов безпосередньо з праслов'янської (цю ідею раніше висловив С. Смаль-Стоцький).

Другим напрямком діяхронної лінгвістики стало вивчення динаміки всіх системних рівнів української мови за даними пам'яток писемності. Так, побачили світ публікації з проблем *історичної фонетики*: О. Курило «Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (з мапою Поділля)» (Київ, 1928); В. Ганцов «До історії звуків в українській мові» (Київ, 1926); *історичної морфології*: В. Дем'янчук «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.» (Київ, 1928) [4: 190 — 191]; *історичної лексикології*: З.М. Веселовська «Мова Лексикону Памви Беринди» (Київ, 1929); *історичного синтаксису*: Є. Тимченко «Номінатив і датив в українській мові» (Київ, 1925), «Локатив в українській мові» (Київ, 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (Київ, 1926), «Акузатив в українській мові» (Київ, 1928).

1931 р. в Києві вийшло перше число «Збірника Комісії для дослідження історії української мови» за редакцією А. Кримського та М. Драй-Хмари, який, проте, більше не друкувався, оскільки цього ж року Історико-філологічний відділ ВУАН припинив своє існування.

У 1950 рр. чільне місце в дослідженні історії української мови посідав видатний славіст академік Л.А. Булаховський (із 1944 р. — директор Інституту мовознавства АН УРСР), продовжувач традицій харківської філологічної школи, яка формувалася під значним впливом ідей О.О. Потебні. Саме цьому вченому належить запровадження в історичну лінгвістику потєбнянського методу історичного аналізу мови — від фактів сучасності до їхньої історичної інтерпретації. У серії статей, що друкувалися в 1940 рр. під загальною назвою «Історичний коментарій до української літературної мови», Л.А. Булаховський послідовно реалізував зазначений підхід, висвітливши найважливіші процеси розвитку фонетичного, морфологічного та синтаксичного рівнів української мови.

Крім того, Л.А. Булаховському належить праця «Питання походження української мови» (Київ, 1956), що на широкому фактичному матеріалі висвітлювала проблеми українського глотогенезу та постання й розвитку української літературної мови.

Проте варто визнати, що загалом протягом досить тривалого часу, майже до кінця 1960 рр., в історичному мовознавстві більше уваги приділялося дослідженню розвитку фонетичної та морфологічної підсистем чи навіть окремих явищ української мови. Практично поза увагою дослідників була динаміка її лексичного, синтаксичного та словотвірного рівнів. Майже недослідженою залишалася також мова українських писемних джерел. Пожвавлення цих студій спричинила едиційна діяльність істориків-лінгвістів, про яку вже йшлося. Тому в 1970 рр. визрів проект створення комплексної академічної праці з історії української мови. Структуру видання розробив В.В. Німчук⁴. За задумом ученого, праця

⁴ За опрацювання концепції, написання розділів та редагування цієї фундаментальної праці 1985 р. Президія АН УРСР присудила її авторам М.А. Жовтобрюхові, А.П. Грищенкові та В.В. Німчукові премію імені І.Я. Франка АН УРСР.

мала б містити такі томи: 1. Фонетика. 2. Акцентологія. 3. Морфологія. 4. Синтаксис. 5. Словотвір. 6. Лексика. 7. Фразеологія. 8. Антропонімія. 9. Топонімія. 10. Історія літературної мови. 11. Походження української мови. Завершальним томом «Історії» мала стати хрестоматія давніх текстів як один із найефективніших способів представлення динаміки розвитку мови від найдавніших часів.

У такому форматі зазначений масштабний проект, на жаль, не був зреалізований, проте, опублікована протягом 1978 — 1983 рр. чотиритомна «Історія української мови»⁵ і сьогодні залишається найґрунтовнішим дослідженням складного процесу формування та розвитку основних структурних рівнів української мови (фонологія, морфологія, лексика (у тому числі ономастика) і фразеологія, синтаксис). У монографії синтезовано досягнення не лише східнослов'янського мовознавства, а й славістики та індоєвропеїстики загалом. Це уможливило розширення меж історичної перспективи розвитку системи української мови до праслов'янського, а навіть і до індоєвропейського періоду. Залучення до аналізу безпрецедентно широкого кола писемних пам'яток різної жанрово-стильової приналежності, а також даних українських говорів дало змогу авторам праці розкрити процеси розвитку основних системних рівнів української мови, дати характеристику явищ сучасної української мови в діяхронному аспекті.

2015 р. як додаток до чотиритомника була опублікована також «Хрестоматія з історії української мови Х — ХІІІ ст.» (упор. В.В. Німчук), що містить уривки з близько 60 пам'яток давньоруської та церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції (епіграфіка, церковно-релігійна, юридична література, літописні зводи, князівські договори та ін.), які походять із української етномовної території та засвідчують стан і динаміку розвитку української мови найдавнішого писемного періоду. Це найповніше в історії українського мовознавства хрестоматійне видання текстів, яке вичерпно окреслює джерельну базу українських історико-мовних студій відповідного періоду. Особлива цінність зазначеної праці полягає в тому, що вона містить уривки з великої кількості досі неопублікованих манускриптів, що зберігаються в закордонних книгозбірнях, а тому недоступні для українських користувачів.

На початку 2000-х рр. у відділі почалася систематична праця над вивченням динаміки словотвірної системи української мови, що не була охоплена академічною «Історією української мови». Насамперед створено проспекти історико-дериватологічних досліджень іменника й прикметника, в яких вироблено засади опису процесу розвитку словотвір-

⁵ А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Бевзенко, С.П. Самійленко. «Історія української мови. Морфологія». Київ, 1978; М.А. Жовтобрюх, В.Г. Склярєнко, В.М. Русанівський. «Історія української мови. Фонологія». Київ, 1979; Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. «Історія української мови. Синтаксис». Київ, 1983; В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова, Л.Т. Масєнко, В.В. Німчук, Л.С. Паламарчук, В.А. Передрієнко, В.М. Русанівський, І.П. Чепіга, П.П. Чучка. «Історія української мови. Лексика і фразеологія». Київ, 1983.

ної системи цих частин мови, а також джерельна база зазначених студій (П.І. Білоусенко, В.В. Німчук «Історія української мови. Словотвір. Ч. І. Іменник (проспект)» (Запоріжжя — Київ, 2013); Л.М. Костич, Р.О. Коца, В.В. Німчук «Історія української мови. Словотвір. Ч. II. Прикметник (проспект)» (Київ, 2016). Побачили світ також монографії, що стосуються як розвитку окремих словотворчих формантів, так і способів словотворення частин мови: П.І. Білоусенко, В.В. Німчук «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-иця*)» (Запоріжжя, 2002); П.І. Білоусенко, В.В. Німчук «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*)» (Запоріжжя, 2009); У.М. Штанденко «Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV — XVIII ст.» (Київ, 2003), Р.О. Коца «Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI — XX ст.)» (Київ, 2017).

Праця над публікацією пам'яток писемності дала змогу виокремити ще кілька важливих напрямків історичних досліджень, зокрема історія українського мовознавства та лексикографії (монографії В.В. Німчука «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською і білоруською» (Київ, 1980), «Мовознавство на Україні в XIV — XVII ст. (Київ, 1985); історія української орфографії і правопису («Історія українського правопису: XVI — XX ст.: Хрестоматія» (Київ, 2004, упор. В.В. Німчук, Н.В. Пуряева), яка демонструє процес формування тих чи тих правописних норм української літературної мови, перебіг правописних дискусій, які можуть стати прецедентами розв'язання сучасних правописних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуславський С. Українсько-руські пам'ятки XI — XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. Розвідка й тексти. Київ, 1928.
2. Кровицька О. Українська історична лексикографія у міжслов'янському контексті. *Проблеми слов'янознавства*. 2003. Вип. 53. С. 136 — 144.
3. Левченко С.П. Розвиток досліджень з історичної граматики української мови після Жовтневої революції. *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років*. Київ, 1957. С. 47 — 70.
4. Німчук В.В., Чепіга І.П. Історія української мови. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України: 1930 — 2005*. Матеріали до історії. Київ, 2005. С. 188 — 2001.
5. Пешак М.М., Русанівський В.М. Правила видання пам'яток української мови XIV — XVIII ст. Київ, 1961.
6. Рева Л. Робота Комісії давнього українського письменства при ВУАН. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999. Т. 4. С. 116 — 117.

REFERENCES

1. Boguslavs'kyi, S. (1928). Ukrainian-Russian written records of 11-18 centuries about princes Boris and Gleb. Essay and texti. Kyiv (in Ukr.).
2. Krovys'tka, O. (2003). Ukrainian historical lexicography in the inter-Slavic context. *Problems of Slavic studies*, 53, 136 — 144. Lviv (in Ukr.).
3. Levchenko, S.P. (1957). Development of research on the historical grammar of the Ukrainian language after the October Revolution. *Studies in linguistics in URSR over forty years*, 47 — 70. Kyiv (in Ukr.).
4. Nimchuk, V.V., Chepiga, S.P. (2005). History of the Ukrainian language. *Institute of Language Studies A. Potebniya NAS of Ukraine: 1930 — 2005. History materials*, 188 — 201. Kyiv (in Ukr.).

5. Peshchak, M.M., Rusanivs'kyi, V.M. (1961). Rules for the publication of monuments of the Ukrainian language 14 — 18 centuries. Kyiv (in Ukr.).
6. Reva, L. (1999). The work of the Commission of ancient Ukrainian literature at AUAS. *Archive and Documentation Studies*, 4, 116 — 117 (in Ukr.).

Статтю отримано 15.11.2018

Natalia Puriayeva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

HISTORICAL AND LINGUISTIC STUDIES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: THE MAIN DIRECTIONS

The article deals with the development of historical and linguistic studies in Ukrainian studies, which was carried out by various scientific structural units of the Academy of Sciences of Ukraine during 1918 — 2018. It was noted that their activity was focused on the development of three directions of historical linguistics: historical lexicography, linguistic unitary sources of history and the history of Ukrainian the language Historical lexicography, whose formation is associated with the activities of the Kiev prof. E. Timchenko, since 1958, continued to develop in Lviv (Department of Ukrainian Language at the Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevich of the National Academy of Sciences of Ukraine).

The unique linguistic source study as a separate scientific branch was finally formed in the 1960s, when the source bases for the diachronic study of the Ukrainian language were created in Ukraine. A special series — “Memoirs of the Ukrainian Language” — was initiated, in which up to today about 40 different-written written monuments of the XI — XIII, XIV — XVIII, XIX centuries have been published: church-religious texts, business writing, artistic and Homelike literature, Old Ukrainian lexicography and grammar, monuments of popular science and epistolary genres. Especially for their publication, the uniform rules have been developed and improved, and the industry is used to this day.

The study of the history of the Ukrainian language was primarily focused on the problems of Ukrainian glotogenesis, the dialectal basis of the literary language of Kievan Rus, and some phonetic and morphological phenomena of the Ukrainian language. In the 1980s, the fundamental academic study “History of the Ukrainian Language” in 4 volumes (Phonetics, Morphology, Lexics and Phraseology, Syntax) was published on the comprehensive study of the formation and development of the basic structural levels of the Ukrainian language based on the data of Ukrainian dialects. and writing sights. The monograph synthesizes the achievements of not only Eastern Slavic linguistics, but also Slavic studies and Indo-European studies in general. This made possible the expansion of the historical perspective of the development of the Ukrainian language system to the Slavonic, and even to the Indo-European period.

Today, the department of history of the Ukrainian language systematically studies the derivation system of the Ukrainian language, continues the publication of the most important monuments.

Keywords: *historical linguistic study, historical lexicography, linguistic source study.*

УДК 811.161.2'374

Зінаїда Козирєва, Лариса Мовчун, Ірина Самойлова
Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЗДОБУТКИ АКАДЕМІЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В УКЛАДАННІ СЛОВНИКІВ ЖИВОЇ МОВИ

У статті йдеться про здобутки й перспективи сучасної академічної лексикографії. Розглянуто конкретні словники (тлумачний, фразеологічний, синонімічний, перекладний, неологічний, зведений), опубліковані за останні десятиріччя. Окреслено принципи укладання авторських (письменницьких) словників. Подано огляд матеріалів періодичного фахового видання «Лексикографічний бюлетень».

Ключові слова: лексикографія, тлумачний словник, двомовний словник, неологічний словник, словник-індекс, авторська лексикографія, відкрита лексикографічна система.

Українська академічна лексикографія сьогодні задовольняє широкі суспільні потреби в словниках, що є переконливим свідченням культурної зрілості нації. Адже словники — це не лише найзручніша форма узагальнення результатів теоретичного осмислення і всебічного опису мовних явищ і фактів, а й один з головних засобів здійснення науково обґрунтованої мовної політики держави. Словникарі прагнуть відтворити упевнений поступ українського народу в новому словниково-довідковому форматі, використовуючи новітні досягнення мовознавчої думки і спираючись на багату давню лексикографічну традицію. Жанрово-типологічне розмаїття сучасних словників спрямоване на відтворення засобами лексикографії мовотворчості українського народу як однієї з форм пізнавального й духовного освоєння дійсності з найдавніших часів до сьогодення. Зосередження сучасною лексикографією потужних словникових фондів і вихід її на якісно новий рівень здійснення лексикографічного процесу висуває перед лекси-

© КОЗИРЄВА З.Г., МОВЧУН Л.В., САМОЙЛОВА І.А., 2018

кографами нові завдання: 1) створення загальномовних та письменницьких словників різних типів і жанрів; 2) відтворення загального реєстру лексичної системи мови у словниках зведеного типу; 3) збагачення джерельної бази для лексикографічних досліджень. Звичайно розпрацювання на сучасних засадах методології дослідження й систематизування лексико-фразеологічних надбань є вкрай важливим для подальшої презентації мови у форматі словникових статей.

Тлумачні словники через повсякденну потребу залишаються найактуальнішими працями в усі періоди розвитку лексикографії. «Словник української мови» в 11 т. (1970 — 1980) є найбільшим академічним словником ХХ ст. Створення тлумачного словника — процес безперервний у технологічному аспекті. Тож публікація «Словника української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.» (далі — Додатковий том) є гідним продовженням академічної лексикографічної традиції. Концепцію нової праці розробив член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор О.О. Тараненко, над словниковими матеріалами працювали знані науковці, лексикографи, які брали участь в укладанні одинадцятитомного «Словника української мови»: В.М. Білоноженко, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко, В.Б. Фридрак, Г.Н. Горюшина, Н.Є. Лозова; фахівці наступних генерацій: І.С. Гнатюк, З.Г. Козирєва, Л.В. Мовчун, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, В.О. Балог, О.С. Боярчук, Н.Г. Гордієнко, Л.І. Дідун, О.М. Покидько, І.А. Прядко, Л.О. Тименко; до редагування долучилися В.О. Винник і Н.С. Редичук.

Реєстр Додаткового тому сформували кілька лексичних масивів: 1) лексика, що ввійшла в обіг з 80-х років ХХ ст. (*іміджмейкер, кастинг, люрекс, майданівці, памперс, піар, позашляховик, скеледром, тітушка*); 2) слова, що не потрапили до одинадцятитомного тлумачного словника з технічних або ідеологічних причин (*безпардонність, голодомор, гулагівський, гулькати, дідик, епатажний, завбожіти, інтернатура, ласкавитися, ментом, наївник, нашепт, ноосфера, підписант, пластунство*); 3) зафіксовані в одинадцятитомнику одиниці, тлумачення яких потребувало доповнення, переосмислення або уточнення (*графіті, дозиметрія, завантажувати, карта, клавіатура, комунізм, люстрація, мер, мораторій, навар, нижній, носій, пакет, перебудова, русифікація*).

Джерельною базою послугувала весь час поповнювана Лексична картотека Інституту української мови, найвагоміші надходження до якої припали на 80-ті — початок 90-х рр. ХХ ст. Крім картотечного ресурсу, були використані матеріали енциклопедичних і філологічних словників (галузевих, тлумачних, фразеологічних, іншомовних слів), електронний ресурс (база контекстів уживання лексико-словотвірних інновацій, створена співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ під керівництвом доктора філологічних наук, професора Є.А. Карпіловської; корпус текстів української мови, доступний на лінгвістичному порталі moval.info, який під керівництвом доктора

філологічних наук Н.П. Дарчук створили співробітники Лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ресурси українського сегмента мережі Інтернет: електронні бібліотеки, сайти періодичних видань тощо).

Нове видання доповнює лексичний портрет сучасної української мови — від І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, О. Кобилянської, Панааса Мирного, Лесі Українки (разом із повернутими в літературу Б.-І. Антоничем, П. Кулішем, М. Грушевським, В. Винниченком, М. Хвильовим, Є. Плужником, В. Підмогильним, М. Кулішем, С. Черкасенком, Олегом Ольжичем, Іваном Багряним, У. Самчуком, Яром Славутичем, Е. Андієвською, І. Біликом та багатьма іншими) до М. Лукаша, М. Вінграновського, Д. Павличка, В. Стуса, Л. Костенко, В. Яворівського, Ю. Андруховича, О. Забужко, М. Дочинця, І. Роздобудько. В ілюстративному матеріалі словникових статей можна знайти видання як початку ХХ ст., так і початку ХХІ ст. (адже цінними й інформативно важливими для відтворення історії побутування того чи того слова є свідчення про ранні друковані його фіксації, засвідчені гідними уваги джерелами), а в реєстрі — нові слова й застарілі, історизми та архаїзми, частково просторічні слова, діалектизми, жаргонізми — увесь той лексичний обшир, без якого неможливо відтворити просторову багатогранність і часову глибину слова як знака духовного і матеріального життя української нації; терміни різних наук та сфер діяльності людини (біології, археології, наук про Землю, лінгвістики, математики, медицини та фармакології, ветеринарії, поліграфії, психології, соціології, філософії, хімії, мистецтва, політики, права, сільського господарства, техніки, кулінарії, з будівельної, транспортної, фінансово-економічної, інформаційної, церковної сфери і т. ін.) — загалом понад 35 тисяч слів. Усі ці лексичні шари, разом із загальноновживаною лексикою, репрезентують сучасну мову, яка пройшла крізь революції й війни, крізь колективізацію і Голодомор, яка оновлювалась у слові митців Розстріляного Відродження і хрущовської відлиги, у бурхливих — то придушених, то вже не стримуваних — процесах державотворення, у суперечливих виявах економічної та інформаційної глобалізації нашого життя, у його технологізації та комп'ютеризації. Саме тому кожну статтю Додаткового тому важливо розглядати в контексті всього одинадцятитомного «Словника української мови»: укладачі спиралися на вже розроблені статті, нерідко доповнювали їхню структуру новими значеннями та відтінками значень, а за потреби повністю оновлювали тлумачення.

Робота над «Словником української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.» засвідчила необхідність переходу тлумачної лексикографії на новий рівень, а отже, озброєння словників найсучаснішими технологіями та інструментами лексикографічної праці. Фіксуючи поповнення українського лексикону новими одиницями, Додатковий том виявив нагальну потребу орфографічного внормування складних і суперечливих випадків написання слів.

З урахуванням системоцентричного словникового опису створено однотомний «Словник української мови» (далі — СЛУМ). Незважаючи на те, що цю працю також підготовлено на принципах і технічних засадах, які формувалися в українській лексикографії протягом багатьох десятиліть її розвитку, змін зазнало теоретичне підґрунтя лексикографічного опису: принципи відбору мовних одиниць, структура словникової статті, принципи подання словотвірних і лексичних варіантів. В укладанні Словника брали участь досвідчені лексикографи: В.М. Білоноженко, А.А. Бурячок, В.О. Винник, Г.М. Гнатюк, І.С. Гнатюк, С.І. Головащук, Г.Н. Горюшина, В.В. Дятчук, В.В. Жайворонок, Г.М. Колесник, Н.Є. Лозова, Н.М. Неровня, Л.С. Паламарчук, Л.О. Родніна, Л.Г. Скрипник, О.О. Тараненко (автор первісної наукової концепції словника), Т.О. Федоренко, В.Б. Фридрак, В.І. Ярмач.

У СЛУМ творчо враховано як процеси поступу самого об'єкта опису, так і досягнення лексикографічної практики за останні десятиліття. Він відображає ті зміни, які відбулися в лексичному складі української мови на порозі нового тисячоліття, зокрема містить мовні одиниці, які ввійшли в українську літературну мову впродовж останнього часу. Це передусім реалії і поняття, пов'язані з економікою, політикою, правом, інформатикою, промисловістю, спортом, телекомунікацією, модою тощо. Водночас значні шари традиційної лексики набули тлумачень, що виявляють їхній сьогодинішній зміст. Словник розширює коло лексики і фразеології, пов'язаної з традиційним народним життям і дозвіллям — святами, обрядами, народним побутом, зі звичаями, з українською етносимволікою. Не лише осучаснений усебічний опис значень слів, а й послідовно витлумачені стійкі сполучення слів і фразеологізми дають змогу розкрити експресивні та образні можливості української лексики (СЛУМ: 3).

У синонімічній лексикографії цінним довідковим виданням щодо синонімічних ресурсів української мови став «Словник синонімів української мови» у 2 т. (далі — ССУМ), підготовлений співробітниками відділу: А.А. Бурячком, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащуком, Г.Н. Горюшиною, Н.Є. Лозовою, Н.Ю. Мельник, О.І. Нечитайло, Л.С. Паламарчуком, Л.О. Родніною, О.О. Тараненком, В.Б. Фридрак. Працю створено «на базі спеціально укладеної картотеки, сформованої на матеріалах авторитетних словників української мови, лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, мовознавчих досліджень синоніміки української мови» (ССУМ 1: III).

Словник нараховує близько 9200 синонімічних рядів. Це перший сучасний докладний лексикографічний опис «української синоніміки — з достатньо повним набором синонімічних рядів, поясненням семантичних, граматичних, стилістичних та сполучувальних відмінностей між членами ряду, ілюструванням уживання синонімів» (ССУМ 2: 953 — 954). Вивчення синонімічних зв'язків є одним зі складників системного дослідження лексики, адже явище синонімії тісно пов'язане з іншими лексико-семантичними відношеннями.

У Словнику послідовно відзначено зв'язки семантично близьких синонімічних рядів, зокрема в кінці словникових статей подано відсилання, напр.: **1. наполягати...** — Пор. **1. вимагати, 1. натискати** (ССУМ 1: 918).

Важливим є те, що укладачі подавали матеріал з пильною увагою до полісемічності слів, уводячи слова в тих значеннях, у яких вони синонімізуються з іншими словами, напр.: **I. 1. гармонія** (взаємна відповідність якостей)...; **2. гармонія** (приємне для слуху звучання)...; **3. гармонія муз.** (гармонійне поєднання звуків)...; **II. гармонія** (музичний інструмент)... (ССУМ 1: 329).

Фразеографію останніх десятиліть гідно репрезентують «Фразеологічний словник української мови» у 2 кн. (далі — ФСУМ) та однотомний «Словник фразеологізмів української мови» (СФУМ). ФСУМ, який підготували В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець, В.В. Дятчук, В.П. Забеліна, Н.М. Неровня, Л.С. Паламарчук, Н.І. Пашковська, О.П. Петровська, Н.П. Романюк, Т.О. Федоренко, Л.А. Юрчук, — це перший академічний словник, що найповніше відображає загально-вживану фразеологію сучасної української мови. Саме фразеологізми найвиразніше передають дух і нев'янучу красу мови. Фразеологія національної мови збагачується і вдосконалюється, вбираючи безцінні скарби із приказок і прислів'їв, афоризмів і професіоналізмів, анекдотів, дотепів і каламбурів, мовних штампів і кліше, — з усього того, що впродовж багатьох віків плекає і зберігає у своїй пам'яті носій мови — народ (ФСУМ: 3). У ФСУМ відображено фразеологічні ресурси сучасної української літературної мови, подано їхню докладну характеристику (розтлумачено значення, показано реальне функціонування фразеологічних одиниць, схарактеризовано стилістичні особливості). Порівняно зі звичайним загально-номовним словником у цій праці глибше й ширше опрацьовано семантичну інтерпретацію багатозначних фразеологізмів.

Майже за 10 років побачив світ «Словник фразеологізмів української мови», у підготовці якого взяли участь В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко. Це видання містить близько 7922 фразеологічних одиниць. Основою його реєстру став ФСУМ. Проте оскільки разом із розвитком мови в безперервному русі перебуває і фразеологічний фонд, однотомник істотно доповнено одиницями, не зафіксованими у попередньому виданні, ілюстраціями, представленими насамперед картотечними матеріалами нових авторів, а також тих письменників, які впродовж тривалого часу були вилучені з літературного процесу; використано матеріали, відображені у фразеологічних збірниках, що з'явилися після 1993 р. У цьому словникові значно ширше представлено фразеологічні одиниці біблійного походження та діалектні фразеологізми, які засвоєні літературною мовою і стали загально-вживаними (СФУМ: 3 — 4).

Двомовну академічну лексикографію репрезентує «Російсько-український словник» у 4 т. (2011 — 2014) (далі — РУС). Цей Словник містить близько 180 тисяч російських слів, численну фразеологію і типові контексти — словосполучення функціонування лексем. Нині він є одним із

тих джерел, що найповніше охоплює лексичний склад російської літературної мови і подає українські еквіваленти. Словник має нормативний характер, адже орієнтується на сучасний стандарт обох літературних мов. Автори РУСа в 4 т. спиралися на ті концептуальні принципи й технологічні засади, які були вироблені під час укладання «Російсько-українського словника» у 3 т. Перше видання тритомника, підготовлене науковцями Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР, побачило світ 1968 р., друге видання з деякими уточненнями 1980 — 1981 рр., третє стереотипне — 1987 — 1988 рр.

РУС є фундаментальною працею колективу лексикографів різних поколінь. Роботу над новим виданням Словника розпочинали члени авторського колективу відділу лексикології та лексикографії, серед яких були автори та редактори ще першого видання С.І. Головащук, Л.С. Паламарчук і Л.Г. Скрипник. Як відомо, з утворенням Інституту української мови НАН України у жовтні 1991 р. відділ став одним із його структурних підрозділів.

Продовжуючи традиції, що «склалися в українській перекладній лексикографії впродовж багатьох десятиліть, словникарі, як зауважує один із авторів наукової концепції чотиритомного Російсько-українського словника О.О. Тараненко, не могли не враховувати розвитку як самого об'єкта опису, так і лінгвістичної теорії та лексикографічної практики» (РУС 1: VI).

Автори РУСа, працюючи над його створенням, істотно поповнювали реєстр новими й актуалізованими одиницями, уточнювали й оптимізували семантичну, граматичну, стилістичну й іншу інформацію в словникових статтях, переглядали принципи добору й послідовність подання українських еквівалентів, посилювали нормативний характер як російської, так і особливо української частин (РУС 1: VI — VII). Алфавітний спосіб подання слів був доповнений деякими елементами гніздового розміщення реєстрових одиниць для компактнішого опису моносемічних лексичних, фразеологічних, паремійних одиниць і вокабул, не обтяжених значним ілюстративним матеріалом.

Лексикографи прагнули послідовніше відтворити особливості саме української мови, зокрема, подати слова на позначення назв осіб жіночої статі за родом занять, становищем тощо, зі зменшувальними та збільшувальними суфіксами, напр.: **автор** автор; (*о женщине — еще*) авторка (РУС 1: 12); **премьер** прем'єр; (*о женщине — еще*) разг. прем'єрка (РУС 3: 440).

Зважаючи на те, що в російській мові дієприкметники належать до активної сфери вжитку, автори широко залучали їх до реєстру й подавали в перекладній частині корпусу словника еквіваленти — похідні прикметники та іменники, напр.: **обертывающий** обгортальний, обгортковий (РУС 2: 598); **обличающий** 1. п р и ч. який (що) викриває; 2. *прил.* викривальний, викривний (РУС 2: 618).

Зібраний у РУСі багатий лексико-фразеологічний матеріал обох мов дає змогу використовувати його в науково-дослідній (напр., під час вивчення парадигматичних і синтагматичних зв'язків між словами) і прак-

тично-перекладацькій діяльності (з огляду на укладнені семантичні пояснення в словникових статтях).

Неографічний напрямок у розвитку української академічної лексикографії представляє праця «Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002 — 2010)» (далі — НСЗ) за авторства В.О. Балог, Н.Є. Лозової, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко. Це довідкове видання, що не претендує на нормативність. Метою його створення було намагання подати якомога повніше все те нове в лексико-фразеологічному складі мови, що з'явилося у джерельних матеріалах в окреслений період. НСЗ містить 1550 слів і словосполучень.

Нові й актуалізовані слова, значення, словосполучення дібрано внаслідок обстеження джерел: а) сучасної художньої літератури, опублікованої після 2002 р. (твори Ю. Андруховича, Л. Дереша, О. Забужко, І. Карпи, Вал. Шевчука та ін.); б) науково-популярної літератури з мовознавства, культурології, філософії, педагогіки, психології, медицини, економіки, військової справи, інформатики та ін. галузей знань; в) періодичних видань — газет і журналів (НСЗ: 12 — 13; 30 — 31). Автори видання широко послуговувалися електронними ресурсами мережі Інтернет: інформаційними порталами, офіційними сайтами, блогами, форумами, чатами тощо.

У НСЗ подано: 1) неологізми в широкому розумінні (загальновживані, стилістично забарвлені слова, терміни: *знереалений*, *зомбоєфір*, *розкорячено*, *негеостаціонарний*); 2) графічні кириличні відповідники запозичених скорочень, звукові аббревіатури (*есемес*, *ІСП* [і-ес-пе]); 3) слова з новими або ще не зафіксованими значеннями (*забронзовілий*, *мікрогалактика*); 4) слова, засвідчені в певних словниках чи реєстрах, але не супроводжені семантичним описом (*автівка*); 5) слова авторського вживання (*кволодумство*, *півісторії*, *тонковислий*); 6) фразеологізми й сталі терміносполучення (*зіркова хвороба*, *недиверсифікований фонд*) та деякі інші групи слів (НСЗ: 6 — 9).

Прикметним є те, що в словникових статтях за необхідності, крім граматичної, стилістичної характеристики, передбачений знак ↑, який сигналізує, що слово зафіксоване в лексикографічних джерелах кінця XIX — початку XX ст. і його використання активізувалося в сучасних текстах (↑ *маріти*, ↑ *однодумка*, ↑ *первень*).

Добираючи нові й актуалізовані лексеми, автори звіряли їх з реєстрами словників української мови: онлайнового проекту СловникНЕТ (портал української мови і культури), «Українського орфографічного словника» (2009), «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (2009), словників нової лексики, словників кінця XIX — початку XX ст., опублікованих київським видавництвом «К.І.С.» (НСЗ: 6).

НСЗ може стати підґрунтям для теоретичних і практичних досліджень лексикологів, лексикографів під час створення словників різного типу, фахівців з граматики, стилістики та інших мовознавчих галузей.

Знаковою подією в українській академічній лексикографії стало створення зведеного словника «Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс» (далі — УЛ) як своєрідного путівника

по словниках, які відображають українську мову в різних її обсягах і аспектах. Це багатоджерельна та багатофункціональна інтегральна система, яка у вітчизняній лексикографії не має аналогів. Подання лексики в Словнику-індексі з різних лексикографічних джерел допоможе виявити не внесені до тлумачних словників слова й поповнити їхній реєстр під час підготовки нових видань. УЛ відбиває сповна сучасну українську лексику й фразеологію і засвідчує шляхи формування українського національного лексикону. Цей словник хронологічно охоплює лексико-фразеологічний склад української мови за матеріалами основних лексикографічних джерел (філологічних і деяких енциклопедичних) двох останніх століть. Залучення великої кількості словників, що охоплюють значний хронологічний період, і дотримання певної послідовності подання їх біля слова дають змогу встановити фіксацію кожного слова, визначити, який зі словників уперше зафіксував слово, чи збереглося воно надалі в лексикографічних джерелах. Подаючи лексику української національної мови на досить значному хронологічному зрізі, зокрема велику кількість лексичного матеріалу, що лишився поза межами сучасної української літературної мови, укладачі орієнтувалися на чинний український правопис та останні нормативні словники літературної мови. Це новий в українській лексикографії тип словника, у якому об'єднано реєстр 18 різножанрових лексикографічних джерел. До нього увійшли близько 300 тисяч слів. Словник-індекс — це перелік слів, зафіксованих у найбільш авторитетних і використовуваних лексикографічних джерелах, серед яких словники вітчизняних та зарубіжних лексикографів. Науковцями відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (З.Г. Козирєвою, Л.В. Мовчун, І.А. Самойловою, Н.В. Сніжко, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.О. Тименко, В.О. Балог, О.С. Боярчук, Л.І. Дідун, О.А. Дюндик) опрацьовано найважливіші з погляду системного вивчення мови словники останнього двохсотліття. Основу Словника-індексу становить реєстр тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (1970 — 1980). На нормативному аспекті лексичних одиниць заакцентовано в орфографічних словниках української мови різного часу створення (Орф-75, Орф-94, Орф-9). Нові словники репрезентують стабільну частину українського лексикону, засвідчують високу здатність мовної системи до адаптування запозичень. Вивчення динамічних змін у мові уможливорюють матеріали давніх словників: «Словарь малороссийскаго, или юго-восточнорусскаго языка», укладений П. Білецьким-Носенком, «Словарь української мови» в 4 томах за редакцією Б. Грінченка, перший том (літери А — К) «Словника української мови» Д. Яворницького, двомовні перекладні словники — «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського і С. Недільського, «Українсько-німецький словник» З.Ф. Кузелі та Я.А. Рудницького, «Українсько-англійський словник» К. Андрусишина, а також перший український орфографічний словник «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Г.К. Голоскевича. Пасивний фонд

мови, який можна відтворити за матеріалами давніх словників, вказує на мотиваційну основу багатьох питомих і запозичених слів: *безодня* — трясовина, *березовиця* — напій з березового соку та цукру. Представлені тут й абстрактні назви з різних сфер суспільного життя: *гречкосійство*, *гуситство*, *книгохранка* та ін. Багато також забутих українських відповідників до іншомовних слів: *астроном* — *небесник*, *газон* — *муравник*, *колібри* — *медосисок*, *конкуренція* — *набивок*, *шори* — *наочники*. Детальне відтворення динаміки українського лексикону постає в розлогіх синонімічних рядах: *налигач* — *воловід*, *чутня* — *сторожа*, *небосклін* — *небозвід* — *небо-схил*. Своєрідну єднальну ланку між синхронією і діяхронією утворюють широкі варіативні ряди зі застарілою лексикою, напр.: *корзина* (*козуб*, *козубень*, *козубня*, *козубка*, *козубенька*).

«Український лексикон» фіксує фонетичні, семантичні й орфографічні зміни, що сталися в українській мові впродовж останніх двохсот років. Засвідчене в Словнику-індексі виразне функціонування варіативності виявляється як варіативність власне мовних одиниць і як варіативність правописних кодексів. Представлені варіанти: акцентуаційні (*мóвчánка* — *мóвчанка*), фонетичні (*орангутáн* — *орангутáнг*), орфоепічні (*мудрагéль* — *мудрагéль*), фонетико-орфографічні (*кронштéйн* — *кронштáйн*), морфологічні (*корисність* — *користність*). Вертикально упорядкована система варіантів у формі додаткових рядків під реєстровим словом кожної словникової статті відтворює асимілятивну історію лексичних одиниць упродовж віків:

ідолопоклóнство ім. с. Орф ОЕ УНС (при ідолопоклóнний) УРС

ідолопоклóнство УАС (при ідолопоклóнний)

ідолопоклóньство Ж

идолопоклóнство Гр

Неабиякий інтерес становить порівняння орфографічної історії уже засвоєних слів і нових запозичень з остаточно не унормованою орфографією: *опера-був* — *опера-буфф*, *канефас* — *каніфас* — *канифас*, *католік* — *кателик*, *мундир* — *мундер* — *мундур*, *касир* — *касір* — *кассир*, *лихтар* — *лихтар*, *ланч* — *ленч*, *луципер* — *люципер*, *нієло* — *нієлло*, *нієло*, *карусель* — *карузель*, *алгоритм* — *алгорифм*, *ішемія* — *ісхемія*, *кофе* — *кофа* — *коффа* — *кохва*, *хакер* — *гакер*, *корогва* — *хоругва*, *дерматин* — *дермантин*, *маркитан* — *маркитант*, *сnek* — *сnekс*, *бейдж* — *бедж*, *бієнале* — *б'єнале*, *аутентичний* — *автентичний* та ін. Динамічний стан сучасної української системи відтворено акцентними варіантами з різних лексикографічних джерел: *імпорт* — *імпо́рт* — *імпо́рт*, *йогурт* — *йо́гурт* — *йо́гурт* — *йогу́рт*. У словникових статтях представлена інформація про омонімію і полісемію, значення омонімів стисло розкрито: *марля*¹ (тканина), *марля*² (чапля); *кава*¹ (дерево), *кава*² (напій), *кава*³ (птаха), *кава*⁴ (вовк), *кава*⁵ (різдвяний Дід Мороз).

Неабияку етнокультурну цінність становлять засвідчені у давніх словниках стійкі словосполучення: *кінь на двадцять підкрилків* 'баский кінь', *на віват стріляти* 'салютувати' тощо.

Словник-індекс містить основні параметри системних відношень слів та їхніх значень (частиномовні, синонімічні, варіативні, дериваційні тощо). У ньому також використано розгалужену систему умовних позначень для граматичної та ін. характеристик слів.

Багатство української мови, опрацьоване видатними словниками кількох епох і об'єднане в реєстрі академічного «Українського лексикону кінця XVIII — XXI ст.: словник-індекс», може задовольнити шанувальників рідного слова й культурних надбань народу. Водночас він становить надійну базу наступної лексикографічної роботи. Як відкрита лексикографічна система, УЛ структурно уможливорює наступне розширення лексичного реєстру не тільки новими індексами слівників, а й авторськими новотворами. Ґрунтовний реєстр лексичного багатства мови, зібраний в УЛ, є тією основою, на якій його автори здійснюють дослідження авторських лексиконів письменників XX — XXI ст., виявляючи особливості їхнього індивідуального словотворення та художньо-образного відтворення дійсності.

Мета роботи, яку нині виконує група лексикографів відділу, — дослідити лексико-фразеологічну систему з урахуванням найновіших теоретичних і практичних здобутків вітчизняної лексикології та фразеології, лексикографії та фразеографії, здійснити її опис у формі словників мови письменників XX — XXI ст., що дасть змогу якнайповніше відтворити сучасний стан лексики і фразеології, виявити шляхи оновлення лексикону і фраземікону на нинішньому етапі розвитку. Виконуване дослідження об'єднує ідея формування якісно нової джерельної бази сучасної української тлумачної лексикографії.

Реєстр словника визначається його джерельною базою, тому однією з основних передумов успішного створення кожної лексикографічної праці є надійність джерел, на яких вона ґрунтується. Практика вітчизняної і світової лексикографії показує, що у створенні загальномовних словників використовують два найзагальніші види джерел: первинні — лексичну картотеку або текстові бази даних і вторинні — попередні словники цього самого або близького типу (для опрацьовуваної теми це передусім Додатковий том та УЛ, а також критично осмислені «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В.Т. Бусла й опубліковані томи «Словника української мови» у 20 т.). Для словників тлумачного типу — це картотеки національних мов у форматі лексичних баз даних. Розбудова нової джерельної бази академічної лексикографії, зорієнтованої на створення нових тлумачних словників, передусім тлумачного словника активного типу із середнім обсягом реєстру (80 — 100 тис. реєстрових одиниць), відбувається на основі творів письменників XX — поч. XXI ст. Лексикографи відділу працюють над дослідженням текстів видатних українських письменників, публіцистів, перекладачів, мова яких значною мірою визначає стан сучасного українського лексикону: Михайла Слабошпицького (О.С. Боярчук), Григора Тютюнника (Л.І. Дідун), Оксани Забужко (Л.В. Мовчун), Олеся Гончара (Н.В. Сніжко), Юрія Андруховича (О.М. Тищенко), Євгена Сверстюка (З.Г. Козирева),

Івана Дзюби (І.А. Самойлова), Миколи Лукаша (Т.В. Цимбалюк-Скопненко), Анатолія Перепаді (О.А. Дюндик).

Завдання дослідника ідіостилю письменника — відібрати й описати ті лексичні одиниці, які не лише характеризують авторський стиль митця, а й можуть бути оцінені як його перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови. Лексикологи й лексикографи розробляють теоретичні засади створення започаткованої серії словників мови письменників і публіцистів ХХ — ХХІ ст. і працюють над розділами колективної монографії «Теоретичні засади формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови». Найпридатніший для реалізації цього завдання авторський тлумачний диференційний словник. Для творів перекладної літератури автори обрали також конкорданс. До словників увійдуть неологізми (в широкому розумінні), не засвідчені досі в тлумачних лексикографічних працях, а також актуальна, але досі не фіксована з певних причин лексика. Орієнтиром у зарахуванні мовних елементів у текстах до новотворів є відсутність фіксування їх у нормативних словниках, великих за кількістю охоплених слів: «Український орфографічний словник» (2009), «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» (2003), «Словник української мови в 11 т.» (1970 — 1980), «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.» (2017), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2007), «Український лексикон кінця ХVІІІ — початку ХХІ ст.: словник-індекс: у 3-х т.» (2017). Нові лексикографічні праці стануть важливими джерелами фіксування лексико-фразеологічних одиниць і таким чином забезпечать належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української літературної мови.

Досліджувані мовні особистості виявляють специфіку мовних смаків і уподобань, мають свої мовні пріоритети. Так, дослідниця творчості Юрія Андруховича О.М. Тищенко наголошує, що це письменник і космополітичний, і глибоко національний, з надзвичайною амплітудою мовних форм: від високоінтелектуальної лексики до вузького жаргону й ненормативних одиниць, мова його закорінена в питомі українські традиції і водночас віддзеркалює сучасні структурно-семантичні й стилістичні бурхливі мовні процеси. Для створення авторської картотеки дослідниця добирає: а) авторські неологізми (*замаленість, автогеографія, автогеобіографія*); б) позасловникову лексику (від загальномовної до okazіоналізмів: *лажа, дозбируючи, літери-міноритарії, мляво-звуждено*); в) лексику, яка не проілюстрована в загальномовному «Словнику української мови» в 11 т.

Об'єкт лексикографічного опису творчості Оксани Забужко — абсолютні й відносні (не зафіксовані в СУМі) неологізми: новотвори (*післясмак, мордобійний, загетьманувати, потерчащий, похихикувати, шкливо, підкоління, дезик, жовтоплямний, остопранцюватіти, ризикантка*), неосемантизми (*стояк* 'стійка', *обора* 'відгороджена частина приміщення', *суремити* 'голосно подавати сигнал'), актуалізовані застарілі та архаїчні слова (*шинк-вас, воздвигнути*), уведені в літературний обіг діалектизми та лексичні

одиниці західноукраїнського варіанта української літературної мови (*за-шкрумілий, наповажитися, розчіхраний, нічвида, скоголити*), а також нові (або не зафіксовані в СУМі) стійкі сполучення слів і трансформовані фразеологізми (*розточитися в прах, наперед би більше, заробити на дисидентський хліб*).

Як зазначає дослідниця творчості О. Гончара Н.В. Сніжко, кожен з трьох його досліджуваних художньо-біографічних записів («Щоденників») містить значну кількість не зафіксованих «Словником української мови» в 11 т. новотворів, нові образні вислови й порівняльні звороти, стійкі сполучення слів термінологічного і фразеологічного характеру. Нова лексика на позначення українського світосприймання та глобального світобачення письменника відтворює зміни в суспільно-політичній сфері, спрямовані на утвердження української державності та європейського напрямку розвитку України. Лексичні одиниці, зібрані у словнику мови письменника, увиразнюють його змістовне й багате мовомислення, відтворюють його глибокі когнітивні здібності, уміння оцінити світ від найдрібніших нюансів до найзмістовніших узагальнень, простежити людські характери від найніжнішого до найжорстокішого, що своєю чергою забезпечує системне вивчення реалізації категорії оцінності у мові творів О. Гончара й загалом в українській мові. Предмет лексикографування становлять авторські новотвори (*автохарактеристика, безкритичний, важкокопитий, винародовлення, гультяювання*), слова, які з'явилися у вжитку порівняно недавно (*бізнес-план, гіперреалізм, етноцид, вікторія 'перемога', дистанціюватися, істеблішмент*), а також лексика, позначена в одинадцятитомнику як застаріла (*достойник, кольдкрем*), рідковживана (*допевнитися, іменувати*), діалектна (*фотель*) тощо.

Відбираючи лексичні й фразеологічні одиниці для авторського словника мови Григора Тютюнника, Л.І. Дідун також зважає на відображення їх в одинадцятитомнику. Передусім це не зафіксовані там одиниці (*хизун, занудистий, линявий, злаштуватися, ластів'яччя, просянище, приціленість, подорожничок, підкиувати, цеберячча, розсковзуватися, заозиратися, худощокій*), одиниці з додатковим відтінком значення (*важкий 'глевкий' — про хліб*), одиниці без ілюстрації реального функціонування (*по-геройськи*), незафіксовані, трансформовані та індивідуально-авторські фразеологічні одиниці (*гонки вибивати, наче гарячого борщу вхопив*).

Останнім часом літературно-громадський інтерес до творчості шістдесятників, зокрема до творів Євгена Сверстюка та Івана Дзюби, помітно поживавися: з'являються статті, в яких по-новому оцінюється творчість письменників і значення їх для сучасності. Водночас майстерність Є. Сверстюка та І. Дзюби як художників слова вивчена недостатньо. Працюючи практично в усіх літературних жанрах — прозі, поезії, літературній критиці, Є. Сверстюк доносить до читача думку, висловлену образною мовою, відточеним і вивіреном словом. Особливістю його творів є поєднання, взаємопроникнення двох стилів — публіцистичного й релігійного. Домінантою композиційно-мовленнєвої структури публіцистики Є. Сверстюка

є створений ним тип сакрального-політичного наративу. До картотеки залучаються численні авторські неологізми (наприклад, *совідеолог, неопоганство, зекмундир, крихотрус, ліквідком, тамвидав, гнучкохребетний; закам'яніло-затятий, імперсько-церковно-поліційний, плавно-милозвучний, агресивно-то-талітарний, блудливо-догідливий*), варіанти слів (лексичні і семантичні), не засвідчені лексикографічно або які набули нового значення чи відтінку значення (*претенсія, амнезія, анабіоза*), серед яких численні дієприкметники (*атакуючий, процвітаючий, будуючий, всепроймаючий, начальствуючий, догасаючий, думаючий, повзучий, нормалізуючий* та ін.), розмовна лексика (*бебехи, глоданець, хосен*), а також стійкі словосполучення і фразеологізми (*чорна діра, залізна завіса, велика (мала) зона, мертва хватка, велика казарма, запахло порохом, гра в камікадзе, іти за вітром часу, спускати з короткого прив'язу*) тощо. Неабиякий інтерес для дослідження мови творів Є. Сверстюка передусім становить особлива правописна манера автора, яка має під собою вагоме підґрунтя. Щоб донести до читача смак питомого українського слова, актуального і властивого для літератури «розстріляного відродження», автор у своїх творах дотримується харківського правопису 1928 р. та правописного словника Г.К. Голоскевича 1929 р.

Творчість «інтелектуального прапора шістдесятництва» І. Дзюби — ученого-інтелектуала, знаного літературознавця, літературного критика, публіциста, академіка Національної академії наук України охоплює наукові, літературно-критичні статті й нариси, літературні портрети, роздуми, мемуари, памфлети, фейлетони тощо. Лексикон його текстів, зважаючи на жанри публіцистичної діяльності, може бути науковим, філософським, енциклопедичним, високоінтелектуальним і емоційно-експресивним, іронічним, жартівливим. До дослідження залучаються авторські новотвори (*аплодисменто-спроможність, гомократяни, децибелізація, екстра-книжка, елітаризація, безлічкратзаслужений, гуляй-космічний, карпатозалежний*), неосемантизми (*братки* ‘введені штучно їстівні істоти на вигаданій планеті Гомократос’), окремі лексеми, що їх можна кваліфікувати як рідковживані, спеціальні (*афини, визбір, вірнопідданчий, гмах*).

Окремий сегмент у загальномовному корпусі українських текстів посідає мова художніх перекладів, а саме Миколи Лукаша та Анатолія Перепаді. Вивчення лексичного складу мови творчості Миколи Лукаша входить до першорядних завдань сучасної лінгвістичної україністики, оскільки лексикографічний опис його спадщини тільки починається. Під цим оглядом на особливу увагу заслуговує словникове опрацювання лексики роману М. Сервантеса де Сааведри «Дон Кіхот» — епохального твору в спадщині корифея національної школи художнього перекладу. У згаданому романі використано велику кількість одиниць, кваліфікованих у давнішій лексикографії як рідковживані, діалектні. Багато серед них і лексем, що взагалі не були лексикографічно описані в словниках української мови.

О.А. Дюндик для дослідження багатства словника у перекладах А. Перепаді обрала шлях — створила базу даних лексики з низькою частотою вживання (низькочастотної лексики — тієї, яка є маловживаною в художній

літературі, а в тлумачних словниках промаркована як рідковживана, діалектна і т. ін.).

Отже, авторські словники стануть у пригоді дослідникам, які вивчатимуть індивідуально-авторський стиль кожного з цих письменників. А головне — національний мовний корпус буде поповнено лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Ще одним напрямом науково-дослідницької роботи, яку провадить О.М. Тищенко, є розпрацювання ідеології та структури «Електронної лексикографічної служби» (далі — ЕЛС) як лексичної картотеки з інформаційно-довідковими й дослідницькими функціями. Це відкрита й динамічна комп'ютерна лінгвістична система, призначена для накопичування, упорядковування, лексикографічного багатопараметрового опису й зберігання лексико-ілюстративного матеріалу як основи створення словників нового покоління різних типів (як загальномовних пояснювальних, так і аспектних, галузевих, термінологічних); створено образ її спеціалізованого веб-ресурсу; окреслено мету, очікувані результати, перспективи проекту. Триває робота із зацифрування Архівної картотеки як одного з модулів ЕЛС.

Сформульовано стратегію формування картотечної електронної бази (джерел створення, поповнення, перевірки тощо) з поділом їх на: 1) реєстри слів з їхнім описом (індекси, картотеки, версії словників) та 2) текстові, зокрема цитатні, бази як масиви ілюстрацій функціонування слів. Триває робота з вироблення уніфікованої форми фіксування лексико-цитатного матеріалу, інвентаризації лексичної картотеки, структурування фондів, архівів тощо.

Періодичним фаховим виданням Інституту української мови НАН України є збірник наукових праць «Лексикографічний бюлетень» (далі — ЛБ). Він має свою історію: перший випуск видання побачив світ 1951 р. (на той час — в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні). Загалом було опубліковано 9 випусків (1951 — 1963). В Інституті української мови НАН України 2004 року було відновлено видання з 10 випуску. Адже «відновлення «Лексикографічного бюлетеня» як наукового річника Інституту української мови, перш за все, ставить перед собою мету збереження тяглості поколінь в лінгвоукраїністиці — надзвичайно важливого процесу для повноцінного розвитку національної науки» (ЛБ: 4).

Збірник зорієнтований на висвітлення проблем лексикографії української мови, зокрема історії, теорії лексикографії, методики й технології укладання словників різних типів, аналізу сучасних тенденцій української та слов'янської лексикографії, узагальнення лексикографічного досвіду, проблем лексикології, фразеології, комунікативного, семасіологічного, структурного аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації; репрезентує словникове розроблення мовних одиниць різних рівнів. На сьогодні опубліковано 25 випусків бюлетеня.

Збірник містить кілька традиційних рубрик. Рубрика «Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика» об'єднує матеріал, спрямований на розв'язання актуальних проблем лексикографії, лексикології, фразеології, корпусної лінгвістики, комп'ютерної лексикографії тощо.

Рубрика «Словникові матеріали», започаткована з 14 випуску бюлетеня, знайомить із лексикографічним доробком. Доброю традицією стала публікація словникових матеріалів — результатів копіткої роботи співробітників відділу, колег з Інституту, університетів України. У рубриці опубліковано матеріали до «Російсько-українського словника власних імен людей», «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша», «Словника граматичного керування дієслів», «Словника граматичного керування прикметників», «Словника римового гнізда лексеми *Україна*», матеріали архівної лексичної картотеки тощо.

Рубрику «Персоналії» присвячено видатним мовознавцям, чії наукові здобутки стали неоціненним внеском у розвиток української лексикографії, лексикології, фразеології: П.Й. Горещькому, І.М. Кириченкові, Л.С. Паламарчукові, С.І. Головащуківі, В.С. Ільїну, Л.С. Скрипник, А.А. Бурячкові, Л.А. Юрчук, Л.О. Родніній, Г.М. Удовиченкові, Г.М. Гнатюк та ін.

Рецензування лексикографічних праць — важливий складник наукового досвіду, а критичний погляд на теоретико-методологічні засади дає поштовх для подальшого розвитку та вдосконалення. У цьому плані важливою є рубрика «Рецензії, анотації», в якій опубліковано рецензії зокрема на: «Словник українських наукових народних назв судинних рослин» (2004), «Словник-довідник назв осіб за видом діяльності» (2009), «Український молодіжний сленг: сучасна картина світу» (2010), «Словотворчість незалежної України. 1991 — 2011: Словник» (2012), «Словник волинських фразеологізмів» (2013), «Лексико-словотвірні інновації. 2012 — 2013: Словник» (2014), «Мова — не калька: патріотичний словник гарної української мови «Говорімо гарно!» (2014) та ін.

Рубрика «Хроніка» містить інформацію про важливі події в житті наукової спільноти, конференції, що відбулися в Інституті української мови та університетах України за участі колег відділу, засідання Міжнародних наукових комісій, важливі презентації, представлені широкій науковій громаді.

У ЛБ опубліковано праці співробітників відділу, колег з Інституту української мови, науковців з багатьох університетів України, закордонних колег; вийшли друком перші наукові розвідки багатьох аспірантів.

Від часу відновлення збірника на його сторінках вийшло друком 260 статей, 29 словникових матеріалів, 17 статей, присвячених персоналіям мовознавців, 11 рецензій, 4 хроніки, ретроспектива.

«Лексикографічний бюлетень» є важливим інформаційним джерелом, на сторінках якого зосереджено широкий спектр наукових напрацювань у галузі лексикографії, лексикології, фразеології. Збірник є традиційним та невід'ємним дороговказом у словникарській справі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Додатковий том	— Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ, 2017.
ЛБ	— Лексикографічний бюлетень. Київ, 2004. Вип. 10. С. 4.
НСЗ	— Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002 — 2010). Київ, 2010.
РУС	— Російсько-український словник: у 4 т. Київ, 2011 — 2014.
ССУМ	— Словник синонімів української мови: в 2 т. Київ, 1999 — 2000.
СлУМ	— Словник української мови. Київ, 2012.
СФУМ	— Словник фразеологізмів української мови. Київ, 2003.
УЛ	— Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т. Київ, 2017.
ФСУМ	— Фразеологічний словник української мови. Київ, 1993.

LEGEND

Додатковий том	— Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. Additional Volume: in 2 books (2017). Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Buraho (in Ukr.).
ЛБ	— Lexicographic bulletin (2004). Vol.10, 4. Kyiv (in Ukr.).
НСЗ	— New and updated words and their meaning: vocabulary materials (2002 — 2010) (2010). Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Buraho (in Ukr.).
РУС	— Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. (2011 — 2014). Kyiv: Knowledge (in Ukr.).
ССУМ	— Dictionary of Synonyms of the Ukrainian language: in 2 vol. (1999 — 2000). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
СлУМ	— Zhaivoronok, V.V. (Ed). Dictionary of the Ukrainian language (2012). Kyiv: Vydavnychyj Tsentr «Prosvita» (in Ukr.).
СФУМ	— Vynnyk, V.O. (Ed.). Dictionary of Phraseologisms of Ukrainian Language (2003). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
УЛ	— Ukrainian lexicon of the end of the XVIII — beginning of the XXI century. Dictionary-index: in 3 vol. (2017). Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Buraho (in Ukr.).
ФСУМ	— Palamarchuk, L.S. (Ed.). Phraseological Dictionary of Ukrainian Language (in 2 books) (1993). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 23.11.2018

Zinaida Kozyreva, Larysa Movchun, Iryna Samoilova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ACHIEVEMENTS OF ACADEMIC LEXICOGRAPHY IN COMPILING DICTIONARIES OF THE LIVING LANGUAGE

The article highlights the achievements and prospects of modern academic lexicography. We consider specific dictionaries (explanatory, phraseological, synonymous, bilingual, neological, consolidated), published in recent decades. Social, economic, cultural transformations to Ukrainian society stimulated significant changes in a language. The basic steps in the development of the author's lexicography, the base of sources for the compilation of writing dictionaries are covered. The index dictionary as a normative reference source is based on the rules of modern Ukrainian spelling, although it reflects the vocabulary of the Ukrainian language over a long period of time, including a significant amount of Ukrainian vocabulary that is not part of the modern Ukrainian literary language. The index dictionary is an open lexicographical system and a strong base for the development of the modern integrated lexicography. A review of the materials of the periodical special edition "Lexicographic Bulletin" is provided.

Keywords: *lexicography, explanatory dictionary, bilingual dictionary, neological dictionary, the index dictionary, author's lexicography, open lexicographical system.*

УДК 811.161.2'374.2:46

Ірина Казимирова, Людмила Туровська
Інститут української мови НАН України, м. Київ

АКАДЕМІЧНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО: РЕТРОСПЕКЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано основні аспекти вивчення термінології в різні періоди розвитку академічної лінгвоукраїністики. Окреслено початкові спроби досліджень теоретичних та практичних термінологічних проблем в Україні середини ХІХ ст.; діяльність наукових товариств зі збирання сільськогосподарської, природничої і технічної термінології та номенклатури, яка започаткувала формування термінологічної картотеки Київського Наукового Товариства. Схарактеризовано розгортання досліджень із термінознавства в Інституті української наукової мови ВУАН із часу його заснування в складі Академії наук. Виокремлено найважливіші досягнення в царині термінознавства у створеному в 1930 р. Науково-дослідному інституті мовознавства. Констатовано вплив позамовних, передусім навчально-освітніх та ідеологічних, чинників на подання термінів у галузевих словниках. Представлено термінологічні досягнення Інституту української мови НАНУ, створеного в 1991 р.

Окреслено перспективи наукових пошуків термінологів, зосереджені на визначенні теоретичних засад створення корпусів наукових текстів, термінологічних баз і банків даних; поглибленні теоретичних досліджень у термінографії, зокрема випрацюванні принципів укладання одно- і багатомовних термінологічних словників різних галузей знань; засад укладання історичного словника лінгвістичних термінів, навчальних посібників із термінознавства; створення теоретичного підґрунтя для введення фаху «термінолог» до переліку спеціальностей, за якими готують студентів заклади вищої освіти України.

Ключові слова: термінологія, термінознавство, термінологічна робота, термінологічний словник, наукові термінологічні товариства, Інститут української наукової мови ВУАН, Інститут мовознавства НАНУ, Інститут української мови НАНУ.

Академічні термінознавчі студії мали своїм підґрунтям потужні національні витоки, оскільки започаткування досліджень теоретичних та практичних термінологічних проблем в Україні належать до середини ХІХ ст. Основоположником

© І.А. КАЗИМИРОВА, Л.В. ТУРОВСЬКА, 2018

української термінології вважають І.Г. Верхратського, який зробив перші спроби систематизування наявної та створення нової термінології у 6-ти випусках «Початків до уложення номенклатури і термінології природописної, народної, зібраної межі людом» [1; 2] та намагався створити українську природознавчу термінологічну систему на народно-розмовній основі. Невеликі словники термінів, надруковані В.Й. Левицьким та І.Г. Верхратським у «Записках Наукового Товариства імені Шевченка», засвідчили початок систематичної термінологічної роботи, інтенсифікація якої відбулася після політичної відлиги 1905 р. Над термінологією активно працюють засноване 1918 р. Київське Наукове Товариство, Київська «Просвіта» (1906 — 1910), студентські гуртки (термінологічні комісії «Гуртка Натуралістів» при Київському Політехнікумі й при Товаристві імені Григорія Квітки-Основ'яненка в Харкові). У 1913 р. Київське Наукове Товариство стало організаційним осередком термінологічної справи. Кілька тисяч карток із записами сільськогосподарської, природничої і технічної термінології та номенклатури, зібраних студентськими гуртками, започаткували формування його термінологічної картотеки. 11 серпня 1918 р. створено Термінологічну Комісію Природничої Секції Київського Наукового Товариства. Протягом 1918 — 1920 рр. утворено ботанічну, зоологічну, геологічну, метеорологічну, антропологічну, хімічну, математичну, фізичну, сільськогосподарську, медичну, ветеринарну підкомісії [5; 13].

У 1907 р. в Києві було створено Українське наукове товариство (далі — УНТ) під головуванням М. Грушевського, мета якого полягала у розробленні термінологій різних галузей знання українською мовою. При УНТ працювала Природничо-лікарська секція, очолювана Мартирієм Галиним, палким прихильником української мови, якого вважають першим автором наукових праць із хірургії, опублікованих українською мовою. У «Збірнику медичної секції» (редактор — М. Галин) опубліковано 30 доповідей учених-лікарів — О. Корчака-Чепурківського, О. Черняхівського та ін. У 1918 р. у журналі «Українські медичні вісті» з'являються фрагменти словника М. Галина «Українська медична термінологія», а в 1920 р. виходить перший «Російсько-український медичний словник. Матеріали до української медичної термінології» за його редакцією [14: 232 — 233].

У 1919 р. при Всеукраїнській Академії Наук засновано Орфографічно-термінологічну (Правописно-Термінологічну) Комісію на чолі з Агатангелом Кримським, до складу якої увійшли природнича, технічна, правнича та орфографічна секції. Про об'єднання термінологічної роботи говорили з перших днів свого існування і Термінологічна Комісія Товариства, і Правописно-Термінологічна Комісія, але це було зроблено тільки під час злиття Наукового Товариства з Академією Наук. 30 травня 1921 р. Спільне Зібрання Академії затвердило умови об'єднання Товариства й Академії, за якими всі термінологічні установи обох інституцій зливалися в єдиний Інститут української наукової мови ВУАН [5; 13].

Головним завданням ІУНМ була систематична робота в галузі теоретичного та практичного термінознавства. У проєктованих словниках декларувалася підтримка процесу українізації, встановлення зв'язків з іншими науковими установами та видавництвами, здійснення контролю над збереженням чистоти української наукової мови і забезпечення її плідного розвитку.

Перед співробітниками ІУНМ також поставлено завдання наблизити наукову мову до розуміння широких мас, із цією метою Інститут здійснював збирання народних матеріалів, організацію мережі кореспондентів, її удосконалення, спорядження термінологічних експедицій на місця, опрацювання здобутих матеріалів, класифікацію й застосування до різних галузей знання. Приділялася увага нормативній діяльності, зокрема очищенню мови від невинуватених запозичень, здійснювалася робота над довідковою та навчальною літературою [13].

Зусиллями різних комісій упродовж 1917 — 1921 рр. видано близько 30 словників, які, природно, не могли задовольнити навчальних потреб держустанов, шкіл, преси у нормативній усталеній термінології, оскільки вони, на переконання Г. Холодного, «були здебільшого невдалими спробами, а часом і зовсім неграмотними писаннями. Разом із тим цей термінологічний дощ цікавий як виразний показник безперечної і широкої життєвої потреби» [12: 14].

На думку Ю.В. Шевельова, єдності в поглядах на розвиток української термінології не було. Одна група вчених уважала, що досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули. Друга група пропонувала на додаток замінити елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питомо національні. Останніх можна назвати представниками етнографізму, перших — синтетизму (бо йшлося про синтез народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів); або крайніми пуристами й поміркованими пуристами. Представниками етнографічної школи були А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, а поза УРСР В. Сімович у ранніх працях та І. Огієнко. До поміркованих пуристів належали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших роботах та інші. Близько до них стояли В. Ганцов та А. Ніковський [14: 167].

Крім практичної роботи над словниками здійснено перші спроби дослідження окремих терміносистем: Б. Юрківський «З рибальської термінології с. Дуфінки», В. Шарко «З нової математичної термінології», П. Горецький «Означення поняття термін і укладання термінологічного матеріалу» та ін., що друкувалися на сторінках «Вісника ІУНМ».

У 1928 р. в Інституті засновано Бюро народної термінології, завдання якого полягало в упорядкуванні наявного матеріалу та поповненні новим. Картковий матеріал ІУНМ на цей час становив понад 2 мільйони одиниць.

Зі зростанням авторитету Інституту проєкти лексикографічних видань підлягали рецензуванню працівниками установи, що полегшувало

створення єдиних термінологічних стандартів та впровадження їх у систему української освіти. В Інституті була вироблена чітка методологія для впорядкування словників, одна з її засад — орієнтація на ресурси рідної мови в перекладі й адаптації наукових понять і явищ. Цим українське термінознавство розійшлося з російським, що переважно будувалося на інтернаціональних засадах.

Упродовж існування Інституту його працівники уклали та видали 24 словники з різних галузей науки, техніки, культури. Більше того, 1926 р. із Державним Видавництвом України було підписано угоди на укладання 34 термінологічних словників, однак закриття закладу й перетворення його на Науково-дослідний інститут мовознавства (НДІМ) в 1930 р. призвело до того, що багато словників залишилося не виданими, а, відтак, назавжди втраченими [6]. Визначними пам'ятками термінологічної діяльності стали два видання «Вісника» Інституту (відповідно 1928 і 1929 рр.), які теж не мали продовження після заборони наукової інституції.

Як свідчать архівні матеріали, у 20 — 30-ті роки ХХ ст. діловодство в Академії наук велося українською мовою. На жаль, у 1930 рр. розпочалася нова хвиля репресій, вишукування недоліків у роботі, які відразу кваліфікувалися як шкідництво ворогів народу [4: 31]. Упродовж 1933 — 1935 рр. було видано так звані «репресивні» термінологічні бюлетені, які містили списки заборонених лексикографічних праць через їх виразно «націоналістично-буржуазне» спрямування. У 1937 — 1938 рр. як «ворогів народу» засуджено чимало академіків, членів-кореспондентів, директорів інститутів, провідних учених, серед яких О.Н. Синявський, С.І. Василевський, О.П. Ізюмов, Г.О. Сабалдир та ін.

Відродження термінологічних досліджень припадає на кінець 50-х — початок 60-х рр. ХХ ст. і пов'язане зі створенням Президією Академії наук УРСР Словникової комісії, яка мала визначити основні принципи укладання термінологічних словників. Успішно продовжує розпочату діяльність Комітет наукової термінології, створений при Президії НАН України в 1978 р., його робоча філологічна група, згодом відділ наукової термінології, стали координатором в галузі української наукової термінології, основним органом у справі її систематизації та внормування. Співробітниками відділу або за їх участю створено й опубліковано понад 20 словників різних галузей знання, 6 монографій з актуальних проблем сучасного термінознавства.

У справі наукової нормалізації мови до середини ХХ ст. зроблено небагато. Мовознавці намагалися використовувати власні ресурси, а не вдаватися до запозичень. Саме таких засад дотримувалися вчені, згуртовані навколо Академії Наук. Провідна думка полягала в тому, що основу термінології варто опрацювати на базі діалектних словникових запасів. Для відсутніх у народі понять треба поступово надавати нового значення відомим словам або творити нові терміни, беручи за підставу поширені в сільській мові морфеми [4: 131].

У кінці 70-х — на початку 80-х рр. XX ст. із досвіду практичної термінознавчої науки постає термінознавство як самостійна наука зі своїм поняттєвим апаратом та методологією, яке умовно поділяємо на теоретичне та практичне термінознавство. У ці роки були зроблені важливі узагальнення з визначення статусу терміна, встановлення його основних аспектів вивчення. Традиційне термінознавство, концентруючи зусилля на обробленні фіксованих даних, залишалося в межах методики статичного аспекту дослідження мовних одиниць. Зауважимо, що особливістю термінознавства як науки було те, що його становлення припало на період формування й упорядкування галузевих терміносистем, у зв'язку з чим лексикографія перетворилася на один з провідних напрямів термінознавства, який успішно розвивається й сьогодні.

У цей час діяльність українських учених перебувала під значним впливом російського термінознавства, започаткованого ще в 30-ті рр. XX ст. (праці Д.С. Лотте, Е.К. Дрезена, Г.Й. Винокура, О.О. Реформатського) й у подальшому збагаченого дослідженнями О.С. Герда, Б.М. Головіна, В.П. Даниленка, З.І. Комарової, В.М. Лейчика, С.Д. Шелова та багатьох інших.

Зусиллями науковців упродовж 1959 — 1979 рр. було опубліковано 75 термінографічних видань, із них 22 тлумачні й тлумачно-перекладні словники, 14 довідників, 4 енциклопедії, 33 перекладні словники, серед яких заслуговують на увагу «Російсько-український технічний словник» (80 тис. термінів), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (40 тис. термінів) та ін. [10: 10]. Недоліком цих праць було дотримання принципу мінімальних розходжень (здебільшого калькування російських термінів) та уніфікування, інтернаціоналізації на основі виробленої спільності за допомогою російської мови, що домінувала на теренах СРСР, нехтування нормами української мови.

У бібліографічному вказівнику «Терминоведение на Украине» (1982), укладеному М.П. Богуцькою та А.В. Лагутіною [11], досягнення українських термінознавців представлено за п'ятьма основними напрямками: 1) лінгвістичні питання термінознавства — праці І.К. Білодіда, А.В. Лагутіної, Л.С. Паламарчука, В.С. Перебийніс, Н.С. Родзевич, Л.О. Симоненко [Там само: 6, 8, 13, 15]; 2) термінознавство окремих сучасних мов — А.А. Бурячка, В.О. Винника, В.В. Дятчук, М.А. Жовтобрюха, В.С. Марченка, Г.І. Неруш, В.В. Німчука, Л.С. Паламарчука, Л.О. Симоненко [Там само: 20, 21, 23, 27, 33, 34, 38]; 3) історія становлення національних термінологій; діалектне термінознавство — А.А. Бурячка, В.Й. Горобця, Н.С. Родзевич, Л.О. Симоненко [Там само: 46, 48, 49, 61, 62]; 4) порівняльно-зіставне термінознавство — Г.М. Гнатюк, П.Й. Горецького, Н.С. Родзевич, Л.О. Родніної [Там само: 80, 86, 89]; 5) термінознавство функціональних стилів — А.А. Бурячка, А.В. Лагутіної, Л.О. Родніної, Л.Г. Скрипник [Там само: 68, 69, 93, 94].

На жаль, 80-ті роки XX ст. позначені спаданням у розвитку термінологічної лексикографії — за десятиріччя побачило світ близько 20 видань

[10: 11]. Спостережено й поступове уповільнення природного процесу творення української наукової термінології, зорієнтованої на максимальне наближення до російської.

90-ті рр. XX — початок XXI ст. ознаменувались «термінологічним вибухом», зумовленим змінами, що відбулися в суспільно-політичному житті країни. Посилений інтерес до проблем наукової термінології спричинений практичними потребами: забезпечити державотворення, навчальний процес, пресу, виробництво, радіо, телебачення нормативною термінологією. Дослідження в галузі термінознавства проводять відразу в кількох напрямках: переосмислено історію формування та розвитку окремих галузевих, фахових, наукових термінологій, випрацьовано наукові засади термінотворення, задекларовано проблему відповідності термінів системі української мови, унормування й кодифікування вітчизняної термінології.

Тогочасне системно-структурне термінознавство, концентруючи зусилля на опрацюванні фіксованих даних, продовжує залишатися в межах методики статичного аспекту вивчення мовних одиниць. Перехід від структурної парадигми до структурно-функціональної, що відбувся в українському термінознавстві в 80 — 90-х рр. XX ст., зробив його відкритим для багатьох принципово нових ідей щодо головних понять і категорій; у межах функціонального напрямку термін розглядають не лише як один із лінгвістичних об'єктів, але і як засіб, за допомогою якого можна вивчати функціональну природу мови, уявлення про яку пов'язане з вивченням вторинних похідних понять, зокрема з формуванням категорій терміна. Розвиток функціонального напрямку в термінознавстві не лише довів незаперечні переваги перед структурно-класифікаційною парадигмою, але й зумовив закономірний перехід до антропоцентризму, який оперує різними концепціями сутності мовної творчості дослідників.

На сьогодні дослідження з термінознавства в Інституті української мови НАН України провадять за багатьма напрямами.

Найважливішою ділянкою є **словникарська робота**. Досягненням відділу наукової термінології є «Словник української біологічної термінології» (укладачі: Д.М. Гродзинський, Л.О. Симоненко, М.П. Годована, С.В. Овсейчик, Л.В. Туровська, Н.О. Яценко, Л.М. Василькова; 2012) [8: 282]. Побачили світ також словники тлумачного типу «Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» за ред. С.Я. Єрмоленко (2001) та «Нові слова і значення» (укл. Л.В. Туровська, Л.М. Василькова; 2008) [Там само: 255, 265], а також перекладні двомовні словники (усього 6), в укладанні яких брали участь співробітники Інституту [8: 282; 9] та електронний «Покажчик українських авіаційних термінів» (укл. Л.А. Халіновська; 2016) [7]. Л.В. Туровська здійснила відповідальне редагування словника «Ілюстрований словник-довідник термінів офтальмопластичні хірургії» (2012) [3].

Вагомими є напрацювання учених Інституту в теоретичному термінознавстві. **Загальні питання термінознавства** розглянуто в працях

К.Г. Городенської, П.Ю. Гриценка, В.Л. Іващенко, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критської, Ю.В. Романюк, Л.О. Симоненко, Л.В. Туровської [8: 253, 282, 264, 274, 275, 277, 279]. *Дослідження галузевих термінологій* провадять Л.М. Василькова, С.О. Вербич, І.С. Гнатюк, М.П. Годована, О.П. Карпенко, Л.В. Мовчун, Н.В. Пуряєва, І.А. Самойлова, Л.О. Симоненко, Л.В. Туровська, І.В. Шматко [Там само: 247, 251, 257, 260, 265, 280]; зокрема лінгвістичної — І.Р. Вихованець, П.Ю. Гриценко, І.А. Казимирова, С.О. Соколова [Там само: 248, 249, 257, 259]. Окремі термінологічні праці присвячені *науковій спадщині* учених — Івана Шелудька (І.С. Гнатюк); М.А. Грицака (В.В. Німчук); А. Кримського (Л.О. Симоненко, І.А. Казимирова); Р. Брандта та І. Огієнка (І.А. Казимирова) [Там само: 249, 255, 276, 278]. *Історичні аспекти термінознавчих досліджень* порушені в працях Л.М. Василькової, О.М. Данилевської, І.А. Казимирової, Л.В. Туровської, Л.А. Халіновської, Н.О. Яценко [Там само: 252, 254, 256, 258, 260, 272, 278]; *проблеми стандартизації* — І.А. Казимирової, Л.В. Туровської, Л.О. Симоненко [Там само: 249, 256, 265, 275]; *дидактичні аспекти* побутування терміна досліджувала Л.В. Мурашко (Туровська) [Там само: 248]; функціонування *терміна в тексті* — Н.М. Сологуб, О.М. Тищенко, Л.В. Туровська, Л.А. Халіновська [Там само: 257, 258, 263, 279]; *нормативні проблеми* — Л.О. Симоненко, Л.В. Туровська [Там само: 257, 258]. *Фахові мови* постали об'єктом наукових зацікавлень Л.В. Туровської [Там само: 270, 273]; *мовної особистості* — І.А. Казимирової [Там само: 271, 274, 275]. *Когнітивно-дискурсивне термінознавство* представлене в статтях В.Л. Іващенко, І.А. Казимирової, О.О. Коляденко [Там само: 255, 257, 258, 259, 261, 270, 275].

Важливе місце посідають праці з *теорії термінографії* — Л.М. Василькова, П.Ю. Гриценко, В.В. Жайворонок, О.А. Іванова, І.А. Казимирова, Л.М. Полюга, Л.В. Туровська, Л.О. Симоненко [8: 248, 250, 261, 265, 266, 268, 271]. Окремі розвідки присвячені *корпусним методикам* (О.М. Демська-Кульчицька) [Там само: 259]) та *електронним словникам* (Л.В. Туровська) [8: 268]).

Сьогодні в групі наукової термінології у складі відділу граматики і наукової термінології Інституту української мови НАН України активно розпрацьовують такі сучасні напрями термінознавства: *когнітивно-дискурсивне (фреймове)* (О.О. Коляденко), *історичне* (Ю.А. Чернобров), *семасіологічно-функціональне* (О.І. Васецька) *термінознавство*.

Перспективи наукових пошуків термінологів зосереджено на визначенні теоретичних засад створення корпусів наукових текстів, термінологічних баз і банків даних; поглибленні теоретичних досліджень у термінографії, зокрема випрацюванні принципів укладання одно- і багатомовних термінологічних словників різних галузей знань; засад укладання історичного словника лінгвістичних термінів, навчальних посібників із термінознавства; створення теоретичного підґрунтя для введення фаху «термінолог» до переліку спеціальностей, за якими готують студентів заклади вищої освіти України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної и замітка о волоськімъ-павуку. Львів: Печатня М.Ф. Поремби, 1864.
2. Верхратський І. Матеріали до словаря зоологичного. *Вечерницѣ. Литературне письмо для забавы и науки*. Львів, 1863. Речник 2, Ч. 11. С. 87 — 88.
3. Жабоедов Г.Д., Петренко О.В. Ілюстрований словник-довідник термінів офтальмопластичної хірургії. Київ — Ірпін: ВТФ «Перун», 2012.
4. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930 — 2005: Матеріали до історії. Ред. В.Г. Скляренко. Київ, 2005.
5. Кочерга О., Кулик В. Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова. *Вісник АН України*. 1994. № 2. С. 55 — 61.
6. Ляшенко О.А. Укладання сільськогосподарських словників у 20 — 30-х рр. XX ст. URL: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2008/Philologia/27992.doc.htm (дата звернення: 29.11.2018).
7. Показчик українських авіаційних термінів. Укл. Халіновська Л.А. Київ, 2016. URL: http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/new_books/Documents/pokazhchyk-ukrajinskyh-aviacijnyh-terminiv.pdf
8. Публікації співробітників Інституту української мови НАН України (1991 — 2015): бібліографічний показчик. Київ, 2017.
9. Російсько-український зовнішньоторговельний і зовнішньоекономічний словник. Укл. Н.П. Башнякова, В.М. Бріцин, Г.П. Вишневецька, В.І. Гончаров, І.А. Казими́рова, Т.К. Черторизька. Київ, 2004.
10. Симоненко Л.О. З історії становлення української термінографії. *Тенденції та перспективи формування професійної лексики*. 2013. Вип. III. С. 3 — 11.
11. Терминоведение на Украине: библиографический указатель (1947 — 1980). Сост. М.Ф. Богуцкая, А.В. Лагутина. Киев, 1982.
12. Холодний Г. До організації термінологічної справи на Україні. *Вісник ІУНМ*. 1928. Вип. 1. С. 9 — 20.
13. Холодний Г. Стан та перспективи наукової роботи Інституту Української Наукової Мови. *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*. Упор. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ, 2005. С. 92 — 94.
14. Шевелёв Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941): Стан і статус. Перекл. з англ. О. Соловей. Київ, 1987.

REFERENCES

1. Verhratskyi, I. (1864). Basics for compilation of nomenclature and terminology for vernacular nature descriptions, with note on *Lycosa singoriensis*. Lviv: M.F. Poremba Publ. House (in Ukr.).
2. Verkhratskyi, I. (1863). Materials for zoological vocabulary. *Vecernyce. Literaturne pismo dlja zabavy i nauky Vehnarytsi*. Lviv. Vol. 2, pt. 11. P. 87 — 88. (in Ukr.).
3. Zhaboiedov, H.D., Petrenko, O.V. (2012). Illustrated dictionary of Ophthalmic Plastic Surgery. Kyiv — Irpin: VFT “Perun” (in Rus.).
4. O.O. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine — 75, 1930 — 2005: Materials of the history (2005). Kyiv: Dovira (in Ukr.).
5. Kocherha, O., Kulyk, V. (1994). Prewar Ukrainian term dictionaries in Kyiv and Lviv libraries. *Visnyk of Academy of Sciences of Ukraine*, 2, 55 — 61 (in Ukr.).
6. Liashchenko, O.A. Compiling agricultural dictionaries in the 20's and 30's of the twentieth century. URL: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2008/Philologia/27992.doc.htm (Accessed 29.11.2018).
7. Khalinovska, L. (ed.). (2016). Index of Ukrainian aviation terms. URL: http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/new_books/Documents/pokazhchyk-ukrajinskyh-aviacijnyh-terminiv.pdf. (in Ukr.).
8. Publications of the Ukrainian Language Institute of NAS of Ukraine scientists' (1991 — 2015): bibliographic index. (2017). Kyiv (in Ukr.).
9. Bashniakova, N.P., Britsyn, V.M. et. al. (2004). Russian-Ukrainian foreign trade and foreign economic dictionary. Kyiv: Vyshcha shkola.

10. Symonenko, L.O. (2013) History of the scientific terminography formation. *Tendencies and perspectives of forming the professional language*, 3, 3 — 11 (in Ukr.).
11. Bogutskaia, M.F., Lagutina, A.V. (eds). (1982). Terminology in Ukraine: bibliographic index (1947 — 1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
12. Kholodnyi, H. (1928). To organize a terminological work in Ukraine. *Visnyk IUNM*, 1, 9 — 20 (in Ukr.).
13. Kholodnyi, H. (2005). State and perspectives of scientific work in Ukrainian Scientific Language Institute. *Ukrainian language in the twentieth century: libguocide history. Documents and materials*. Masenko, L., Kubaychuk, V., Demska-Kulchytska, A. (eds.). Kyiv: Vyd. dim Kyievomohylianska akademiia. P. 92 — 94 (in Ukr.).
14. Shevelov, Yu. (1987). The Ukrainian language in the first half of the 20th century (1900 — 1941): State and Status. Kyiv: Suchasnist (in Ukr.).

Статтю отримано 30.11.2018

Iryna Kazymyrova, Liudmyla Turovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ACADEMIC TERMINOLOGY:

FLASHBACK AND PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT

The paper analyzes main aspects of terminology as a science at different periods of the academic Ukrainian language studies development. The initial attempts to discuss theoretical and practical terminological problems in Ukraine were made in the middle of the XIX century. The scientific societies started collecting agricultural, natural, technical terminology and nomenclature. They formed the basis of the terminological file system of the Kiev Scientific Society. The paper describes evolution of terminological researches at the Ukrainian Scientific Language Institute of All-Ukrainian Academy of Science since its foundation in the Academy of Sciences. It also characterizes the most important achievements in the field of terminology by the researchers of Linguistics Institute, which was founded in 1930. It is stated that extra-linguistic factors, especially educational and ideological, had a great influence on presentation of terms in a specialized dictionary during this period. The terminological work of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences, founded in 1991, is presented.

The most significant issues of the Ukrainian language studies are the theory and applied terminology problems caused by globalization and democratization of the Ukrainian society. They are: 1) language standard realization in the Ukrainian everyday language practice; 2) return to active use of some terms; 3) implementation of cognitive and functional approach into scientific researches in linguistics. The paper characterizes the main aspects of terminological studies nowadays, such as actualization of term history in the context of science development; activation of semasiologic researches in functional paradigm; study of LSP in anthropocentric paradigm, in particular correlation of the naïve and scientific knowledge according to experimental data investigation.

The prospects of further scientific work are drown. The scientific work should be focused on such problems: theoretical principals of scientific text corps working out; terminological databases and data banks forming; theoretical researches in terminography improving; principles of one or many languages dictionaries in different spheres of knowledge compiling; historical dictionary of linguistic terms compiling; teaching aids on terminology; the formation of theoretical basis for the “terminologist” introduction to the list of specialties the institutions of higher education of Ukraine prepare to.

Keywords: *terminological system, terminology, terminological work, terminological dictionary, scientific terminological societies, Ukrainian Scientific Language Institute of All-Ukrainian Academy of Science, Linguistics Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.*

УДК 811.161.2'28

Галина Кобиринка, Людмила Рябець
Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ: ВИТОКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто основні проблеми української діалектології від її витоків і до сьогодення. Окреслено провідні напрями досліджень української діалектології, над якими працює відділ діалектології Інституту української мови НАН України, зокрема: лінгвістична географія (підготовка атласів окремих мов та сімей мов; дослідження просторових відмінностей мови, історії постання одиниць діалектного членування); дескриптивна діалектологія (опис елементів діалектної мови, їх відношення до літературної мови; міждіалектні та міжмовні контакти тощо); діалектна лексикографія (укладання діалектних словників різних типів); створення національного фонофонду і текстопонду (основа якісно нового вивчення діалектної мови і мови в цілому в синхронії та діахронії). Зауважено, що українська діалектологія мала нерівномірний (хвилюподібний) розвиток. Узагальнено завдання, які є пріоритетними для діалектологів; підкреслено необхідність чіткого усвідомлення що досліджувати зі складної структури діалектної мови, для чого і за допомогою яких методів, прийомів. Констатовано, що за останні півстоліття методологічно відбувся перехід від фрагментарності, протиставлення літературна мова / діалект до системності у фіксації, описі й аналізі діалектних явищ.

Ключові слова: українська діалектологія, лінгвістична географія, лінгвістичний атлас, фонофонд, текстотека, діалектний словник.

Народне мовлення як одна з форм буття мови завжди було в епіцентрі уваги лінгвістів: воно засвідчує природне функціонування мови, зберігає інформацію про її динаміку, залишається основою і джерелом розвитку літературної мови. Діалекти завжди слугували інформаційною базою для з'ясування історії мови, культури, розв'язання проблем літератури, етнографії, археології.

Для української лінгвістики період ХІХ ст. позначене особливою увагою до говіркового мовлення, зародженням української діалектології як окремої галузі українського мовознавства, «пов'язаний із діяльністю вчених, об'єднаних

© Г.С. КОБИРИНКА, Л.В. РЯБЕЦЬ, 2018

навколо Наукового товариства ім. Шевченка, Південно-західного відділення Російського географічного товариства, «Громади», Харківського, Львівського, Київського, Московського, Варшавського університетів» [9: 216]. Дослідники сформувавши наукові принципи обстеження українських діалектів, заклали підвалини типологічного вивчення українських діалектів; окреслили межі поширення українських наріч (О.Ф. Шафонський, Я.Ф. Головацький, М.О. Максимович, К.П. Михальчук). У цей час К.П. Михальчук уклав першу лінгвістичну карту українських говорів [14]. Із усвідомленням мовно-територіальної диференціації прийшло й розуміння вагомості діалектних свідчень для історії мови та історії народу: дослідники фіксують діалектний матеріал, подаючи його в етнографічних нарисах як збірки діалектних слів, а згодом як окремі лексикографічні праці¹. Серед перших діалектних словників був доробок І. Верхратського «Знадобы до словаря южнорусского» (1877) [5].

На збиранні лексики з уст народу, виявленні мовних особливостей у говірках, з'ясуванні походження діалектних явищ увагу зосередили діалектологи Академії наук України. 1918 — 1933 рр. стали періодом розгортання наукових досліджень українських діалектів: Діалектологічна комісія ВУАН під керівництвом А.Ю. Кримського координувала діалектологічні дослідження в усій Україні. У полі зору дослідників — просторова диференціація українських говорів; для її пізнання були укладені анкети, питальники для обстеження говірок, здійснено діалектологічні експедиції й опубліковано описи окремих говірок². Згодом, після утворення Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні, роботу діалектологів у різних структурних підрозділах — секторі, групі, відділі — координували О.Н. Синявський, Ф.Т. Жилко, Т.В. Назарова, І.Г. Матвіяс, П.Ю. Гриценко. Від 1991 р. відділ діалектології є структурним підрозділом Інституту української мови НАН України, який очолює д. ф. н., проф. П.Ю. Гриценко.

На жаль, українська діалектологія мала нерівномірний (хвилеподібний) розвиток, на якому позначилася вся драматична історія української мови, культури зокрема та нації в цілому. У часи тоталітарного режиму діалектологію не визнавали як науку, а територіальні різновиди сприймали як мовні покручі, мертві поклади, вважали, що діалектизми засмічують українську мову. Це і не дивно, адже діалекти не мовчать. Це жива

¹ Вагилевич І. Гуцули — мешканці Східного Прикарпаття (1837) [3], Вагилевич І. Бойки — русько-слов'янський люд у Галичині (1839) [2: 117 — 130], Вагилевич І.М. Лемки — мешканці Західного Прикарпаття (1841) [4: 76 — 80].

² Зокрема, в «Українському діалектологічному збірнику» були опубліковані такі праці: Виноградський Ю. До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сусідніх районів (1928) [6], Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини (1929) [1], Гладкий П. Говірка с. Блиставиці Гостомельського району на Київщині (1928) [7], Говірка села Нехворощі Андрушівського району (1929) [8], Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття (1928) [11]; а також праця Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичі (давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині) (1924) [12].

пам'ятка, яка перешкоджала стиранню самотніх рис української мови, знищенню національної мови, стримувала зближення її з російською; пам'ятка, що свідчить про функціонування галицько-буковинського, чи ширше — західноукраїнського, варіанта української літературної мови, який не визнавали, забороняли і проголошували як полонофільський, а розширення словникового складу західноукраїнськими словами називали «небезпечною формалістичною тенденцією» (С. Ковганюк).

Творчу працю вчених, які орієнтувалися на народну мову, історичні пам'ятки, було перервано звинуваченнями українських філологів у народництві й націонализмі. Їхні проекти було вилучено з обігу, трагічною була доля цих праць і доля їх авторів (В.М. Ганцов, О.Б. Курило, О.Н. Синявський). Пізніше на тривалий час було вилучено і перший підручник з української діалектології «Нариси з діалектології української мови» Ф.Т. Жилка, який сьогодні є раритетною пам'яткою наукової думки 50 — 60 рр. XX ст. Водночас у цей складний час для України в цілому та української діалектології зокрема, дослідження нерідко мали соціологічне спрямування: автори статей «насамперед ставили за мету засвідчити зміни у мовленні колгоспників, його ... відчутне «очищення» від діалектних явищ — символів переможеного минулого» [9: 217].

Дещо пожвавився стан української діалектології після Другої світової війни: укладено «Програму для збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови» [13]; з 1950 рр. активізувалося укладання окремих діалектних словників; 1949 — 1962 рр. виходив щорічник «Діалектологічний бюлетень» (9 випусків); від 1941 р. до 1977 р. відбулося 14 діалектологічних нарад.

У роки незалежності центром діалектологічних досліджень став відділ діалектології Інституту української мови НАН України. Відділ має безпосередні творчі зв'язки з лінгвістичними академічними центрами Білорусі, Болгарії, Македонії, Польщі, Росії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії, із університетами Упсали (Швеція), Трьомсьо та Осло (Норвегія), Грайфсвальду (Німеччина), Варшави, Любліна та Білого Стоку (Польща) тощо. Для координації зусиль діалектологів України та українознавчих центрів поза Україною відділ проводить щорічні діалектологічні наради, семінари, організовує школи для молодих діалектологів; започатковано серію видання «Діалекти в синхронії та діахронії» (опубліковано три збірники).

Сьогодні українська діалектологія розвивається в синхронному та діахронному аспектах. Науковці вивчають просторову варіативність та міжслов'янські зв'язки. Провідними у відділі діалектології є такі напрями досліджень:

- дескриптивна діалектологія (опис елементів діалектної мови, їх взаємозв'язок із літературною мовою; міждіалектні та міжмовні контакти тощо);
- лінгвістична географія (підготовка атласів окремих мов та сімей мов; дослідження просторових відмінностей мови, історії постання одиниць діалектного членування);

— лексикографія (укладання діалектних словників різних типів);
— текстографія (створення діалектної текстотеки; підготовка хрестоматій, у яких представлено діалектне мовлення з різних регіонів України).

Програму *описової діалектології* мовознавці реалізують у монографічних дослідженнях та статтях. Виходячи із загальної засади, що «*діалектологія — наука зафіксованого факту*», співробітники відділу розширюють емпіричну базу сучасної лінгвістики, фіксують й аналізують цінні для україністики й славістики мовні явища різних структурних рівнів. Завдяки експедиційному обстеженню збережено для наступних поколінь об'єктивну картину мовного стану старожитніх та новожитніх говірок.

Традиції української лінгвістичної географії, витоки якої сягають XIX ст., від праці К.П. Михальчука «Нарѣчія поднарѣчія и говоры Южной Россіи в связи съ нарѣчіями Галичины» (1872), поглиблено фундаментальними студіями Ф.Т. Жилка, Й.О. Дзендзелівського, І.О. Варченка, Т.В. Назарової, Я.В. Закревської, А.М. Залеського, І.Г. Матвіяса, П.Ю. Гриценка, Н.П. Прилипко, Л.М. Григорчук, Н.Й. Марчук, і продовжено їхньою діалектологічною школою. Просторові відмінності української мови відтворено в унікальному «**Атласі української мови**» (у 3 т.; 1984 — 2001; працю відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки 2006 року). Його базою стали численні записи українських говірок як на території нашої держави, так і в Молдові, Румунії, Словаччині, Польщі, Білорусі, Росії. Ця новаторська праця охоплює свідчення про локальні особливості української мови з 2459 населених пунктів. У цьому Атласі вміщено понад 1200 лінгвістичних карт і матеріалів та коментарів до них. Відчутні переваги «Атласу української мови» порівняно з національними атласами інших слов'янських мов щодо обсягу, точності передавання та глибини інтерпретації матеріалу відзначено в численних рецензіях і відгуках славістів різних країн світу. Очевидним є те, що Атлас — це надійна основа для розв'язання проблем діалектного членування української мови, її глото- й діалектогенезу.

Сьогодні в українській діалектології розвивається регіональне картографування. Такі лінгвістичні атласи представляють мовні явища з густою мережею, що уможливило провести ізоглоси, виявити паралелі функціонування структурних одиниць в інших діалектних зонах³. Для більшості укладачів регіональних атласів основою є «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й.О. Дзендзелівського (1984, 1987).

Лінгвогеографічний напрям діалектології Інституту української мови НАН України продовжують розвивати в рамках масштабного міжнародного проекту «**Загальнослов'янський лінгвістичний атлас**», який виконує Міжнародна комісія Загальнослов'янського лінгвістичного атласу при Міжнародному комітеті славістів (Українську національну комісію очо-

³ Докладніше про лінгвогеографічні джерела див. <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department4/Pages/atlases.aspx>.

лює доктор філологічних наук, професор П.Ю. Гриценко). У проєкті, роботу над яким розпочато ще 1958 р., беруть участь провідні фахівці Академій наук усіх слов'янських країн та ФРН. На картах згаданого атласу вперше у світовій славістиці відтворено й картографічно інтерпретовано міжслов'янські мовні взаємовпливи і зв'язки від праслов'янського стану до сьогодення. Це перше такого масштабу й унікальне за науковими результатами загальнослов'янське порівняльне історико-типологічне дослідження. За роки роботи над проєктом опубліковано 16 томів атласу, де представлено український матеріал у всеслов'янському контексті — понад 1000 карт відтворюють зв'язки українських словоформ, лексем та окремих граматичних особливостей з усіма слов'янськими мовами. Уся ця інформація нині вже доступна в електронному форматі на сайті «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу». Робота над проєктом триває, у перспективі матимемо 30 — 35 томів цього атласу.

Спільне й відмінне у структурах східнослов'янських мов та етапи їх еволюції об'єктивно представлено в «Атласі східнослов'янських ізоглос», над яким від 1995 р. до сьогодні працює відділ діалектології разом із Інститутом російської мови ім. В.В. Виноградова, Інститутом слов'янознавства Російської АН, Інститутом мови і літератури ім. Я. Коласа і Я. Купали НАН Білорусі.

Усвідомлення евристичного потенціалу діалектних свідчень спонукало до записування матеріалу та створення збірників діалектних текстів, які репрезентують мовлення носіїв однієї говірки чи різних говірок, діалектів, наріч українськомовного простору та з-поза меж України. Очевидним є те, що одним із важливих і перспективних напрямів української діалектології є *текстографія*. Сьогодні актуальним завданням є створення *Національної текстотеки*. Від появи збірника діалектних текстів «Говори української мови (Збірник текстів)» (1977) минуло вже багато часу. І за обсягом матеріалу, і тематично він децю програє сучасним виданням — збірникам діалектних текстів із різних зон українського діалектного континууму, які все частіше з'являються завдяки колегам-діалектологам із різних куточків України⁴. Зразки монологічного, діалогічного мовлення діалектоносіїв наведено й у описових працях — монографіях, статтях, а також лексикографічних (у багатьох словниках до реєстрового слова подано приклади-ілюстрації монологічного мовлення). Сьогодні тексти як ілюстрації-додатки вміщено в дисертаційних працях із діалектології.

Збірники діалектних текстів формують надійну джерельну базу не лише для досліджень діалектних явищ на всіх мовних рівнях, характеристики окремих діалектів, опису ідіостилю мовця тощо, а й для етнографії, історії, фольклору, оскільки тексти містять цінні історичні та культурні відомості. Вони дають можливість зафіксувати й зберегти для майбутніх поколінь своєрідний мовний портрет кожної говірки. По-

⁴ Докладніше про текстографічні джерела див. <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department4/Pages/texts.aspx>.

требу в цьому підтвердила, наприклад, техногенна катастрофа 1986 р., після якої в діалектології з'явилося нове поняття — «редуктивна говірка». Зроблені записи спонтанного мовлення діалектоносіїв («Говірки Чорнобильської зони. Тексти» (1996), «Говірки Чорнобильської зони. Системний опис» (1999); «Говірка села Машеве Чорнобильського району». Ч. 1 — 4 (2003 — 2005)) дають змогу дослідникам хоча б частково реконструювати ці говірки. Серед слов'янських діалектологічних шкіл українська веде перед і порівняно з іншими школами максимально повно забезпечує вивчення діалектного мовлення на нових засадах.

У відділі діалектології Інституту української мови НАН України створено «**Український діалектний фонофонд**», який охоплює понад 1300 магнітофонних записів автентичного діалектного мовлення з усього українського етномовного континууму, і який постійно поповнюється. Від кінця 1950 рр. дослідження з діалектології провадять на основі аудіозаписів мовлення діалектоносіїв. Результати роботи над збиранням, упорядкуванням та описом фонозаписів відображено в колективній праці «Український діалектний фонофонд» (2004). Це фактично перший у слов'янському світі упорядкований діалектний фонофонд, де збережено для наступних поколінь об'єктивну картину мовного стану українських говірок.

Зауважимо, що український діалектний фонофонд щороку поповнюють записи з діалектологічних експедицій із різних регіонів України та з-поза її меж. Зокрема у 2012 р. завдяки угоді про співпрацю між НАН України та АН Республіки Башкортостан співробітники відділу діалектології здійснили діалектологічну експедицію в українські села Приуралля — Золотоношку Стерлітамакського району та Степанівку Аургазинського району Уфимської області, — результатом якої стали записи мовологічного мовлення понад 50 год. звучання. Здебільшого це діалектні тексти про історію переселення, традиції, обряди, перипетії життя.

Створення національного фонофонду і текстофонду як основи якісно нового вивчення діалектної мови і мови в цілому в синхронному та діахронному аспектах — це той важливий теоретико-методологічний здобуток, значення якого постає в усій повноті лише з часом.

Одним із напрямів, який продовжує розвиватися, є *діалектна лексикографія*. Активізація в українському діалектному словникарстві була відчутною в середині ХХ ст., коли це питання активно обговорювали на кількох діалектологічних нарадах⁵. Саме тоді були випрацювані рекомендації щодо методики укладання діалектних словників різних типів. У публікаціях П.С. Лисенка, М.Й. Онишкевича, А.А. Бурячка викладено основні принципи побудови діалектних (зональних) словників та запропоновано програми збирання матеріалів для їх укладання. Ці положення не втратили своєї наукової вартості та методологічної цінності, ними і сьогодні послуговуються укладачі діалектних словників.

⁵ Зокрема ІХ Республіканська діалектологічна нарада (1956) майже повністю була присвячена проблемі створення діалектних словників.

Лексикографічні праці, що з'явилися в середині ХХ ст., були переважно невеликі за обсягом і диференційні за своїм типом, що не давало уявлення про говірку чи діалект як систему. Сучасні українські діалектні словники різні за методикою укладання, типом, поставленими завданнями, наповненням, обсягом. Окрім класичних лексиконів, є низка словників або матеріалів до словників, опублікованих у наукових збірниках, словники-індекси, вміщені як додатки до описових діалектологічних студій (дисертацій, монографій, хрестоматій діалектних текстів тощо); популярними є і словники однієї говірки ⁶.

Сучасні дослідники, продовжуючи діалектологічну традицію, збирають, фіксують, аналізують говірковий матеріал, їхні наукові роботи мають пошуковий характер — це спроба переорієнтації із традиційної фіксації та опису матеріалу як статичних одиниць на динамічні процеси. Дослідники не обмежуються наведенням прикладів-ілюстрацій, тобто вдаються не до ілюстративного прийому, а до широкого охоплення матеріалу. Саме фронтальний підхід уможливлює зробити об'єктивні, виважені й глибокі висновки. Усе це свідчить про якісно новий етап у діалектології — це і нові теоретичні засади, і нетрадиційні завдання, які ставлять перед собою науковці. Підкреслимо, що сучасні діалектологічні дослідження спрямовані на **системне** вивчення всіх структурних рівнів мови. Методологічно ідея системності сьогодні є **вихідною й основоположною**. Можна констатувати, що за останні півстоліття відбувся перехід від фрагментарності, протиставлення *літературна мова / діалект* до системності у фіксації, описі й аналізі діалектних явищ.

Варто зазначити, що останні десятиліття можна вважати часом, коли змінилася оцінка і ставлення суспільства до діалектів і діалектології, змінилася наукова аксіологія — загальне позитивне сприймання діалектів як джерела поповнення і розвитку національної мови, зокрема в її художньому вияві; це розуміння науковцями значення діалектних свідчень для формування і розвитку літературного стандарту, і пізнання історії мови та етнопсихології; це і розширення кола науковців-діалектологів, географії і проблематики досліджень, відкриття нових багатих скарбів, насамперед словникових, української мови в її просторовому виявленні. Сьогодні, як зазначає П.Ю. Гриценко, «для української діалектології, як і для інших слов'янських, актуальними є проблеми: **що з усієї складної структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур** студіювати цей феномен... Тому необхідність повертатися до засадничих питань про об'єкт, мету й характер дослідження в діалектології є самоочевидною» [10: 145].

Емпірична база української діалектології уможливлює формулювати й поетапно розв'язувати складні проблеми, зокрема:

— створення кадастру явищ української діалектної мови;

⁶ Докладніше про діалектні лексикографічні джерела див. <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department4/Pages/dictionaries.aspx>.

- здійснення зіставного та історико-типологічного аналізу одиниць і явищ українського континууму на тлі слов'янському;
- підготовку зведеного словника українських діалектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини. *Український діалектологічний збірник*. Кн. 2. 1929. С. 159 — 174.
2. Вагилевич І. Бойки — русько-слов'янський люд у Галичині. *Жовтень*. 1978. № 12. С. 117 — 130.
3. Вагилевич І. Гуцули — мешканці Східного Прикарпаття. 1837.
4. Вагилевич І. Лемки — мешканці Західного Прикарпаття. *Записки НТШ*. 1965. Ч. 4. С. 76 — 80.
5. Верхратський І. Знадобы до словаря южнорусского. Львів. 1877. 88 с.
6. Виноградський Ю. До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сусідніх районів. *Український діалектологічний збірник*. Кн. 1. 1928.
7. Гладкий П. Говірка с. Блиставиці Гостомельського району на Київщині. *Український діалектологічний збірник*. Кн. 1. 1928.
8. Гладкий П. Говірка села Нехворощі Андрушівського району. *Український діалектологічний збірник*. Кн. 2. 1929.
9. Гриценко П.Ю. Діалектологія. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930 — 2005: Матеріали до історії*. Київ. 2005. С. 216 — 242.
10. Гриценко П.Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ. 2014. С. 145 — 154.
11. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. *Український діалектологічний збірник*. Кн. 1. 1928.
12. Курило О.Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичі (давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині). Київ. 1924. 25 с.
13. Ларін Б.О. Програма для збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови. Київ. 1948; 1949. 165 с.
14. Михальчук К.П. Нарѣчія поднарѣчія и говоры Южной Россіи в связи съ нарѣчіями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край*. Т. 7. В. 1. СПб. 1872. С. 453 — 512.

REFERENCES

1. Buzuk, P. (1929). Dialectological essay of Poltava oblast. *Ukrainian dialectological collection*. Vol. 2, 159 — 174 (in Ukr.).
2. Vahylevych, I. (1978). Boikos — Ruthenian-Slavic people in Galicia. *October*, 12, 117 — 130 (in Ukr.).
3. Vahylevych, I. (1837). Gutsuls — inhabitants of the Eastern Carpathians (in Ukr.).
4. Vahylevych, I. (1965). Lemkos — inhabitants of the Western Carpathian oblast. *Notes NTSh*, 4, 76 — 80 (in Ukr.).
5. Verkhratskyi, I. (1877). Useful things for the Southern-Russian dictionary. P. 88. Lviv (in Ukr.).
6. Vynohradskyi, Yu. (1928). To the Dialectology of Beyond the river Desna area. Sosnytsia town dialect and some information about the neighboring districts dialects. *Ukrainian dialectological collection*. Vol. 1 (in Ukr.).
7. Hladkyi, P. (1928). The dialect of Blystavytsia village of Gostomel district in Kyiv oblast. *Ukrainian dialectological collection*. Vol. 1 (in Ukr.).
8. Hladkyi, P. Yu. (1929). The dialect of Nekhvorooshchi village of Andrushivskyi district. *Ukrainian dialectological collection*. Vol. 2 (in Ukr.).
9. Hrytsenko, P.Yu. (2005). Dialectology. *The Institute of Linguistics named by O.O. Potebnia NAS of Ukraine — 75, 1930 — 200: Materials to the history*. P. 216 — 242. Kyiv (in Ukr.).
10. Hrytsenko, P.Yu. (2014). About one type of sources of modern dialectological studies. *Dialects in synchrony and diachrony: general Slavic context*. Kyiv. P. 145 — 154. Kyiv (in Ukr.).

11. Kobylianskyi, B. (1928). Hutsul dialect and its relation to Pokuttia dialect. *Ukrainian dialectological collection*. Vol. 1 (in Ukr.).
12. Kurylo, O.B. (1924). Phonetic and some morphological features of the village Horobychy dialect (formerly Gorodnia district, now Snov district in Chernihiv oblast). P. 25. Kyiv (in Ukr.).
13. Larin, B.O. (1948; 1949). The program for the materials recording for the dialectological atlas of the Ukrainian language. 165 p. Kyiv (in Ukr.).
14. Mykhalchuk, K.P. (1872). Dialects, subdialects of Southern Russia in connection with the Galicia dialects. *Studies of ethnographic and statistical expeditions to Western Ruthenian Land*. Vol. 7. B. 1. SPb, 453 — 512 (in Ukr.).

Статтю отримано 18.12.2018

Halyna Kobyrynka, Liudmyla Riabets

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN DIALECTOLOGY: ORIGIN AND PERSPECTIVES

The article deals with the main problems of Ukrainian Dialectology from its origin to the present. The leading directions of Ukrainian Dialectology studies, which are the subject of the Department of Dialectology of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, are highlighted, in particular: linguistic geography (the preparation of atlases of distinct languages and families of languages; the study of spatial differences of language, history of dialectal division); descriptive dialectology (the description of dialectal language elements, their relation to the literary language, interdialectal and interlingual contacts, etc.); dialectal lexicography (the making of dialectal dictionaries of different types); the formation of national audio and text data bases (the basis for a qualitatively new study of the dialectal language and language in general in synchrony and diachrony). It is noted that Ukrainian Dialectology had uneven development. The tasks that are of priority for dialectologists are generalized; on the need for a clear understanding and outline of what to explore from the complex structure of the dialectal language, for what and with the help of which methods, techniques is accented. It is stated that during the last half century methodologically a transition from fragmentation, the opposition of the literary language / dialect to the system in recording, description and analysis of dialectal phenomena is happened.

Keywords: *Ukrainian Dialectology, linguistic geography, linguistic atlas, audio data base, text data base, dialectal dictionary.*

УДК 81'282:82-31:821.161.2

Валентина Грещук

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В РОМАНІ С. СКЛЯРЕНКА «КАРПАТИ»

У статті проаналізовано гуцульські лексичні діалектизми, зафіксовані в романі Семена Скляренка «Карпати». Визначено їх лексичне значення, охарактеризовано за належністю до тематичних груп та частин мови, проілюстровано використання у художньому тексті. Вказано на функції лексичних діалектизмів у літературному творі.

Ключові слова: діалектизм, діалектна лексика, гуцульський діалект, С. Скляренко, роман «Карпати».

Одним із важливих завдань сучасного українського мовознавства є дослідження використання діалектних одиниць у мові художньої літератури. Незважаючи на те, що питання вживання й функціонування діалектизмів в українській художній мові здавна цікавлять дослідників, до вичерпного вивчення їх ще далеко. Навіть ті діалекти, які начебто й не обділені увагою мовознавців щодо різнорівневих діалектних рис у мові белетристики, потребують скрупульозного дослідження, систематичного вивчення. Річ у тім, що в окресленій проблемі виділяється низка аспектів, кожен з яких потребує свого висвітлення. Так, важливими є, наприклад, повнота й особливості використання діалектних одиниць у художньому тексті, спорадичне чи системне введення діалектизмів, фонетичні, граматичні, лексичні й фразеологічні діалектні одиниці чи тільки лексичні. Не менш важливим є також питання про послуговування діалектизмами лише в мові персонажів чи й у авторській мові. Характеристика лексичних діалектизмів у структурі художнього тексту має виявити їх обсяг і семантику, най-

© В.В. ГРЕЩУК, 2018

більш репрезентативні групи, ступінь освоєння діалектного лексикону мовою художніх творів одного автора та художньою мовою в цілому. Окремим аспектом зазначеної проблеми є стилістичне навантаження, художні функції діалектизмів у літературних текстах. Для різнобічного дослідження зазначених та інших питань необхідне попереднє системне опрацювання текстів під різним кутом зору кожного з авторів, які в своїй творчості використовували діалектні одиниці.

У мові української художньої літератури найбільш засвідченим став гуцульський діалект, що зумовлено неповторним колоритом такої етнографічної групи як гуцули, увагою, зацікавленням з боку письменників її історією, матеріальною та духовною культурою, звичаями, віруваннями й міфологією. Гуцульська тематика художніх текстів із необхідності спричинювала використання у них гуцульських діалектних одиниць, що підтверджено низкою досліджень у мовознавстві [1; 3; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 16]. Водночас є чимало питань, які ще не були предметом науково-лінгвістичного осмислення.

У цій статті ставимо за мету виявити гуцульські діалектні одиниці в романі С. Складенка «Карпати», розкрити їхню семантику, з'ясувати особливості введення діалектизмів у мову твору.

Дослідниця творчості письменника З. Голубева зазначила: «Вперше потрапивши на Закарпаття під час війни, С. Складенко полюбив людей і чарівну природу цього мальовничого і багатостраждального краю. Працюючи над романом, письменник уважно вивчає історію, етнографію, говірки місцевого населення, подовгу живе там, де мають відбуватися події задуманого твору, «вживається» в характери своїх майбутніх героїв. Здобуті таким чином знання допомогли С. Складенкові досягнути, а потім правдиво й точно відтворити місцевий колорит, поетичну своєрідність вірувань аборигенів, промовисті — то яскраво-пісенні, то трагедійні — подробиці побуту закарпатського трударя» [2: 17].

Використання гуцульських діалектизмів у мові роману «Карпати» має певну специфіку. Передусім слід зазначити, що письменник вживає тільки лексичні діалектні одиниці та зовсім не послуговується фонетичними, граматичними чи фразеологічними. Іншою особливістю є те, що лексичні діалектизми поширені в мові персонажів, а в авторській мові трапляються рідко. Нарешті, специфіку використання гуцульських лексичних діалектизмів визначає їхній склад, тематичні групи, які вони репрезентують.

Серед гуцульської діалектної лексики, засвідченої в мові роману «Карпати», виділяється група назв осіб за різними ознаками. Найчисленнішими є назви осіб за родом їхньої виробничої діяльності, такі як *бокораи* 'людина, яка сплавляє деревину, збиту в плоти, рікою, сплавник, плотар'¹, *ягер* 'лісник', *біров* 'сільський староста', *солгабіров* 'окружний староста'; *бохтар* 'сільський барабанщик, який сповіщає людей про певну подію', *нотаруи* 'нотаріус, секретар при сільському уряді', *тер-*

¹ При визначенні семантики діалектизмів використано також їх тлумачення у: [4; 11; 15; 17].

жермеиштер ‘фельдфебель’: *Прийшли сюди і бокораші* Степан Марусяк із сином Павлом — сміливі люди, що знали кожен камінчик у Чорній Тисі від Рахова і звикли на своїх дарабах зазирати смерті у вічі (2, с. 145)²; Коли ще замолоду мав він рушницю і, провівши літо з отарами на полонинах, одразу після зимового Михайла, потай, щоб не зловили часом його жандарми та *ягер*, виносив під свиткою рушницю з села, ходив у нетрях марамороських гір і, зустрівши будь-якого звіра, ніколи не промахувався (1, с. 386); Переляканий *біров* так і не лягав спати; взявши автомат, він аж до самого ранку ходив на подвір’ї (2, с. 132); — Такий наказ *солгабірова*, — трохи винувато, а все ж нахабно, стоячи в сінях, відповів Репаші (1, с. 151); Але він мовчав, барабан його гримів дужче і дужче, і тільки тоді, коли збирався весь куток, *бохтар* одривав палички від туго натягнутої шкіри, хвилину мовчав і починав: — Шановна громадо! Пан староста наказав... (1, с. 113); Шепа прибирав у сільському уряді, замітав у *нотароша*, його гонили і піп, і диякон, і гайник, і всі, кому тільки було не лінь (1, с. 113); — Ніч холодна, може, пан *тержермеиштер*, поки я одягнусь, встигне випити погарчик вина (1, с. 374).

Із назв осіб за спорідненістю й свояцтвом засвідчено діалектизми *няньо* ‘батько’, *нанашка* ‘хрещена мати’: Це були перші сльози батька, які побачив син, і Данилові стало нестерпно боляче. — Не треба так, не треба, *няньо*. Кажіть-бо, що робити? (1, с. 59); — Киньте, *нанашко*! Ще біду накличете. Пусте говорите! (1, с. 252).

Поодинокими діалектними номінаціями засвідчено також назви осіб за їх майновим станом (*газда* ‘господар’), назви осіб за віковими ознаками (*легінь* ‘парубок’), назви осіб за міжособистісними взаєминами (*кавалер* ‘залицяльник’), загальні (*вуйко* ‘незнайомий старший чоловік’) та оцінні (*пірник* ‘глузливе найменування жандармів, капелюхи яких були прикрашені перами’) назви осіб: Молодий *газда*! Чи знав він, що говорив? Купити хату? За які гроші? (2, с. 106); — Як же то так? — прохрипів він. — Раз приїхав і двісті наших *легінів* та дівчат забрав, а тепер забере всі п’ятсот (2, с. 181); — Це ти про мене? — підіймав свої білясті брови Дмитро Клумак. — Та хіба ж я *кавалер*? (2, с. 90); Гості зайшли у сарай, де було дуже мало світла, сіли на дерев’яних колодах, і мати, поглянувши на незнайомого *вуйка*, одразу здогадувались, що це і є той самий *вуйко* Ярослав, про якого так сердечно говорила їй Юліна і про якого так часто розповідав Павло (2, с. 106); Це було дивне видовище! Трибуна, запнутий брезентом пам’ятник, юрби урядовців, панів, підпанків, *пірників*, детективів — і напроти них люди, що ненавиділи й проклинали війну, що прагнули волі й миру (2, с. 9).

Як і в інших художніх текстах гуцульської тематики, автор роману «Карпати» використав побутову діалектну лексику.

² Тут і далі перша цифра в дужках вказує на том, а друга — на сторінку роману «Карпати» за виданням Скляренка С. Карпати. Скляренко С.Д. Твори в чотирьох томах. Т. 1; Т. 2. Київ: Дніпро, 1990.

Із назв одягу й прикрас засвідчено діалектні назви *сардак* ‘верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками’, *киптар* ‘короткий кошушок без рукавів, переважно з орнаментом’, *лоївка* ‘вівчарський капелюх, просочений лоем’, *крисаня* ‘чоловічий фетровий капелюх із прикрасами’, *гуня* ‘верхня одежа з домотканого грубого, зазвичай нефарбованого, сукна’, *черес* ‘широкий шкіряний пояс з кишеньками і пряжками, переважно оздоблений’, *гердан*, *герданик* ‘жіноча прикраса із бісеру на шию’: Смерть перед ним стояла ось так близько, а він говорив ворогам правду: «Не *сардак* до гудзика, а нас до тієї України!» І зараз, хоч його й немає, але слова Михайла повторюють люди на Верховині (2, с. 106); Люди, яких він шукав, недавно ще носили чабанські *лоївки* або ж *крисані* бокорашів чи лісорубів, витерті *киптарі*, *череси*... (1, с. 49); Сивуватий, але міцний ще, широкоплечий чабан, з натхненним обличчям, що дуже нагадував Сегіня, стояв на полонині у сірій кошлатій *гуні*, у розбитих постелах, у темній крисані-лоївці (1, с. 104); Був день якогось свята, і дівчина одягла, видно, все, що в неї було найкращого: чудову білосніжну вишивану сорочку, *герданик* на шию, яскраву, як квіти під хатою, запаску, пояс (2, с. 124).

Діалектизми *крумплі* ‘картопля’, *токан* ‘густа кукурудзяна каша, варена на воді; мамалига’, *чир* ‘рідкий суп із борошна’, *ощіпок* ‘хліб із вівса’, *мелайняний хліб* ‘хліб із кукурудзяної муки’, *паленка* ‘горілка’ репрезентують назви їжі та напоїв: «Це не є нужда, — писалося далі в статті, — якщо же не є нуждою ані každоденний порядок стравування: *крумплі*, погнила капуста, *токан* з квасолею і *крумплями*, подеколи *мелайняний хліб*, подеколи овсяні паляниці» (2, с. 69); І не тільки запитає, а візьме за руку, запросить до убогої своєї хати, поділиться ложкою *чиру* й останнім шматочком *ощіпку*, сяде з ним поруч, вислухає, скаже: «Боже милий, скільки ж ти натерпівся на чужині!» (1, с. 90); От він і стояв за прилавком, між бочкою пива й бутлями *паленки* (2, с. 138).

Ще один пласт побутової діалектної лексики, засвідченої в мові роману «Карпати», становлять назви речей господарського призначення, зокрема *бесаги* ‘дві торби, з’єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече; використовуються для перенесення найрізноманітніших речей’, *тайстра* ‘полотняна або вовняна торба, яку носять через плече, переважно для харчів’, *джерга* ‘грубе домоткане рядно, ковдра з вовни, яким застеляють ліжко’, *погар* ‘чарка, келих’, *колодач* ‘великий ніж, ніж для хліба’, *сіркач* ‘сірник’, *гасник* ‘гасова лампа’, *судник* ‘дерев’яний посуд’: Кожної осені в цьому селі, щоб не померти голодною смертю самим і щоб врятувати свої родини, збирались бідняки, брали *тайстри* й *бесаги* і рушали хто куди — до Угорщини й Німеччини, до Чехії і Франції, за океан, — до Північної Америки, Бразилії, Аргентини (1, с. 44); Діти лягли на ліжку, на перетерту траву, вкрились старою *джергою* (1, с. 109); — То дай боже діждати щасливого літа! — він засміявся й випив одним ковтком весь *погар*. Люди теж узяли по *погарчику* дешевої місцевої паленки (2, с. 139); Юлина стала в кутку між столом і ослоном, під іконами.

Ставши там, вона кинула погляд по хаті, подивилась на стіл, на пучки пахучих трав на стінах, на ослін, де лежав ніж-колодач (2, с. 124); Поставила чавун з крумпллями, підклала хмизу, взяла в руки *сіркач* (2, с. 116); У куточку, на *суднику*, горів *гасник* (2, с. 144).

Використано в мові роману «Карпати» діалектні назви поселень, споруд жилого й господарського призначення, зокрема *осідок* ‘посілість, садиба’, *фара* ‘попівська садиба’, *хижа* ‘хата’, *трафіка* ‘тютюнова крамниця’, *звірок* ‘хатинка в лісі для мисливців’, *колиба* ‘житло пастухів на полонині’, *оборіг* ‘повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя, соломи’: По обидва береги річки лежало село — з гостроверхими чорними хатками, вузькими стежками городів, кількома великими *осідками* багатіїв, шатровою церквою і кладовищем ген далеко (2, с. 18); Жив на *фарі* разом з дружиною Тетяною, була в них дочка Марія, що вчилася в ужгородській жіночій греко-католицькій вчительській семінарії (1, с. 64); У цю хвилину він і подумав про Карпати, про Верховину, де сам народився, про фару в Кленах і гостроверхі *хижі* верховинців на схилах гір... (2, с. 69); У *трафіці* Логойди пахло тютюном (2, с. 14); Я для тебе таке місце приготував у лісі, що ніхто й нізашо не добереться. *Звірок!* (2, с. 78); Попереджений про прибуття Степана, Василь, як тільки стемніло, вийшов з села, підкрався до *оборогів*, та так і стояв там, пильнуючи і придивляючись (2, с. 76); Ватра чаділа, дим не встигав викочуватись через дірку в даху *колиби* й хмаркою висів, спускаючись все нижче й нижче до голови Сегія і молодших чабанів, що покотом спали на землі (2, с. 100).

Закономірним з огляду на тематику твору є вживання діалектних назв географічних об'єктів — *полонина* ‘високогірне пасовище’, *грунь* ‘пагорб, гора, підвищене місце’, *плай* ‘гірська стежка; дорога в горах’, *ізвір* ‘ущелина, непрохідне місце’, *царинка* ‘сіножать, пасовище’, *млак* ‘заболочена місцевість’, *кичера* ‘гора з незалісненою вершиною’, *прилука* ‘галявина в лісі, де можна косити чи випасати худобу’: Вкриті густими смерековими й буковими лісами, порізані високими *полонинами*, із *грунями*, що височать над *полонинами* й лісами, гори ніжно голубіють і куряться легенькими туманами на світанні, — зелені, темно-зелені, сині — вони велично вирізуються на тлі ясного неба вдень, грізно темніють і ніби ще вище підіймаються вгору в урочисті вечірні години (2, с. 74); Але вона пам'ятала, як тієї ночі йшли вони гірськими *плями* і стали на самому перевалі... (2, с. 129); А в наших *ізворах* мене сам чорт не піймає... (2, с. 78); Степан Чижмар, одначе, пішов не до осідку батьків, а в інший бік по *царинці*, вкритій щедрою росою, поміж кущами, де зривались і сумно квилили нічні птахи, він попрямував до *оборогів*, що стояли, ніби якісь змовники, на широкому *млаці* (2, с. 75); Убога хижа його батька, Амвросія Ковача, стояла високо в горах, на *прилуці*, далеко від села (1, с. 57); На високій *кичері* за селом щось горіло, як віхоть (2, с. 132).

Близькі до них і діалектизми на позначення природних або штучних географічних об'єктів, пов'язаних із водною стихією, — *скрамук* ‘закрут ріки’, *гук* ‘водоспад’, *гемери* ‘пороги’, *збиванка* ‘злиття двох рукавів

ріки в одне русло', *розбиванка* 'поділ ріки на два рукави', *кашиця* 'дамба з колод', *гать* 'гребля у верхів'ї річки для створення запасу води, призначеного для сплаву плотів', *боркут* 'джерело': Вода в них холодна й рідка, за кожним *скрамулком*, як співається в пісні, смерть чатує на бокораша, важко провести дарабу або ж ще більший пліт — бокор через гряди, *гемери*, *кашиці*, *гуки*, не захрясти десь на мілкому, вийти на потрібне річище на *розбиванці*, де потік поділяється надвоє, вийти на глибін там, де знову сходяться рукави потоку — у *збиванку*, не вдаритись об скелю! (2, с. 275); На одній з дараб, що першою того ранку рушила від *гати*, стояли Семен і Кирило Лелекачі — батько й син (2, с. 275); І вода є — кілька *боркутів* б'ють з-під самих скель (2, с. 101).

Гуцульську мовну картину світу увиразнюють діалектні назви тварин, риб — *когут* 'півень', *маржина* 'худоба', *дикун* 'дикий кабан', *головатиця* 'лосось дунайський, таймень', *струг* 'форель', *пір* 'різновид риби': Час ранній, тільки *когути* проспівали (2, с. 117); Ще не зима, а й так голодно на осідках — нічого їсти людям, нічим годувати *маржину* (1, с. 93); Адже, хоч і молодий був, а знав кожну скелю, перехід звірів, назнав би місце, вимостив на дереві сідло і сидів би там, поки не вбив *дикуна* (1, с. 133); А сонце розганяло й розганяло хмари, розтоплювало в горах сніги, виповнювало гірські ручаї й потоки; вийшли із тихих затонів на бистру воду, подалися проти течії, метко перестрибуючи через камінні запруды, *головатиці*, *струги* і *пір* (2, с. 224).

Гуцульську діалектну виробничу лексику репрезентують передусім назви, пов'язані з лісорозробкою й лісосплавом, — *бутин* 'лісорозробні роботи'; 'ділянка лісу, яка призначена на зруб', *вардй* 'застережливий окрик лісорубів', *риза* 'жолоб для спускання дерева з гір', *тартак* 'лісопильня', *цапина* 'важіль, держак із загнутим металевим кінцем для пересування або підтягування колод', *опачина* 'частина керма на дарабі', *дараба* 'пліт, збитий з кругляків, який сплавають по ріці': Хлопці на *бутин* ходили, сплавливали плоту (1, с. 92); Площа *бутинів*, які орендували Клумаки, кожного року більшала й більшала, вже не тільки кленовчани працювали на цих *бутинах*, туди прямували лісоруби з дуже віддалених сіл (2, с. 88); Стоголосо шумів ліс, важко зітхали, падаючи, дерева, то тут, то там чулося «*вардй*», і, як стріли, виписуючи жовті дуги в свіжому повітрі, з схилів до річки *ризами* летіли колоди (1, с. 137); І коли ти хочеш так само, як і я, на цьому ще й заробити — скажи мені, де діваєш капітали, які ми з *бутинів* і *тартака* маємо (2, с. 91); В руках у лісоруба тільки *цапина*, а проти нього ліс, столітні буки й ялиці (2, с. 157); Міцно тримаючи *опачини* в руках, їх вели сміливі бокораші (1, с. 100); Коли відчиняли гаті в горах, потік ставав рікою, і по ній одна за одною летіли *дараби* (1, с. 100).

Такі діалектизми, як *задавлячка* 'астма', *тифус* 'тиф', *смотолока* 'грип', *воло* 'зоб', *гентека* 'сухоти', *скулуреум* 'ревматизм', *кертина* 'короста', використані в романі «Карпати», репрезентують медичну лексику: Ні, краще вже пан превелебний побуде на своїй фарі, у нього справді починається *смотолока* чи *задавлячка* (1, с. 297); — Вона тяжкохвора, — сказав

лікар. — У неї *тифус* (2, с. 174); Коли дружина померла від *вола*, хлопців брав з собою (1, с. 58); Кинувся заробляти на лісових розробках у того ж Клумака, застудився, сам дістав *гентеку* (1, с. 58); Од неї завжди як не задуха, то *скулуреум* у костях (1, с. 208); Диви, до чого дійшла американська наука, — промовив Дмитро й заходився дряпати груди, а баба Степанида каже, що це *кертина*, і примусила мене до схід сонця голим по землі качатись... (1, с. 211). Із діалектної абстрактної лексики засвідчено назви *притичина* ‘пригода’, *ступ* ‘сварка’, *ревачка* ‘час осіннього гону в оленів’, *хосен* ‘зиск, прибуток’, *Федоровиця* ‘перший тиждень Великого посту’, *треби* ‘церковні обряди’: — Слухайте-бо, Сегіню, — говорили заможніші, — що ото минулого літа за *притичина* була? (2, с. 138); — А ти ж як думав?! Думав, що прийшов я сюди, до Менчула, аби тільки *ступ* держати? (2, с. 185); Пса завів, — промовив Данило, — такого, що не пропустить, жандарма за кілометр вчує. А це, мабуть оленя в лісі почув. Адже *ревачка* (2, с. 58); Заплатить їм від кожної худобини і пасить на здоров’я. Адже кожна людина мусить мати свій *хосен*?! (2, с. 141); Що дасть угр землі? Вівса чи кукурудзи до Різдва чи *Федоровиці* (2, с. 137); Федір Стрипський мав книгу в добрій палітурці, на першій сторінці якої був напис: «*Треби*» (2, с. 162).

Поодинокими номенами засвідчено діалектні назви музичних інструментів (*трембіта* ‘духовий музичний інструмент — дерев’яна труба, до 3 м довжини, зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою’), зброї (*кріс*, *пушка* ‘рушниця’), рослин (*псявка* ‘неістівна трава’), одиниць міри (*метр* ‘центнер’, *угр* ‘0,57 га’), адміністративних одиниць (*жуупа* ‘округ’, *жуупанат* ‘окружний уряд’), явищ природи (*поляк* ‘північний вітер’, *балкан* ‘південний вітер, вітер з Балкан’): Десь на кутку розливала жалобу *трембіта* (2, с. 160); — *Крісів* брати не треба, — промовив Стрипський, і свята католицька церква суворо розмежовує обов’язки воїна і священика, але ж церква вчить бути милосердним до ближнього (1, с. 306); Ще коли б *пушка*, жоден жандарм ані гайник його не піймали б, — лисиць, видр, куниць наносив би у батьківську хату (1, с. 133); — *Псявка*, — відповів Сегінь, — була така, мовби хтось отрутою покропив (2, с. 138); Населення Верховини і долини за роки війни було доведене до голоду; цієї зими фашистські орди забрали в людей останню худобину, останню вівцю, знаходили й забирали останній *метр* зерна (2, с. 136); Біля будинків було по чотири-п’ять *угрів* левади, у садибах колодязі, повітки, погребі (1, с. 45); Коли стомлений довгою дорогою заробітчанин походив з Ужгородської та Мукачівської *жууп*, то був далекий земляк Клумака (1, с. 50); Праворуч, на ще вищій горі, видно було древній замок, ліворуч, за базаром, випинались дахи *жуупанату* (1, с. 72); Це був час, коли, як кажуть люди, сходяться на двобій *поляк* з *балканом* (1, с. 230).

Гуцульську автентіку добре передають діалектизми *ватра* ‘вогнище’, *наклад* ‘основа ватри’, *топірець* ‘сокирка на довгому держаку, зазвичай прикрашена інкрустацією, яка є елементом гуцульського строю і може

використовуватись як зброя', *nina* 'люлька', *драниця* 'колода дошка для покриття даху', *бігар* 'ціпок': *Ватра!* Колись-то, бувало, покладеш добрий *наклад*, прикинеш його хмизом, і гогоче вогонь на високій полонині; як золоті джмелі, летять і летять іскри до чорного неба (2, с. 100); Сегінь аж здригнувся. Підійняти б кований *топірець*, опустити його на голову Репаші, щоб аж загуло в корчмі (2, с. 141); Полонинець палив обковану мідними кільцями *ninu* і в ту хвилину зробив кілька глибоких за-тяжок, дим хмаркою обгорнув його сиву голову, високі плечі (2, с. 104); Біле полум'я спалахнуло в штабелях сухого дерева, що лежали під стінами тартака від сходу сонця, саме там, де найбільше ревів вітер; одразу ж вогонь перекинувся на стіни й *драницю* тартака; полум'я із свистом увірвалось у приміщення, де стояли пили, і за короткі хвилини тартак з усіма запасами дерева і вже готових дощок перетворився на ряд вогняних смолоскипів <...> (2, с. 170); Перед ватрою, спершись на *бігар*, сидів, підібгавши ноги, старий чабан Сегінь (1, с. 94).

Прикметною ознакою використання гуцульських діалектизмів у мові роману «Карпати» є те, що абсолютна більшість їх — це іменники, іншочастиномовні діалектні одиниці трапляються рідко, зокрема прикметники *когутячий* 'півнячий', *красний* 'гарний', *тенгерицький*, *мелайняний* 'кукурудзяний': У поході вони одягли замість крисань з *когутячими* перами теплі шапки, позамотували голови і шиї теплими хустками (2, с. 167); Але він знав, що після виборів чабанів люди мусять випити, щоб було *красне* літо і стільки багатства, як на святу неділю трави та листу (2, с. 138); «Світку ти мій, світку верховинський, *тенгерицький* краю!» — думала мати (2, с. 109).

Із дієслів зафіксовано *вантрувати* 'пилнувати', *сокотити* 'стерегти', *ліцитувати* 'описати майно за борги': — Сопілку дістав... Граєш на весь ліс... Того й *вантруй*, що ворога накликаєш... (2, с. 22); Я постою тут, у дворі, а лікар *сокотитиме* на вулиці (2, с. 84); Корівку-молочанку *ліцитували*, далі бохтар вибубнив, що приїхав ексекUTOR (1, с. 92).

Це також прислівник *в'єдно* 'заодно, разом з кимсь', частки *айно* 'так', *айбо* 'авжеж, отож, адже', вигук *йой* 'ой': Ти з нами *в'єдно*? То буде й тобі таке, Сегіню... (2, с. 142); Ми з Павлом вже якось палива підкинемо. Адже так?! — *Айно, айно!* — озвався з передка Павло (2, с. 107); — Ти мені Василя знайди. — *Айбо* сказав — знайду (2, с. 184); Кажуть, високого мадярика вбили. І нібито жінка! *Йой!* (2, с. 183).

Отже, однією з характерних ознак мови роману С. Складенка «Карпати» є використання в ній гуцульської діалектної лексики, здебільшого в мові персонажів. Найбільш репрезентативними виявились групи лексичних діалектизмів на позначення осіб за різними ознаками, назви одягу, їжі, назви поселень та будівель різного призначення, назви ландшафту, назви пов'язані з лісорозробкою й лісосплавом, назви хвороб. Поодинокі номени репрезентують інші тематичні групи лексики. Із використаних діалектизмів абсолютну більшість становлять іменники, іншочастиномовні діалектні форми вживаються зрідка.

Цілеспрямовано введені в канву літературної мови окремі лексичні діалектні одиниці виконують у художньому творі важливі текстотвірні функції. Вони номінують сегменти позамовної дійсності, які в літературній мові не мають однослівних відповідників, знайомлять реципієнта тексту з географічними умовами проживання, побутом, матеріальною і духовною культурою героїв твору. Водночас аналізовані діалектизми сприяють індивідуалізації персонажів твору, забезпечують художню переконливість та етнографічну достовірність зображуваного, відтворюють неповторний гуцульський колорит.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінтоняк О. Особливості гуцульського говору в оповіданні І. Березовського «Худан». *Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавство)*. Вип. XIX — XX. Івано-Франківськ, 2008. С. 142 — 144.
2. Голубева З. З когорти першопрохідників. *Семен Скляренко. Твори в чотирьох томах. Т. 1. Карпати*. Книга перша. Київ: Дніпро, 1990. С. 5 — 26.
3. Гуйванюк Н. Поняття діалектизму через призму творчості Юрія Федьковича. *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія*. Вип. XXV — XXVI. Івано-Франківськ, 2010. С. 146 — 150.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник. Львів, 1997.
5. Грещук В., Грещук В. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис. Івано-Франківськ, 2010.
6. Грещук В., Грещук В. Діалектне слово в тексті та словнику. Івано-Франківськ, 2015.
7. Жилко Ф.Г. Мова новел Марка Черемшини. *Українська мова і література в школі*. 1954. № 4. С. 20 — 31.
8. Журавльова Н. Відбиття регіональних мовних рис гуцульської поштивості у творчому доробку Марка Черемшини. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія (мовознавство)*. Вип. XIX — XX. Івано-Франківськ, 2008. С. 118 — 121.
9. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. Київ, 1960.
10. Коваленко Б. Діалектна основа повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського (на матеріалі чорнового автографа). *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія*. Вип. XXV — XXVI. Івано-Франківськ, 2010. С. 182 — 186.
11. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів, 2008.
12. Пена Л. Гуцульська діалектна лексика в поетичному мовленні Марії Влад. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Вип. XXXII — XXXIII. Івано-Франківськ, 2012. С. 253 — 258.
13. Петличний І.З. Лише діалект чи літературна мова й діалект? *Питання українського мовознавства*. Львів, 1962. Книга 5. С. 130 — 140.
14. Станівський М.Ф. Діалектне забарвлення мови Юрія Федьковича. *Питання історії і діалектології слов'янських мов: Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія філологічних наук*. Львів, 1961. Т. 42. Кн. II. С. 62 — 86.
15. Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів, 2013.
16. Ципердюк О. Гуцульські діалектизми в мові роману «Непрості» Тараса Прохаська. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Вип. XXXII — XXXIII. Івано-Франківськ, 2012. С. 242 — 250.
17. Janów J. Słownik huculski / Opracował i przygotował do druku Janusz Rieger. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN, 2001. 294 s.

REFERENCES

1. Vintoniak, O. (2008). Features of the Hutsul Dialect in the story of I. Berezovsky "Khudan". *Prekarpathian University Bulletin. Philology (Linguistics)*, 19 — 20, 142 — 144 (in Ukr.).

2. Holubieva, Z. From the pioneer cohort. *Semen Skliarenko: Karpaty*, 1, 5 — 26. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
3. Huivaniuk, N. (2010). The concept of Dialectism through the prism of Yuriy Fedkovych's creativity. *Pecarpathian University Bulletin. Philology*. Vol. XXV — XXVI, 146 — 150 (in Ukr.).
4. Zakrevska, Ya. (Ed.). (1997). *Hutsul Dialects: A Short Dictionary*. Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
5. Greshchuk, V., Greshchuk, V. (2010). Southwestern Dialects in the Ukrainian artistic language: Essays. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University Publishing House (in Ukr.).
6. Greshchuk, V., Greshchuk, V. (2015). The Dialect Word in the Text and Dictionary. Ivano-Frankivsk: Misto NV (in Ukr.).
7. Zhylko, F.H. (1954). The Language of the Marko Cheremshyna's novels. *Ukrainian Language and Literature in school*, 4, 20 — 31 (in Ukr.).
8. Zhuravlova, N. (2008). The reflection of the regional linguistic features of Hutsul respectfulness in the creative heritage of Marko Cheremshyna. *Pecarpathian University Bulletin. Philology (Linguistics)*. Vol. XIX — XX, 118 — 12 (in Ukr.).
9. Kobylanskyi, B.V. (1960). Dialect and Literary language. Kyiv: Soviet school (in Ukr.).
10. Kovalenko, B. (2010). The dialectal basis of the novel "The Shadows of Forgotten Ancestors" by M. Kotsiubynskyi. *Pecarpathian University Bulletin. Philology*. Vol. XXV — XXVI, 182 — 186 (in Ukr.).
11. Negrych, M. (2008). Treasures of the Hutsul dialect: Berezovy. Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
12. Pena, L. (2012). The Hutsul dialect vocabulary in poetry of Mariia Vlad. *Pecarpathian University Bulletin. Philology*. Vol. XXXII — XXXIII, 253 — 258 (in Ukr.).
13. Petlychnyi, I.Z. (1962). Only a Dialect or a Literary Language and a Dialect? *Questions of Ukrainian Linguistics* (5th ed.). Lviv (in Ukr.).
14. Stanivskyi, M.F. (1961). The dialectic coloring of the language of Yuriy Fedkovych. *The questions of the history and dialectology of Slavic languages: Scientific notes of Chernivtsi National University. Philology*. Vol. 42(2), 62 — 86 (in Ukr.).
15. Khobzei, N., Simovych, O., Yastremska, T., Dydyk-Meush H. (2013). The Hutsul Worlds: Lexicon. Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
16. Tsyperdiuk, O. (2012). The Hutsul dialects in the language of the novel "Neprosti" by Taras Prokhasko. *Pecarpathian University Bulletin. Philology*. Vol. XXXII — XXXIII, 242 — 250 (in Ukr.).
17. Yanov, Ya. (2001). The Hutsul dictionary. Krakiv: Scientific publishing house DWN (in Pol.).

Статтю отримано 08.11.2018

Valentyna Greshchuk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

HUTSUL DIALECTAL VOCABULARY

IN THE NOVEL BY S. SKLYARENKO «CARPATHIANS»

An important task of modern Ukrainian linguistics is the study of the use and functioning of dialects in the Ukrainian artistic language. The main questions of such studies are the determination of the completeness and features of the use of dialectal units in the artistic text, the sporadic or systematic introduction of dialectic, phonetic, grammatical, lexical and phraseological dialectal units or only lexical ones. Of particular importance is the question of whether dialecticism is used only in the language of the characters or in the author's language. Characteristics of lexical dialectics in the structure of the artistic text should reveal their scope and semantics, their most representative groups, the degree of the creation of the dialectal lexicon in the language of works of art by one author and the artistic language as a whole.

The use of Hutsul dialectics in the language of the novel S. Sklyarenko «Carpathians» has its own specifics. The writer uses only lexical dialecticism and does not use phonetic or grammatical at all. Another feature is that lexical dialecticisms are common in the language of the characters,

and in the author's language they are rarely encountered. The specificity of using Hutsul lexical dialectics determines their composition, the thematic groups that they represent.

The most representative were the groups of lexical dialectics to denote individuals on various grounds, the names of clothes, food, the names of settlements and buildings of different purposes, the names of the landscape, the names associated with logging and forestry, the names of diseases. Individual nomina represent other thematic groups of vocabulary. From the dialectics used, the absolute majority is made up of nouns, and other-part dialectal forms are used occasionally.

Purposefully introduced into the canvas of the literary language, individual lexical dialectal units perform important text-creation functions in the writing. They nominate segments of extraordinary reality, which in the literary language have no one-word correspondences, introduce the recipient of the text with the geographical conditions of residence, life, material and spiritual culture of the heroes of the work. At the same time, dialecticisms analyzed favor the individualization of the characters of the work, provide artistic credibility and ethnographic authenticity of the image, reproduce the unique Hutsul color.

Keyword: *dialecticism, dialectal vocabulary, hutsul dialect, S. Sklyarenko, novel «Carpathians».*

УДК 80:94(477)

Ольга Черемська

Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця, м. Харків

ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ В ОЦІНЦІ ОЛЕКСІЯ ВЕТУХОВА

Стаття містить аналіз наукової спадщини Олексія Ветухова 1890 — 1920 років, присвяченої потебніані; розкрито поняття потебніанство; схарактеризовано основні ідеї лінгвософії науковця і педагога О.О. Потебні за матеріалами мемуаристики та науковими працями його учнів і послідовників; наголошено на теоретико-методологічних аспектах багатогранної діяльності вченого, що лягли в основу наукової школи О.О. Потебні; акцентовано на дотриманні дослідниками принципу науковості філологічного пізнання, незалежно від ідеологічних доктрин часу.

Ключові слова: О.В. Ветухов, філологічна школа О.О. Потебні, потебніанство, психологічний напрям у мовознавстві.

В історії розвитку філологічної думки Харкову пощастило: Імператорський харківський університет, зокрема його історико-філологічний факультет, сприяв зародженню багатьох наукових осередків: школи філософії Й.Б. Шада, школи риторики І.С. Рижського, школи романтиків, яка об'єднувала молодих поетів — викладачів і студентів університету (І.І. Срезневський, А.Л. Метлинський, М.І. Костомаров та ін.) і школи філософії мови, що асоціюється з іменем О.О. Потебні [13: 14].

Коли говоримо про розвиток наукових ідей О.О. Потебні, послуговуємося поняттям *потебніанство*. Цей термін вживають учні, послідовники й прихильники наукових поглядів учителя. Назва «потебніанство» стосується також оточення О.О. Потебні, людей, які особисто знали, слухали лекції, спілкувалися з ним. Власне, ця назва має ще один лексико-семантичний варіант: застосування ідей О.О. Потебні до пояснення нових явищ гуманітарного знання.

© О.С. ЧЕРЕМСЬКА, 2018

Про філологічну школу О.О. Потебні маємо перші згадки в працях його учнів і послідовників. Як стверджує М.І. Сумцов: «Історія науки в Росії за ХІХ ст. ясно вказує на такі ймення, котрі одержали провідне значіння, таких вчених, котрі керували думками на протязі значного числа років, керують досі, під прапором котрих виникли «школи», наукові традиції, наукові напрямки. Такими керівниками в першу добу були в межах філології, історії мистецтва й письменства Буслаєв, Тихонравов і Фортунатов, родоначальники наукових шкіл, трохи пізніш — Потебня, Шахматов, Олександр Веселовський і Ягіч. Їхнє значення першорядне; їхні наукові твори мають великий вплив на розвиток думки; їхні учні численні...» [20: 5]. Учений наголошує на складних умовах, у яких, на відміну від названих науковців, перебував О.О. Потебня: писав у провінційних наукових виданнях, що виходили в Києві, Воронежі, Варшаві. Імовірно, тому його твори не знаходили «просторих шляхів», однак «зачеплені в творах Потебні глибокі лінгвістичні й філософські думки, потроху жевріючи, не згасли, не вкрились попід забуття, а все більш розгораються, і все більш нарастає число прихильників Потебні» [20: 5]. Д.І. Багалій, зазначаючи в ювілейному «Науковому Збірнику Харківської науково-дослідної катедри історії української культури (Присвяченому пам'яті проф. О. Потебні» (Т. 2 — 3, Харків, 1926) про досягнення кафедри історії української культури, яка мала у своєму складі секцію історії українського письменства, зауважив, що в цьому виданні, як і в попередньому, кафедра зробила внесок у «потебніанство», яке виросло зі школи О.О. Потебні.

Термін *‘потебніанство’* окреслюють як *філософсько-лінгвістичну концепцію, лінгвістичну течію*, створену учнями й послідовниками О.О. Потебні *філософсько-поетологічну школу, наукову школу О.О. Потебні, напрям у розвитку суспільного знання*. Лінгвістичні аспекти феномену *потебніанство* досліджено в працях Л.А. Булаховського, О.Т. Горбача, С.В. Вакуленка, А.І. Даниленка, Н. Долуд-Левчук-Керечук, С.Я. Єрмоленко, В.С. Калашника, Л.А. Лисиченко, В.Ю. Франчук, Ю.В. Шевельова, Є.Х. Широкоград; етнолінгвістичні — у розвідках О.В. Ветухова, В. Петрова, М.І. Сумцова, М.К. Дмитренка; філософські — у студіях Андрія Белого, Т.І. Райнова, Д.І. Чижевського; педагогічні — В.І. Харцієва, П.О. Селігея, І.М. Кардаш; психолінгвістичні щодо літературознавства — у творчій спадщині Д.І. Овсянико-Куликовського, Б.А. Лезіна, А.Г. Горнфельда, О.І. Білецького, Б.О. Навроцького, І.М. Фізера, О.М. Фінкеля, І.М. Дзюби, Ю.М. Безхутрого, І.Л. Михайлина, О.Д. Сінченка; історико-культурологічні — у працях Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, В.Ю. Іващенко. Про самого О.В. Ветухова в мовознавчій літературі маємо лише поодинокі згадки [12: 66; 21; 22: 55; 23: 100], хоч його праці засвідчують не лише популяризацію спадщини О.О. Потебні, а й розвиток ідей ученого [2 — 9].

У статтях О.В. Ветухова «Потебніанство» (Москва, 1923), «Акад. М. Сумцов та потебніанство» (Харків, 1926), Д.І. Багалія «Олександр Опанасович Потебня» (Харків, 1923), М.Ф. Сумцова «До історії наукового впливу О.О. Потебні» (Харків, 1926) фіксуємо термін «потебніанство» (фонетичний

варіант «потєбніянство»). Ці вчені розпочали опрацювання наукової спадщини О.О. Потєбні після його смерті й сприяли розвитку потєбніянства: «вже зараз виросло «потєбніянство», яке розробляє його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Овсяніко-Куліковський, Горнфельд, акад. Сумцов, Б. Лезін, пр. Ветухов та інші» [1: 143].

В Енциклопедії українознавства за редакцією проф. В.М. Кубійовича (Париж — Нью-Йорк, 1970) О.Т. Горбач окреслює межі й коло представників наукової школи О.О. Потєбні: «Потєбніянство, філософічно-поетологічна школа, утворена учнями й послідовниками О. Потєбні у 1890 — 1920-х рр. гол. при Харківському Ун-ті, згрупована б. зб. «Вопросы теории и психологии творчества» (8 тт., 1907 — 23, за ред. Б. Лезіна), а також «Бюлетеню Ред Комісії для вид. творів О. Потєбні» (1921); до неї належали Д. Овсяніко-Куліковський, О. Ветухів, Б. Лезін, А. Горнфельд, Т. Райнов, В. Харцієв, Енгемеєр та ін.» [10: 2279].

Чіткіших обрисів набуває діяльність наукової школи О.О. Потєбні наприкінці XIX — на поч. XX ст. у працях О.О. Ветухова¹. У статтях «О.О. Потєбня» (Харків, 1896), «О.О. Потєбня» (Варшава, 1898) [2], «Потєбніянство» (Москва, Петроград, 1923, книга перша; Москва, 1923, книга друга) [3], «Акад. М. Сумцов та потєбніянство» (Харків, 1926) [4], «До розуміння Потєбні (Критично-бібліографічні уваги)» (Харків, 1926) [8] та ін. О.В. Ветухов характеризує постать учителя на тлі Харківської філологічної школи й наукової думки межі тисячоліть загалом. Мовознавець розкриває творчу лабораторію Потєбні-мислителя, звертаючись до спогадів його учнів: «чарівна постать учителя (у найвищому, найкращому значенні цього слова), його натхненна мова давала їм крила для злетів їхньої думки, і вони насолоджувалися запашним ароматом у саду творчому свого наставника» [3 I: 110].

У статті «Потєбніянство» (Москва — Петроград, 1923, книга перша) О.В. Ветухов наводить факт, який його глибоко обурив і спонукав до на-

¹ Олексій Васильович Ветухов (Ветухів) (15(27).03.1869 с. Тернова Вовчанського повіту Харківської губернії — грудень 1941, Харків) — український лінгвіст, етнограф, краєзнавець, літературознавець, представник Харківської філологічної школи. Як учень і популяризатор учення О.О. Потєбні О.В. Ветухов принципи потєбніянства застосовував в етнографічних працях. У наукових розвідках із фольклору та етнографії, присвячених дослідженню колискових, замовлянь і оберегів різних народів, учений розвиває думки О.О. Потєбні, висловлені в працях «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень» (1890), «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860), «Про міфологічне значення деяких обрядів і повір'їв» (1865). О.В. Ветухов вивчав наріччя Слобожанщини («Говір слободи Олексіївки Старобільського повіту Харківської губернії» (1893); переймався проблемою читача, формування книгозбірень у Харкові («До питання про «толкову» бібліографію по вивченню краю» (1927); здійснював просвітницьку діяльність як член Харківського історико-філологічного товариства, секретар його педагогічного відділу та Харківського товариства поширення у народі грамотності. Із 1920 до 1930 рр. — професор Харківського інституту народної освіти ХІНО, де викладав курси: «Соціальні основи мови», «Методика викладання російської та української мови», «Методика викладання літератури», «Етнографія-етнологія у зв'язку з краєзнавством», «Лінгвістична система О.О. Потєбні» [12; 16; 21 — 23].

писання цієї статті: «ще недавно на одному із всеросійських з'їздів у Петербурзі довелося нам почути таку фразу: *«Якийсь малоросійський професор Потебня...»* [Там само]. Хоча, за свідченням О.В. Ветухова, прихильниками творчості О.О. Потебні були письменник Андрій Бєлий, математик Г.О. Грузинцев (син професора фізики Харківського університету О.П. Грузинцева), російські філологи Л.П. Якубінський, В.М. Жирмунський, письменник і кінорежисер В.Б. Шкловський, філологи й педагоги О.М. Лебедєв та І.П. Плотников, які на сторінках започаткованих ними видань *«Родной язык в школе»* (1914 р.) і *«Народное Просвещение»* (1918 — 1930 рр.) пропагують основи теорії поетики О.О. Потебні [3 І: 111, 114; 9: 2]. =

Учений наголошує на тих ідеях О.О. Потебні, які дали поштовх до розвитку філології. Найважливішими його відкриттями на основі чіткого аналізу, побудованого на значній кількості фактів мови, як зазначає О.В. Ветухов, є погляд на **мовну творчість** (виділення наше — *О. Ч.*) як симбіоз двох величин — художнього і наукового мислення, творча енергія яких породжує слово. Оскільки джерело наукового і художнього мислення одне — мовна творчість, що вносить новий погляд на теорію взаємозв'язків цих, здавалось би, різних сфер пізнання, то цим наочно продемонстровано: *«творча енергія породжує слово, усвідомлюване як думка, а поетична енергія народів, яка виражається в тропях і фігурах, породжує міф, усвідомлюваний як світогляд»*, що його визначає О.О. Потебня, як попередня стадія науки, як її найближче минуле» [3 І: 112]. У зв'язку з цим О.В. Ветухов пише, що «погляди В'ячеслава Іванова на походження міфу з художнього символу, Брюсова — на самоцінність слів і словесних сполук, є прямим продовженням, а іноді лиш переспівом думки Потебні» [3 І: 112].

Дослідник погоджується з висновком О.О. Потебні, що творчість (зокрема мистецтво) не тотожна пізнанню: «художній витвір ні в якому разі не дорівнює арифметичній кількості його складників, а неодмінно більший за них, оскільки до нього ввійшла нова велика сила — труд творця» [3 І: 112].

Для потебніанця О.В. Ветухова: **«символізм мови** (виділення наше — *О. Ч.*) — у її поетичності; доки в нашій пам'яті, у нашій свідомості живе поєднання звука з внутрішньою формою (напр., квітка — «Мати-мачуха»), це образ, це поезія; і поезія — одне з мистецтв; так устанавлюється суттєва ознака для будь-якого мистецтва — мислення образами; вони — засоби створення образів» [Там само]. Актуальним є, на думку О.В. Ветухова, широкий погляд О.О. Потебні на символізм мови, слова як метафори, як першопочатку, що заховує в собі потенційно ряд нових смислів; на розуміння художньої творчості як продовження символізму слів — аж до визнання можливості символізму звуків [3 І: 113].

Потебніанці, а саме школа «опоязівців», представники якої видавали збірник із теорії поетичної мови, заклали основи зв'язку між звуком і його значенням. Вони вважали О.О. Потебню засновником так званого «формального» методу не лише в галузі граматики, а й у сфері історико-літературних досліджень, що мають базуватися на історико-порівняльній

основі, з урахуванням біографічного матеріалу, історії літературних шкіл і традицій, літературної хронології, історії стилю.

У час, коли писав свої роздуми О.В. Ветухов, актуальними були явища мовного пуризму, запозичень, які властиві всім історичним періодам розвитку мов. Потебніанець пропонує свою оцінку таких явищ: «Прогресивність і консерватизм — це вдих і видих людської думки. Пуризм настільки ж важливий і потрібний в еволюції мови, як і свавільна творчість, але ні те, ні те не створює величі мови, ні її розквіту.. Мова перелому, мова переходу від одних культурно-побутових форм до інших, звичайно грубо порушує правила граматики і стилістики, — це її стихія... Показником культури є не ці новинки — їх скрізь досить, але ставлення до них верхів — грамотність цих верхів. Не можна загородити потік, але можна спрямувати його. Не можна викоренити ні вульгарне тяжіння до нових словечок, ні озлоблену ненависть до нового слова, але можна навчити людей розумно і дбайливо ставитися до своєї мови» [3 I: 115 — 116].

Крім безпосередньо ословлених ідей О.О. Потебні, О.В. Ветухов у своїх публікаціях робить спробу змалювати образ ученого як конкретної живої людини, яка привертала увагу оточення. У фактографічній статті «О.О. Потебня» (Варшава, 1898) [2] він аналізує автобіографію О.О. Потебні, спогади його учнів А.Г. Горнфельда, В.І. Харцієва, Д.І. Овсянико-Куликовського, М.Ф. Сумцова, відгуки професорів Харківського університету І.І. Срезневського, Б.М. Ляпунова, І.В. Нетушила та ін. Розкриваючи психологічний портрет О.О. Потебні, дослідник вирізняє ті риси вченого, які вивищували його над сучасниками: «Потебня — особистість геніальна, тому він у своєму розвитку в деяких галузях думки пройшов швидше за інших ті стадії, у яких думка середньої сучасної людини частково вступила, частково вступає, а до чого лише готується» [2: 9]. Ясність, строгість і оригінальність думки, заглибленість та надзвичайна зосередженість, самовіддана діяльність професора як очільника Харківського історико-філологічного товариства привертала увагу й захоплювали не лише філологів, та й не тільки в Україні.

Детально описує О.В. Ветухов враження про О.О. Потебню його сучасника А.Г. Горнфельда², який залишив яскраві спогади про постать О.О. Потебні, характерною особливістю наукової системи якого було «мислення в образах»: «...до чужої думки він завжди вмів ставитися з тим високо академічним тактом, що властивий лише людям, які стоять на

² Згодом виступив як перекладач, учений-теоретик і критик-аналітик, спочатку навчався на юридичному факультеті Харківського університету, випадково потрапивши на лекцію О. Потебні, прослухав й інші лекції вченого з теорії словесності та став одним із прихильників і послідовників його ідей. Відомий працями «Муки слова» (СПб., 1906) і «Пути творчества» (Пг., 1922). «Новые словечки и старые слова» (Пг., 1922) про мовний пуризм, у яких розвинув ідею психології творчості як безперервного процесу, основного на антиномії знака й позначуваного, мистецтва як однієї з форм пізнання, автор статей із теорії словесності, зокрема й для Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона (Петербург, 1890 — 1907) [8].

висоті знання: чужа думка заперечується необмежено, різко, непохитно, — і в той же час так м'яко й делікатно, немов зачеплено душевне життя найближчої людини. — Це, між іншим, особливо яскраво і цікаво проявлялося на ставленні професора до відомої дисертації «Естетичні відношення мистецтва до дійсності», основний погляд якої (про перевагу дійсності над мистецтвом) був, на його думку, лише плодом сумного непорозуміння... *Визначаючи мистецтво як мислення в образах, він викладав тривалу й складну історію мови; слово ставало в цій історії продуктом послідовних переходів думки, де кожен перехід був створенням нового образу: історія мови ставала історією мистецтва і поетичний вислів ставав не матеріалом, не окрасою мовлення, а самостійною елементарною, найпростішою формою художньої творчості»* [2: 19 — 20].

У праці В.І. Харцієва «Спогади про О.О. Потебню» (Харків, 1892), що її цитує О.В. Ветухов, схарактеризовано риси педагогічної творчості О.О. Потебні — динамізм і логіка спілкування; діалогічна манера оповіді, переважно, бесіда; прийом запитань і відповідей: «Не знаю, як відкривав Потебня свої курси в минулому; у тих, які він читав в останні роки, не було узагальнених вступних зауваг, що складають необхідну частину університетських викладів. Професор, немов уникаючи витрачання часу, поспішав увести своїх слухачів у коло накреслених ним для нового курсу питань, і цей курс, як епічна пісня, починався не або ово, не із сухих генеалогічних подробиць, а із середини. — Що таке російська мова? Яке визначення дають їй звичайно?» — запитував Олександр Опанасович голосом, тоном мовлення, усією своєю фігурою даючи відчуття, що розмова буде про щось важливе, серйозне» [2: 25]. У лекціях домінував евристичний метод навчання — від простого до складного, від часткового до загального: «...питання про користь граматики зводиться до питання про користь історії, вищим положенням якої він вважає думку про братерство народів, про єдність людства. Завдання теоретичного знання мови загальом і граматики зокрема професор вважав у тому, щоб довести до свідомості мету, що її ставить мова, і засоби, за допомогою яких досягають цієї мети... Мова — це не факт, а діяльність, спрямована на перетворення матерії звуків для цілей думки, і що в різних мовах цілі ці досягаються різними шляхами, визначаючи національний їх характер, професор вивів звідси положення, що мовознавство націоналістичне і що нашою метою повинно бути вивчення особливостей укладання думок у російській мові... Знання мають форми, які залежать від форм мови, творчих і створюваних; такими є слово, речення, частина мови... Зі зміною граматичних розрядів змінюються і розряди думки» [Там само].

Основне значення праць О.О. Потебні, на думку В.І. Харцієва³, не лише наукове, а й глибоко моральне: «Якщо зібрати воедино те, що

³ В.І. Харцієв творчо розвинув міфопоетичну теорію вченого в працях «Основы поэтики Потебни» (1910), «Элементарные формы поэзии» (1911), «Что такое проза?» (1911), «Мифотворения, поэзия и наука» (1914), «Формы поэтического и прозаического мышления», «Об-

давали уроки О.О. Потебні в моральному плані, то в серцях колишніх студентів передусім виділялися дві великі заповіді: про ставлення до минулого і сучасного» [Там само].

Завершується аналітичний огляд О.В. Ветухова розглядом статті Д.І. Овсянико-Куликовського⁴ «Потебня как языковед-мыслитель» («Киевская старина», 1893). Оцінюючи О.О. Потебню як особистість, Д.І. Овсянико-Куликовський наголошує на тих рисах, властивих представникам Харківської філологічної школи, які сформувалися під впливом О.О. Потебні: аргументованість і докладність опису, багатство фактажу, еволюційний історизм із майже повною відсутністю абсолютних визначень і характеристик, властивих мовознавчим студіям першої половини ХІХ ст. Уривок зі статті Д.І. Овсянико-Куликовського про вчителя наводить О.В. Ветухов: «Для нього розумова праця була справою життя: він говорив тільки про те, що переживав, тому кожна його стаття, кожна замітка має на собі відображення його світогляду — цілісного, стрункого і оптимістично-здорового... Знайомлячись із загальним світорозумінням Потебні, бачиш у кожному його творі відповідь на болюче питання, — відповідь цікаву не лише як вирішення питання, а як дороговказ, куди і як іти, розв'язуючи відоме питання загально» [2: 45 — 46].

О.В. Ветухов оцінює наукові розвідки харківських професорів — сучасників О.О. Потебні. Так, І.І. Срезневський, здійснивши у 1876 р. аналіз класичної праці «Із записок з російської граматики», відзначав її новаторський характер [17: 303 — 325]. Із цією працею, на думку О.В. Ветухова, співзвучна стаття А.С. Будиловича про О.О. Потебню. А.С. Будилович назвав того першим серед учених, який створив засади граматичного синтаксису, що бере початок від форм окремої мови і перевіряється прикладами історичного та порівняльного мовознавства [17: 352 — 356]. Важливим, на думку О.В. Ветухова, є й твердження І.В. Нетушила, який підкреслює характерну рису граматичних досліджень О.О. Потебні — дивовижне вміння вносити в порівняльну граматику елементи філософії мови, майстерне поєднання історико-порівняльного й філософського напрямів, що рідко трапляється в мовознавстві [2: 39].

Сучасником О.О. Потебні був і вчений Б.М. Ляпунов. Він відзначав взаємозумовлену цілісність фонетичних, фонетико-діалектичних, ети-

разность и эмоционность в поэзии» та ін., а також у методичних працях: «Психология поэтического образа в применении к воспитанию» (1911).

⁴ Як учень і послідовник О.О. Потебні Д.І. Овсянико-Куликовський належав до психологічного напрямку в мовознавстві («О значении научного языкознания для психологии мысли» (1901), вивчав проблеми лінгвістики у взаємодії з питаннями психології, художнього мислення та літературної творчості («Язык и искусство» (1896), застосовував теорію О.О. Потебні, аналізуючи творчість російських класиків («М.В. Гоголь» «Л.М. Толстой», «І.С. Тургенев», «Этюды о творчестве А.П. Чехова» та ін.). Харківський період діяльності Д.І. Овсянико-Куликовського (1888 — 1905) ознаменований дальшим розробленням проблем теорії і психології художньої творчості («Вопросы теории и психологии творчества» (1902), «Основы художественного творчества» (1907). За його участі в Харкові започатковано видання наукових збірників «Вопросы теории и психологии творчества» (1907 — 1923) [11].

мологічних, семасіологічних та синтаксичних явищ у теорії О.О. Потебні, яка пов'язана з тим, що етимологічний і синтаксичний погляд на мову — це не дві частини граматики, а лише два різні погляди на мову: синтаксичний погляд — описовий, а етимологічний — історичний [17: 356 — 363]. Таке глибинне осягнення мовних явищ, зазначив Б.М. Ляпунов, спричинене різнобічністю і глибиною Потебні-філолога давнього типу, причому «різнобічність не робила його поверховим, чим і позначений його прекрасний, незвичайний дар, оскільки глибина у поєднанні з різнобічністю притаманна дуже небагатьом» [2: 39].

Для охочих заглибитися в творчу лабораторію О.О. Потебні О.В. Ветухов здійснив бібліографічний опис спадщини вченого й наукової потебніани, представленої у двох додатках наприкінці статті: Додаток А, що містить «Список надрукованих праць О.О. Потебні, з принагідними вказівками найголовніших рецензій про них і популярних статей на ті ж теми»; додаток Б, який уміщує «Список праць Потебні, що залишаються ненадруковані» [2: 47 — 59].

Науковий огляд О.В. Ветухова свідчить, що на той час іще не дістали глибокого висвітлення праці О.О. Потебні з народної словесності та поезики [2: 41]. Однак у його статті «Акад. М. Сумцов та потебніанство», написаній 1924 р. з нагоди другої річниці від дня смерті М.Ф. Сумцова, О.В. Ветухов акцентує на значному поступі в цій галузі [4:1]. Він підсумовує здобутки М.Ф. Сумцова як члена Потебніанського Комітету, створеного у вересні 1920 р. Члени цього комітету мали впорядкувати рукописи, матеріали до біографії вченого, його наукову спадщину та підготувати повне зібрання (у 20-и томах) його творів.

1887 р. М.Ф. Сумцов публікує в «Київській старовині» статтю «Тридцятиліття службової діяльності Потебні». У потебніані М.Ф. Сумцова⁵ — спогади про прилюдні доповіді О.О. Потебні, присвячені Достоєвському, Толстому, виступ про Шевченка та лекції про Сковороду, Квітку-Основ'яненка. В останній рік свого життя М.Ф. Сумцов видає працю «Велетень думки й слова», що поповнила потебніану.

О.В. Ветухов продовжує свій науковий огляд статтею «До розуміння Потебні (Критично-бібліографічні уваги)», яка вміщена в науковому збірнику Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури за 1926 р. Зазначена стаття стала відповіддю на критику творчості О.О. Потебні. Не вдаючись до аналізу цієї статті, зауважимо лише, що

⁵ М.Ф. Сумцов був також великим послідовником ідей О.О. Потебні. Під впливом вчителя здійснив спробу власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів та тлумачення символів на основі порівняльних студій («Нарис історії християнської демонології» (не була надрукована), «Нарис історії чаклунства в Західній Європі» (1878), «Про народні погляди слов'ян на новонароджене дитя» (1880), «Спроба пояснення української пісні про Журила» (1885), «Релігійно-міфічне значення українського весілля» (1885), «Тур в народній словесності» (1887), «Культурні переживання» (1890), «Ворон у народній словесності» (1890), «Женіння свічки» (1890), «Заєць у народній словесності» (1891), «Миша в народній словесності» (1891) та ін.).

вона присвячена критичному оглядові потєбніани початку 1920 рр. у галузі історії, філософії та літературознавства. О.В. Ветухов аналізує праці Д.І. Багалія «Олександр Опанасович Потєбня» (Загальна характеристика) (1924) та Т.І. Райнова «Олександр Опанасович Потєбня» (1924); С.Ю. Семковського «Национальная проблема» (1922); статті А.П. Машкіна «На шляху до наукової естетики» (1922), «Потєбня» (1921); В. Коряка «До питання про схему Укр. літератури» (1922), гостро полемізує з автором статті «Потєбня й Лотце» В. Петровим. У збірнику вперше опубліковано також статтю О. Потєбні «Частное об общем», яку можна розглядати як дискусію з В. Петровим.

Дослідник відзначає намагання Д.І. Багалія виявити основу українських симпатій ученого, подавши портрет науковця на тлі соціально-історичних умов, зокрема реформи 1861 р., яка не задовольнила суспільство й привела до активізації народницького руху, виникнення «Громади», участь у якій бере молодий О. Потєбня. Д.І. Багалій убачає заслугу вченого-мислителя в особливій здатності глибоко розуміти напрями поступу, шляхи та способи національного самовизначення і підтверджує думку цитатою з листування О.О. Потєбні й І. Белікова: «Студентам треба стати перш за все українцями, а потім піклуватися про те, щоб зробити й університет українським» [8: 12].

Російський філософ Т.І. Райнов, який ознайомився з ученням О.О. Потєбні через свого вчителя й учня О.О. Потєбні Д.І. Овсянико-Куликовського, у монографії «Александр Афанасьевич Потєбня» (Петроград, 1924) характеризує вченого на тлі російської науки 60 — 80-х рр. XIX ст. Даючи високу оцінку постаті О.О. Потєбні як науковця, він зазначав, що мовознавець виявляв хист до формування принципових питань науки, він не тільки створив перший нарис еволюції граматичних форм мови у зв'язку з еволюцією форм пізнання, а й окреслив психологію художнього й наукового мислення. Осягнувши проблеми, які хвилювали німецький класичний ідеалізм, зокрема філософський психологізм 1840 — 1850 рр., О.О. Потєбня поставив завдання простежити об'єктивування чуттєвих даних духовного життя людини за допомогою роботи колективної мови-думки, яка підіймає їх до мистецтва, а згодом науки як послідовних форм людського пізнання [18].

В окремих статтях зазначеного збірника простежуємо тенденцію впливу панівної тодішньої марксистської ідеології і відповідної філософії на тлумачення наукових праць із філології. Надходив період кінця двадцятих, коли погляди українських мовознавців зазнали ревізії. Філософи 20 — 30-х рр. XX ст. спиралися на філософію діалектичного й історичного матеріалізму як єдино можливого типу філософської рефлексії. У цей час відбувається поворот до філософії бюрократичного централізму — політизації, підпорядкованої принципу партійності. Філософія стала інтерпретатором і пропагандистом реальності в спрощеному, спотвореному вигляді, що викликало цілком природне несприйняття з боку науковців, зокрема представників наукової школи О.О. Потєбні. Особливо обурило

автора наукового огляду намагання В. Петрова виявити так звані слабкі сторони О.О. Потебні, вказавши на начебто численні запозичення у праці «Думка і мова» з Гумбольдта, Лотце й Штайнталя. Така ревізія праці О.О. Потебні засвідчила назрівання глибоких суперечностей у наукових підходах до його теоретичних засад і вказувала на потребу її ґрунтовного дослідження. О.В. Ветухов убачає причину таких безпідставних звинувачень саме в тому, що автор не дослідив навіть найменшої частини з «того широкого не обробленого поля», куди сягала думка О.О. Потебні, а тому й не зміг зрозуміти одного з найскладніших «основних питань у Потебні, без чого розуміти його неможливо — це в ученні про внутрішню форму». О.В. Ветухов здійснює ґрунтовний аналіз цього питання на основі відомих праць ученого, демонструючи їхню діалектичну єдність і органічну цілісність [8: 25 — 34]. «Глибокий, гострий та тонкий розум Потебні, зауважує потебніанець, його могутня діалектика й суцільність світогляду привели його до визнання суцільності та єдності ... в слові, як джерелі думки, як конкретної (образної), так і абстрактної (прозаїчної, безобразної): динаміка думки спирається на цю безперестанну зміну образних слів безобразними й, навпаки, поезія (мистецтво) готує шлях прозі (науці, техніці). Його колосальна найтонша лабораторна праця над сировиною мови, його дивна аналіза думки в самих різних її становищах ясно показала йому, що слово в зародкові є художній чи науковий твір, що мова та література — явища одного порядку, бо джерело цих двох потоків думки — одне» [8: 34]. А отже, з цього «єдинопочаткового слова», підсумовує О.В. Ветухов, випливає основне твердження його статті, яке сучасне буття ще не готове сприйняти, — що форма й зміст взаємно зумовлені.

Потебніана О.В. Ветухова не завершується згаданими статтями. У наукових працях, присвячених теорії словесності, потебніанець висловлює впевненість, що по всіх шкільних установах і у вищій школі незабаром з'являться нові підручники поезики й історії літератури, створені на основі вчення О.О. Потебні з естетики й поезики слова. На його переконання, «наука Потебні — вже вросла в життя. Є вже ряд приступних простих викладів цієї системи (хоча-б Плотнікова, вміщена в «Родном языке в школе» 1923 р., або докладніша Райкова «А.А. Потебня», П.-д. 1924 р. Див. також укр. мовою А. Шамрай «О. Потебня і методологія історії літератури» в Науковому Збірникові Харк. наук.-дослідчої катедри історії Укр. культури» 1924 р. ч. 1.)» [9: 70 — 71].

Проаналізувавши праці О.В. Ветухова, присвячені науковій потебніані, можемо стверджувати, що основним завданням потебніанців була спроба побудови цілісної теорії, базованої на лінгвософських та психолінгвістичних аспектах учення О.О. Потебні. Дослідники розробляють теоретичні питання, заявлені в потебніанстві: проблема психології творчості, автора як суб'єкта творення, проблема образу й мислення, проблема методу дослідження, проблема змісту й форми. Однак, що найважливіше, — це спроба не просто реконструювати теорію О.О. Потебні, але поглибити її, реагуючи на виклики часу.

REFERENCES

1. Bahalii, D. (1924). Oleksandr Opanasovych Potebnia: General characteristics: (A speech at the solemn assembly in Kharkiv INO on the 32nd anniversary of the death of Potebnia). *Chervonyi shliakh*, 4 — 5, 143 — 159 (in Ukr.).
2. Vetukhov, A. (1898). Aleksandr Afanasevych Potebnia (29th of November 1891). *RFV*. Vol. 39, 37 — 82 (in Rus.).
3. Vetukhov, A. (1923). Potebnyanstvo. *Native language at school*, 1, 110 — 116; 2, 106 — 108 (in Rus.).
4. Vetukhov, O. (1924). Akad. M. Sumtsov and potebnyanstvo. *Scientific collection of Kharkiv science and research Department of Ukrainian History*. In memory of acad. M.F. Sumtsov. Vol. I, 1 — 4 (in Ukr.).
5. Vetukhov, A. (1913). From memories about A. A. Potebnia ([died] 29th of November 1891) from one of his last listeners R.Y. Kashyrenynova ([died] 24th of June 1896). *VKhYFO*, 3, 45 — 48 (in Rus.).
6. Vetukhov, O. (1927). From the Potebnia committee's archive: (Excerpts from the correspondence with Potebnia regarding Ukrainian orthography). *Notes of the historical philological department VUAN*, 13 — 14, 304 — 310 (in Ukr.).
7. Vetukhov, O.V. (1928). Potebnia's Festival at KhINO on 25th of November 1928. *Zap. KhINO*, 3, 3 — 4 (in Ukr.).
8. Vetukhov, O.V. (1926). To understanding of Potebnia. Critical and bibliographical remarks. *Scientific collection of Kharkiv scientific research department of history of Ukrainian culture*. V. 2 — 3. (Dedicated to memory of prof. O. Potebnia). P. 11 — 38. Kharkiv (in Ukr.).
9. Vetukhov, O.V. (1925). Life of a word (The base of poetic theory): For teacher and self-education. Kharkiv (in Ukr.).
10. [Horbach O.] (1970). Potebnyanstvo. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. Paris — New York. Vol. 6. P. 2279. Sign.: O. H. (in Ukr.).
11. Dabło, L.H. (2012). The Kharkiv period of creativity of D. Ovsianyko-Kulykovskiyi. *Ukrainian culture: the past, the present, the way of development*, 18 (2), 50 — 54. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2012_18\(2\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uk_msshr_2012_18(2)_13). (Accessed 15.10.2018).
12. Dzendzelivskiyi, Y.O. (2004). Vetukhov Oleksii Vasylovych. *Ukrainian. Encyclopedia*. P. 66 — 67. Kyiv (in Ukr.).
13. Yermolenko, S.Ya. (2017). The estetic concept of O.O. Potebnia and modern stylistics. *Cul'tura slova*, 83, 6 — 12 (in Ukr.).
14. Lysychenko, L.A. (2006). Linguosophic ideas of O.O. Potebnia. Oleksandr Potebnia: *Modern view: the materials of international reading, devoted to 170th anniversary of birth of Kharkiv philological school founder* (Kharkiv, 11–12th of October, 2005). P. 6 — 15 (in Ukr.).
15. Lezyn, B. (1927). On the combination of the psychological method of studying artistic creativity with the Marxist. *Native language at school*, 6, 90 — 105 (in Rus.).
16. Marchenko, E.S., Kalynychenko, E.S. (2014). Aleksei Vetukhov: the fate at the turn of epochs. "Lunovsky reading". *Materials of scientific and practical seminars (2010 — 2014)*. Kharkiv. P. 174 — 185. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12165> (Accessed 15.10.2018).
17. Potebnya, A.A. (1977). From notes about Russian grammar. V. IV. Iss. 2. The Verb. Moscow (in Rus.).
18. Rainov, T. (1924). Aleksandr Afanasevych Potebnia. Petrohrad, 110 p. URL: http://elibrary.gnpbu.ru/text/raynov_a-a-potebnya_1924/go,12;fs,0/ (Accessed 17.11.2018).
19. Sinchenko, O. (2015). Neopotebnyanstvo of Borys Navrotskyi. *Synopsis: text, context, media*, 2. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12165> (Accessed 10.10.2018).
20. Sumtsov, M. (1926). To history of scientific influence of O. Potebnia. *Scientific collection of Kharkiv scientific research department of history of Ukrainian culture*, 2 — 3, 5 — 10 (in Ukr.).
21. Toporkov, A.L. (2016). Vetukhov Aleksei Vasylevych. *Russian folklorists. Bibliographic dictionary*. XVIII — XIX c.: In 5 vol. V. 1: A — H, 623 — 630. Saint Petersburg (in Rus.).
22. Franchuk, V.Iu. (1975). Oleksandr Opanasovych Potebnia. Kyiv (in Ukr.).
23. Franchuk, V.Iu. (1985). Oleksandr Opanasovych Potebnia. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 19.11.2018

Olga Cheremska

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv

PHILOLOGICAL SCHOOL OF OLEKSANDR POTEBNIA IN OLEKSIY VETUKHOV'S ESTIMATION

The article contains analysis of the scientific heritage of Oleksiy Vetukhov, who worked from the 1890s to the 1920s, concerning the Potebniana: "O.O. Potebnia" (1898), "Potebnianstvo" (1923), "Academician M. Sumtsov and Potebnianstvo" (1926), "Toward the understanding of Potebnia (Critical and bibliographical remarks)" (1926). The meaning of the concept word potebnianstvo, which students, followers and supporters of the scientific views of O.O. Potebnia used for designating the teacher's circle and applying ideas of the scholar to explain new aspects of the humanitarian science, and modern linguistics considers as philosophical and linguistic conception, linguistic direction, philosophical and poetological school, philological school of O.O. Potebnia, direction of the development of the knowledge about society, has been revealed.

The basic ideas of linguo-philosophy of O.O. Potebnia, according to O.V. Vetukhov, have been characterized: vision of the language work as symbiosis of literary and scientific thinking, creative energy of which gives birth to the word understood as thought; vision of the poetical energy of peoples (expressed in tropes and figures) which gives birth to myth understood as outlook; acknowledgement of language symbolism, the word as metaphor, primarily beginning which always contains a number of new symbols; understanding of literary creativity as continuity of the words symbolism.

The features of pedagogical work of O.O. Potebnia has been characterized on the basis of the materials from memoirs (A.H. Hornfeld, V.I. Khartsiev, D.I. Ovsianyko-Kulykovskiy, M.F. Sumtsov), reviews of Kharkiv University's professors (I.I. Sreznevskiy, B.M. Liapunov, I.V. Netushyl) that were analyzed by O.V. Vetukhov.

It has been emphasized on the theoretical and methodological aspects of the multisided activity of the scholar that laid the fundament of the scientific school of O.O. Potebnia: thinking through images, dynamism and logic of speaking; dialogical way of telling, conversation; strategy of questioning and answering.

It has been researched that basic task of the Potebnians was an attempt to build up the coherent theory based on the problems of creative psychology of the author as the subject of creation, image and thinking, research method, content and form, attempt not only to reconstruct the theory of O.O. Potebnia, but also to deepen it.

It has been accentuated on the features natural to representatives of the Kharkiv philological school that were shaped under the impact of O.O. Potebnia: argumentation and detail of the scientific description, plenty of facts, evolutionary historicism, absence of absolute definitions and characteristics, usual to the language studies of the first half of the nineteenth century; it has been underscored that the researchers followed the principle of scientific nature of the philological cognition regardless the ideological doctrines of that time.

Keywords: *O.V. Vetukhov, O.O. Potebnia's philological school, potebnianstvo, psychological direction in linguistics.*

УДК 81'42

Світлана Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ПІД ЛІНГВОСТИЛІСТИЧИМ МІКРОСКОПОМ —
ХУДОЖНІЙ ДИСКУРС ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО**

Рецензія на монографію: **Голікова Н.С. Мова
художньої прози Павла Загребельного —
від слова до концепту.** Дніпро: Акцент ПП, 2018.

Проза Павла Загребельного — невичерпне джерело пізнання української мови з погляду виразально-зображальних можливостей її структури і функціонально-стильового різноманіття. Можна дискутувати про критерії розмежування феноменів *літературна мова* і *мова художньої літератури*, наголошуючи на історичній змінності змісту цих понять, а втім, для українського читача мова прози Павла Загребельного засвідчила тісну взаємодію цих двох феноменів: українську літературну мову збагачує, огранює, наповнює новими змістами індивідуальне мовомислення письменника-інтелектуала, письменника-філософа, письменника-творця нових форм художньої оповідності, й водночас неповторний стиль автора виростає на родючому ґрунті традицій української літературної мови, явивши читачам взірць оригінальної лінгвокультури другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

У рецензованій монографії Наталія Сергіївна Голікова запропонувала новий підхід до вивчення художнього тексту Павла Загребельного, а саме — синтез лінгвостилістичного, лінгвокультурного, етномовного та лінгвокогнітивного аналізу. Теоретично обґрунтувавши використання поняття «*стилістема*», авторка виокремлює корпус стилістем, які належать до виразних констант ідіолекту письменника: *оказіоналізми, okazіональні сполучення слів, паронімічні атрактанти, літературно-художні антропоніми, епітети-композиції*,

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, 2018

контекстуальні антоніми та синоніми, оксиморони, кольороназви, повтори, порівняння, фольклоризми, інтертекстими, символи.

Звертаємо увагу на чітке термінологічне окреслення перелічених понять і на переконливий ілюстративний матеріал — індивідуально-авторські текстові одиниці, що їх авторка кваліфікує як особливості художнього дискурсу прозаїка.

Серед виокремлених стилістем увагу дослідниці привертають okazіональні стилістими (потенційні слова і власне okazіоналізми), які вона розглядає з проекцією на загально-літературну і мовно-стильову норму (с. 18 — 68). Приклад потенційних слів наведено в контексті: *...відлік часу для книжок проводиться на десятиліття, а то вже й не ліття, а на місяччя або ...дення* (Вигнання з раю). Власне okazіоналізми проілюстровано контекстом: *Він [Варфоломій Кнурець] не повчав, не вітійствував, не розглагольствував, не ціцеронив і не демосфенив* (Левине серце). Численні приклади авторських новотворів мають маркованість стилістично зниженої лексики, характерної для тональності сучасної художньої оповіді.

Дослідницькою інформацією насичений значний фактичний матеріал — словотвірні типи іменників, прикметників, прислівників, дієслів, які своєю okazіональною формою і стилістичною семантикою вирізняють ідіостиль Павла Загребельного, вносять у вертикальний контекст його творів нові оцінки не лише використовуваних письменником понять (зображуваних персонажів, явищ, подій), а й авторську оцінку конкретних мовних форм (структур). Наявна вона і щодо зафіксованої аелятивної лексики, і щодо антропонімів.

У монографії здійснено скрупульозний аналіз літературно-художніх антропонімів, мотивовано чітку класифікацію *семантико-дериваційних, лексико-семантичних, розмовно-стильових, мовно-експериментальних* літературно-художніх антропонімів, слушно наголошено на такій характерній ознаці індивідуальної мовотворчості письменника, як увага до внутрішньої форми слова, обігрування народної етимології слів і використання такої гри словами, яка викликає гумористичний ефект художньої оповіді (с. 68 — 86).

Okazіональне словотворення письменника, базоване на тонкому чутті складників словотвірної системи, динамічної стабільності й водночас гнучкості цієї системи, — характерна ознака авторського стилю. Поширюючи поняття okazіональності на практику вживання в художніх текстах П. Загребельного індивідуально-авторських *парних сполучень слів*, Н.С. Голікова пропонує науково виважений аналіз цих одиниць за критеріями: а) лексико-семантичного зв'язку об'єднаних в одну синтагму слів; б) розмовно-стильової маркованості; в) паронімічного зближення в художніх текстах близькозвучних слововживань. Розглянуто різнотипні пароніми у відповідних контекстах на зразок: *Ні клопотів, ні горя — тільки жадоба знання, цієї найвищої **принади** й **приваби**, що веде людину через усе життя від народження до самої смерті* (Південний комфорт); *Боже, єдиний, всюдисущий, всемилостивий! **Поможі, допоможі, підпоможі, спроможі, споможі!*** (Роксолана).

Оскільки явище паронімічної атракції показове для ідіостилю Павла Загребельного, дослідниця здійснила опис фонетичної, морфологічної структури паронімічних атрактантів, унаочнила функціональну роль багатокомпонентних рядів атрактантів у досліджуваних текстах і зробила висновок: «Різнотипні оказіональні сполучення, побудовані на основі зближення паронімів, виявляють широкий спектр експресивності в аксіологічному полі ідіолекту П. Загребельного — від позитивних до негативних конотацій (с. 109)».

Окремий розділ монографії присвячено дослідженню лінгвокультурних і етномовних знаків-стилістем у художньому дискурсі П. Загребельного (с. 111 — 223). На основі теоретичних засад інтертекстуальності запропоновано типологію інтертекстем у мові прози письменника, зокрема в досліджуваному інтерсеміотичному просторі виділено *лінгвокультурні знаки* (цитати, імена) й *етномовні знаки* (фольклоризми, міфологеми).

За інтертекстуальними зв'язками, які зафіксувала Н.С. Голікова в художній прозі П. Загребельного, постає цілий світ сакральної культури, елементи якої актуалізуються в сучасних текстах і змушують читача замислитися над тим, як багато треба знати, щоб відчитати думку письменника.

Дослідниця звертається до джерел філософії, яку осмислював письменник, виявляє документально-історичні тексти, з якими діалогізував автор, аналізує вкраплення художньо-літературних текстів, розкриває культуротвірну, смислотвірну функції цитат у романах П. Загребельного, наголошує на функціонально-стилістичній специфіці власних імен, які «фігурують здебільшого в ролі номінацій-ремінісценцій, що відсилають реципієнтів до багатьох прототекстів» (с. 191).

Сукупність власних назв, зафіксованих у художній прозі П. Загребельного, засвідчує пізнавальну потужність мовної картини світу письменника, який оперував у своїй пам'яті набутих досвідом людства й демонстрував осмислення, емоційне сприйняття сучасних реалій.

Цілісний огляд лінгвокультурного змісту творів прозаїка доповнює аналіз етномовних знаків національної культури, серед яких фольклоризми, фразеологізми (загальномовні, трансформовані, оказіональні), прислів'я та приказки, тексти пісенного фольклору.

Від характеристики цих традиційних джерел творення художнього тексту дослідниця переходить у розділі «Лінгвокогнітивний простір художньої прози П. Загребельного» до новаторського аналізу вертикального контексту мовотворчості письменника. Варто наголосити, що саме інтегративний підхід до вивчення семантики слова і вербалізації мислєобразів автора забезпечує нове прочитання його творів.

У монографії органічно поєднано методи когнітивної лінгвістики (моделювання концепту «земля» з когнітивними кодами і субкодами, з протиставленням *рідної* і *чужої* землі; макроконцепту «держава»; лінгвокультурного концепту «Київська Русь», макроконцепту «місто», лінгвокультурного концепту «Київ», лінгвокультурного концепту «Дніпропетровськ») з методами дослідження лексико-семантичних полів, етимологічними та історич-

ними екскурсами в семантику конкретних лексичних номінацій, які функціонують як лексико-семантичні варіанти в літературній мові, а в художніх текстах слугують засобом індивідуалізації мови письменника.

«Розкодовуючи» художні тексти П. Загребельного, авторка застосувала потужний «лінгвостилістичний мікроскоп», який увиразнив життя слова в конкретному творі, виявив його додаткові художньо-текстові конотації, що зумовлюють символізацію лексем з конкретним, а також з абстрактним значенням, як це бачимо на прикладі протиставлення концептом *дерево-камінь*, символізації назв, що номінують явища природних стихій, птахів, «барви» та «запахи» природи тощо.

Структура монографії, відбиваючи авторські теоретичні засади вивчення мови художньої прози (наприклад, після назв структурних розділів — *Список бібліографічних посилань*, *Список лексикографічних праць*, *Список джерел фактичного матеріалу*), наповнена значним ілюстративним матеріалом із творів П. Загребельного, а також містить цінні додатки текстів до відповідних розділів (с. 387 — 432). У всіх наведених міні- й макротекстах читач не може не помітити афористичності мови письменника як характерної ознаки його стилю. Такими афоризмами слушно розпочинає своє дослідження авторка.

У монографії Н.С. Голікової відчуваємо глибоке проникнення в словесно-художню творчість, у мовомислення Павла Загребельного як у «складне логіко-семантичне утворення» (с. 245). Прочитання такої прози потребує високої кваліфікації вченого-філолога, вченого-гуманітарія, який, інтерпретуючи художні тексти, спирається на досвід наукового лінгвософського осмислення світу й людського буття в цьому світі, постійно підтверджує аксіому про нерозривну єдність думки й мови.

Рецензоване дослідження виявляє перспективність застосування «лінгвостилістичного мікроскопа» до вивчення художніх текстів: адже, створені людиною-мислителем, вони потребують інструментів виявлення ознак індивідуального стилю і в словотворенні, і в слововживанні, і в текстотворенні з його наскрізним антропоцентричним мовомисленням.

Рецензію отримано 06.11.2018

Svitlana Yermolenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

BY LINGUISTIC STYLISTIC MICROSCOPE —
THE ARTISTIC DISCOURSE OF PAVLO ZAHREBELNYI

Book review on: *Holikova Natalia*. The language of artistic prose by Pavlo Zahrebelnyi — from word to concept. Dnipro: Accent PP, 2018.

The review highlights the idiolect of Pavlo Zahrebelnyi: creation of occasional and potential words by the writer, the stylistic role of paronymical phrases, the role of precedent names and texts, in particular folklore, scientific and historical.

The reviewed monograph testifies to the high qualification of a scientist-philologist in lingvosophical comprehension of the writer's artistic prose.

Keywords: *linguistic stylistics, idiolect of the writer, individual word formation, precedence, intertextuality, lingvosophy.*

УДК 811.161.2'373.374.33

Оксана Тищенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

АРХІВНА ЛЕКСИЧНА КАРТОТЕКА: ЦИФРОВИЙ ФОРМАТ

**Презентація електронної версії робочих матеріалів
«Російсько-українського словника» за ред.
А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924 – 1933)**

13 листопада в Національному музеї літератури України відбулася презентація цифрового формату «Архівної лексичної картотеки» — робочих матеріалів «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. Проект виконано в Інституті української мови НАН України на основі гранта Українського культурного фонду. Виконавці проекту — наукові співробітники й аспіранти Інституту: О.М. Тищенко, Л.П. Кислюк, Ю.В. Поздрань, Ю.О. Вознюк.

Презентацію відкрила **Н.Г. Горголюк**, заступник директора Інституту української мови НАН України з наукової роботи. Вона наголосила на кількох засадничих складниках роботи над проектом: фінансовому, який забезпечив Український культурний фонд, та організаційному, що його забезпечила керівник проекту О.М. Тищенко. Особливо відзначила допомогу численних волонтерів — колег-науковців, студентів з університетів імені М.П. Драгоманова, Б.Д. Грінченка, Т.Г. Шевченка, логопедів, музикантів, видавців, фотографів, професорів, студентів, людей, не байдужих до українського слова, які на етапі підготовки АК до сканування долучилися до виняткової акції «Збереження архівної лексичної картотеки». Н.Г. Горголюк підкреслила значення не лише презентованого проекту Інституту, а й цінність шестимільйонної Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України як наслідку наполегливої праці

© О.М. ТИЩЕНКО, 2018

кількох поколінь науковців і всієї української культурної громади, цього лексичного золотнища, яке лягло в основу не одного академічного словника і яке, безумовно, має бути належно поціноване як об'єкт національного надбання. Архівна ж картотека дасть можливість опрацювати ще не досліджений багатий лексичний матеріал. Ніна Георгіївна висловила впевненість, що колективу відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту, виконавцям презентованого проекту вдасться реалізувати масштабне завдання перетворення паперової Лексичної картотеки на сучасну систему лексикографічної служби.

Є.А. Карпіловська, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, зазначила, що оцифрування АК перетворило її на інструмент праці сучасних словників. Пілотна версія системи, створена всього за два місяці, уже демонструє значний потенціал цієї пам'ятки української культури та мовознавчої думки для підготовки нових українських словників і розв'язання невідкладних завдань відновлення національного «обличчя» українського лексикону. Вона закликала колег, усіх користувачів сайту «Архівна картотека» висловлювати свої думки, критичні уваги й побажання щодо цієї системи. Адже якщо картотека — для словників, то словники — для всієї культурної громади, і в справі їхньої підготовки вкрай важлива громадська думка про їхню якість.

М.В. Тарахан, старший науковий співробітник Національного музею літератури України, привітала громаду з видатною подією в мовно-культурному житті українського суспільства. Вона зазначила, що акція збереження АК об'єднала багатьох небайдужих людей і це дало можливість з проєкції ХХІ ст. подивитися на Словник, якому вже майже 100 років, і на лексичну картотеку, якій понад 150 років. Адже ще П.Г. Житецький у кінці ХІХ ст. передав А.Ю. Кримському свою картотеку в 16 тис. карток. Також символічною є презентація цифрового формату АК в колегії Павла Галагана — саме тут А.Ю. Кримський став переконаним українцем. М.В. Тарахан висловила надію, що матеріали АК унааявнять зміст репресованого тому «Російсько-українського словника» — справжнього українського словника, про який мріяли і П.Г. Житецький, і А.Ю. Кримський.

Співробітники Інституту української мови НАН України — керівник проєкту **О.М. Тищенко** та учасник проєкту **Л.П. Кислюк** — розповіли про задум створення комп'ютерної системи «Архівна лексична картотека» як інформаційно-довідкової та дослідницької лексичної бази, про ті відомості, які вона може надати користувачам, передусім мовознавцям-словникам. **Архівна картотека** — це лексико-ілюстративний матеріал Комісії для складання словника української живої мови Всеукраїнської Академії наук, створеної 1918 р. У 20-х рр. ХХ ст. співробітники Комісії уклали «Російсько-український словник» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова, визнаний нині вершиною української лексикографії 20 — 30-х рр. ХХ ст. До АК входять картки зі словами, цитатами, виписа-

ними з творів української художньої літератури, етнографічних матеріалів, наукової, публіцистичної, критичної літератури, записи усного мовлення. Зацифрування АК було потрібне, щоб унеможливити її фізичний занепад, повернути її до мовно-культурного процесу, зокрема відтворити словникові матеріали зниклого 4-го тому. Адже АК — єдиний досі віднайдений ресурс, що містить фахово опрацьовані мовні джерела цього словника. Удоступнення її матеріалів у цифровому форматі як науковцям, так і широкому загалу сприятиме усуненню тих деформацій, які спричинило тривале російщення української мови, сприятиме відновленню її самобутності.

Протягом тривалого часу АК перебувала в складі великої Лексичної картотеки, що, певно, й дало можливість зберегти переважну більшість її матеріалів. До поля зору академічних працівників вона потрапляла спорадично, її переважно кваліфікували як застарілу й неактуальну. Однак її осмислення в контексті сучасних мовних потреб українського суспільства й актуальних завдань сучасної лінгвоукраїністики доводить, що АК аж ніяк не втратила свого наукового й суспільно-культурного значення, а тому не лише заслуговує на збереження як історична пам'ятка, а потребує ретельного вивчення й використання як джерело цінної інформації про український лексикон та мововжиток. Створена система «Архівна картотека» надає користувачеві можливості для роботи з текстовим матеріалом карток та із зісканованими їхніми оригіналами. Сьогодні сайт «Архівна картотека» (<http://mova.cf>) діє в режимі тестування, яке сприяє вдосконаленню пошуку інформації в цій електронній лексичній базі.

Команда проекту висловила щиру подяку дирекції Інституту української мови НАНУ, Українському культурному фонду, колегам, які підтримали проект як рецензенти на етапі його конкурсного проходження, а також ТОВ «Цифрова країна», М.М. Ткаченкові, В.Ф. Старку за допомогу в реалізації задуму цифрового формату архівної картотеки і його удоступнення через Інтернет, усім небайдужим, хто відгукнувся на заклики зберегти це надбання українського словникарства.

Л.Т. Масенко, академік АН ВШ України, професор кафедри української мови Національного університету «Києво-Могилянська академія» і провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України, яка підтримала цей проект на перших його кроках, наголосила, що дуже важливо, коли велика справа знаходить своїх організаторів, а особливо така справа, як упорядкування Картотеки *живої* української мови. Ця словозбірка лягла в основу найкращого перекладного словника за ред. А.Ю. Кримського і С.О. Єфремова, що демонструє неймовірне багатство лексики, розлогі синонімічні ряди. А крім цієї картотеки, в Інституті української мови чекають на збереження й активне вивчення ще й інші мовні скарби: *топонімічна картотека*, серед карток якої були й матеріали забороненого тоді В.Б. Антоновича із записами історії міст і сіл; *картотека М.О. Лукаша*, видатного українського перекладача, лексикографа, та інші. Стійкість і вірність науковим і моральним принци-

пам лексикографів минулого століття, їхня відданість українській мові й культурі, зазначила Л.Т. Масенко, знайшли своє продовження у нинішній справі ентузіастів — засновників ресурсу r2u.org.ua та команди Інституту української мови НАНУ, яка створила презентовану сьогодні електронну систему «Архівна картотека».

О.Д. Кочерга, старший науковий працівник Інституту теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України, перекладач, лексикограф, яка також була серед тих, хто підтримав презентований проект ще на етапі формування його концепції, зазначила, що історія української мови та культури — це історія тихого героїзму. Саме непомітні герої зберегли багато наших скарбів: унікальну книгозбірню М.С. Возняка у бібліотеці ім. В. Стефаника у Львові; єдиний примірник «Феномен доби» Василя Стуса врятував у часи репресій Г.Ф. Дворко. А ще були співробітники Інституту мовознавства, які після розсіпання четвертого тому «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова зберегли його матеріали — картотеку, розчинивши її в загальній лексичній картотеці зі сподіванням, що колись хтось віднайде ці матеріали, і така людина знайшлася. Позитивно, що цю справу підтримує і громада, і держава, яка надала кошти на проект.

В.Ф. Старко, перекладач, викладач Українського католицького університету, один з упорядників сайту r2u.org.ua, відзначивши непересічність події, зауважив, що вона є продовженням традиції повернення призабутих і втрачених джерел до суспільного вжитку, як-от: зацифрування і оприлюднення словників початку ХХ ст. на цьому. Сайт починався з цифрової копії (скану), а пізніше — набраного вручну О.В. Телемком «Російсько-українського словника» Кримського — Єфремова, досі найважливішого словника на сайті. Нині там десятки словників, які не тільки не втрачають, а й набувають нової актуальності. Тим більше відчувається брак четвертого тому «Російсько-українського словника», досі не знайденого. Тому проект цифрового формату «Архівної картотеки» є унікальною спробою відтворити його робочі матеріали. Значною мірою цьому сприяла організація великої спільної роботи — картотечної толоки. За короткий час зроблено величезний обсяг роботи: вибирання картотеки, створення електронної системи, переведення карток на текст. В.Ф. Старко висловив сподівання, що й до цього виду роботи — затекстування — можна застосувати форми спільної праці — толоки, роботи у віддаленому режимі, можливо, десятків тисяч людей. Тут є й культурний вимір для людей, що беруть участь у цій діяльності. Також доцільно залучити й можливості штучного інтелекту для розпізнавання рукописних текстів (наприклад, програму Transkribus). Проект «Архівна картотека» може стати історією успіху, який спонукатиме й інших фахівців (істориків, фольклористів, етнологів) перетворити свої архіви на електронний формат, збагативши завдяки цьому українську культуру.

Н.П. Дарчук, керівник проекту створення Корпусу текстів української мови на лінгвістичному порталі mova.info лабораторії комп'ютерної

лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, висловила захоплення масштабністю презентованого проекту, наполегливістю й організованістю колективу Інституту української мови НАН України в реалізації цього важливого задуму і впевненість у тому, що Інститут готовий до створення нової динамічної електронної лексичної картотеки, яка сприятиме укладанню словників нового покоління. Важливо, зазначила Н.П. Дарчук, що молодь розуміє: без знання минулого немає руху до майбутнього. Тому до спільної роботи — потужної, необхідної — можна й треба долучати студентів. Також вона запевнила колег, що є перспектива взаємодії сучасних чинних електронних систем із системою «Архівна картотека», створення ресурсів для сучасного словника й дослідження лексики минулого, що, безперечно, є предметом наступних спільних кроків у цьому напрямі.

У заключному слові О.М. Тищенко наголосила на тому, що система «Архівна лексична картотека» — це початок розбудови загальної комп'ютерної системи «Електронна лексикографічна служба», база даних та інтерфейс якої на сучасних теоретичних і практичних засадах уможливають створення лексико-ілюстративної джерельної бази на потреби і словників, і граматистів, стилістів, істориків мови, становитимуть надійні фактичне підґрунтя та інструмент для укладання українських словників нового покоління, творення нових граматик мови, сприятимуть відновленню самотності та вдосконаленню українського правопису.

Статтю отримано 26.11.2018

Oksana Tyshchenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ARCHIVAL LEXICAL CARD INDEX: DIGITAL FORMAT.

Presentation of the electronic version of the working materials of «Russian-Ukrainian dictionary» ed. A. Krymsky and S. Efremov (1924 — 1933)

УДК 811.161.2(438)'28(08)

Григорій Аркушин

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк

II ПІДЛЯСЬКА УКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

У непростий час українсько-польських відносин (а хіба вони були коли-небудь простими?) у Більську-Підляському Підляського воєводства Республіки Польща на високому рівні було проведено II Підляську українську наукову конференцію.

Отож в одній з країн Європейського Союзу, в якій помітно збільшилися українофобські настрої, українці східного регіону провели наукову конференцію. Але це складний час і для голови Українського товариства, лідера української громади в Люблінському воєводстві та голови оргкомітету конференції історика Григорія Купріяновича, який залишився без роботи. А зараз відбуваються цілеспрямовані атаки на нього за достовірні слова, сказані істориком 8 липня 2018 р. під час сумного вшанування жертв пацифікації 10 березня 1944 р. в Сагрині, де більшість загиблих були цивільні особи.

Однак, як із гіркотою жартує Г. Купріянович, саме у цей «бездіяльний», тобто «безробітний» для нього час йому з одnodумцями вдалося створити і зареєструвати Підляський науковий інститут (на громадських засадах). Отож конференція стала першим великим заходом новоствореного Підляського наукового інституту. Тут подамо невеличку довідку: «17 серпня 2017 року відбулися засновницькі збори товариства «Підляський науковий інститут», однак тільки 22 лютого цього року районний суд у Білостоці за-

©Г.Л. АРКУШИН, 2018

реєстрував нову структуру» (щомісячне видання «Наш вибір», 2018, № 73, с. 12).

Зазначимо, що на II конференцію прибули науковці з польських міст Любліна, Білостока, Більська та з менших містечок, а також з України — зі Львова і Луцька.

Конференція тривала два дні, було багато доповідей і слухачів, активно відбувалася дискусія, лунали цікаві думки, висловлено багато цінних пропозицій, що стосуються життя українців Північного Підляшшя.

На першій сесії «Українська мова і культура Підляшшя» виступило п'ять науковців. Професор, доктор габілітований **Л. Фроляк** (Люблін) представила дослідження «*До питання про мову пісень Підляшшя*», порівнявши всі варіанти пісні «Чорноморець, матінко, чорноморець...», зафіксовані як у материковій Україні, так і на Підляшші. Поет і літературознавець **Т. Карбович** (Голя — Люблін) проаналізував «*Наукові зацікавлення професора Михайла Лесіва творчістю українських поетів з Підляшшя*», підкресливши, що відомий дослідник виділив групу тих, хто писав лише рідною говіркою, тих, хто користувався загальнонародною мовою з окремими вкрапленнями діалектизмів, і тих, хто використовував лише літературну мову.

Іменник підляшуків середини XVIII ст. проаналізувала **Л. Лабович** (Білосток) у повідомленні «*Іменні тенденції в парафії Успіння Пресвятої Богородиці в Чижях у 1730 — 1750 роках*». Учителька **К. Хмур** (Білосток) поділилася власним досвідом щодо «*Стану та перспектив навчання української мови в Підляському воєвідстві*», зазначивши, що цього навчального року на Північному Підляшші 411 учнів вивчають рідну мову. **Г. Аркушин** (Луцьк) на основі повідомлень діалектоносіїв проаналізував «*Колективні прізвиська підляшуків, мотивовані особливостями їхнього мовлення*», назвавши такі: *штокмані* 'вимовляють *што*, а не *що* чи *шо*', *д'єкали* і *д'єкали*, *ал'єкач'і* й *ал'єкач'і*, *паїдуні*, *г'єтали* та ін.

У другій сесії «Історична доля Підляшшя» виступило шість доповідей, слухачів найбільше зацікавили такі теми: «*Православні святі з Північного Підляшшя: географія, характеристика та розвиток почитання*» **Г. Купріяновича** (Люблін), «*Чисельність україномовного населення Північного Підляшшя та дії державних органів щодо формування його національної приналежності у XIX столітті*» **М. Роценка** (Люблін), «*Українське населення Підляшшя у контексті державотворення 1917 — 1918 років та міжнародних відносин*» історика **Ю. Гаврилюка** (Більськ), «*Українство під спеціальним наглядом на прикладі функціонування українських класів Педагогічного ліцею № 2 у Бартошицях*» **Ю. Нікіторович** (Білосток) та ін.

Відродно, що на III сесії «Культурна і природна спадщина Підляшшя» свої дослідження представили три викладачі Закладу української філології Університету Марії Кюрі-Склодовської (керівник Закладу професор, доктор габілітований **Л. Фроляк** виступала на першій сесії): багатьох зацікавив виступ **А. Дудек-Шумірай** (Люблін) «*Про мову надгробних написів православних цвинтарів польсько-українського пограниччя*», **М. Олейнік** (Люблін) присвятив свій виступ історичній антропонімії — «*З досліджень*

антропонімії *Грабовецького староства XVI — XVIII століть*», професор, доктор габілітований **Ф. Чижевський** (Люблін) докладно схарактеризував «Словник варіантів власних імен північно-західної України» Г. Аркушина.

Зацікавили доповіді львівських мистецтвознавців, зокрема **Л. Лукашенко** (Львів) у виступі «*Яків Сенчик — збирач народних пісень Підляшшя*» ознайомила присутніх з маловідомими фактами життя та творчості цього фольклориста; **Г. Похилевич** (Львів) у виступі «*Дослідження пісенного фольклору українців поза межами України*» поділилася враженнями щодо записування, назвавши тих, хто їм допомагав під час підляських експедицій (особливо наголошувала на допомозі Ю. Гаврилюка). Свої виступи львів'яни проілюстрували автентичним виконанням записаних ними підляських обрядових пісень.

Зазначимо, що у багатьох повідомленнях та піснях звучала підляська говірка, а були й суто говіркові виступи, напр., **Л. Лабович** чи **Ю. Плеви** (Курашево) «*Традиційна пудляська загорода біельсько-гайнувського типу кунця XIX — початку XX століття*».

На IV сесії «Український етнос Підляшшя у контексті функціонування національних меншин» виступили: **А. Єкатеринчук** (Люблін) — «*Дилеми ідентичності православних мешканців Підляшшя. Аналіз вибраних інтернет-дискусій*», **А. Нікіторович** (Білосток) — «*Національно-етнічні конфлікти у суспільстві пограниччя на прикладі жителів Підляського воєводства*», **Д. Місіюк** (Більськ) — «*Спадщина і традиція української мови на Підляшші крізь призму поглядів та ставлення двох поколінь*», **О. Купріянович** (Люблін — Варшава) — «*Маркетинг ідентичності позаурядових організацій національних меншин як нова форма маркетингу ідеї*».

Крім виступів на сесіях, на конференції було презентовано видання «*Клішчелі, Підляшшя, Україна. Ювілейний збірник на пошану доктора Миколи Роценка у 75-річчя від дня народження*», експонувалася виставка «*1938. Акція руйнування православних церков на Холмищині та Південному Підляшші*», а також ознайомлено учасників зі становленням і функціонуванням Підляського наукового інституту та планами на майбутнє.

Учасники конференції підтримали пропозицію доктора М. Роценка про звернення до представників влади з приводу продовження цькування голови Українського товариства і директора Підляського наукового інституту Г. Купріяновича.

Другий день конференції закінчився виступом вокальної групи українського ансамблю пісні і танцю «Ранок» (Більськ-Підляський).

Усі учасники конференції отримали цікаве дослідження історика **Ю. Гаврилюка** «*Син Холма (Михайло Грушевський, 1866 — 1934)*», а також українську пресу — «*Наше слово*», «*Наш вибір*», «*Над Бугом і Нарвою*», дитячий часопис «*Світанок*» та ін.

Отже, як бачимо, попри всі нинішні негативи українство Підляшшя живе, а науковці активно досліджують матеріальну та духовну культуру цього самобутнього краю.

Статтю отримано 26.11.2018

Hryhoriy Arkushyn

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

SECOND PODLASKIE UKRAINIAN SCIENTIFIC CONFERENCE

November 16 — 17, 2018 in Bielsk Podlaskie Podlaskie voivodship the second Podlaskie Ukrainian scientific conference “Culture and Language of Podlaskie for centuries” was held. It was devoted to the creation of Podlaskie Scientific Institute (on a voluntary basis). The scholars from famous scientific centers of Poland (Bilostok, Bielsk, Lublin) and Ukraine (Lviv, Lutsk) came to the conference.

The reports of the scholars was perceived with great interest by Ukrainian communities of the Northern Podlaskie.

Keywords: *the Union of Ukrainians in Podlaskie, Northern Podlaskie, Podlaskie Scientific Institute.*

УДК 811.161.2 (092) М.І. Степаненко

Світлана Галаур, Світлана Педченко

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка, м. Полтава

**«СЛОВО ВАБИТЬ ДО СЕБЕ МУДРИХ,
СВІТЛИХ ЛЮДЕЙ...»
(до ювілею професора Миколи Івановича
Степаненка)**

14 жовтня 2018 року виповнилося 60 років Миколі Івановичу Степаненкові — знайомому в Україні мовознавцю, докторові філологічних наук, професору, академікові Академії наук вищої освіти України, відміннику освіти України, заслуженому діячеві науки і техніки України, члену Національної спілки журналістів України, Національної спілки письменників України, Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка.

Народився Микола Іванович у селянській родині на полтавській землі. У «щедрому крайовому ґрунті», «багатій амальгамі різнорідних місцевих талантів» майбутній професор завжди черпав насагу та силу, а ставши відомим ученим, залишається вірним традиціям своєї духовної спільноти і впотужнює їхню тяглість. Після навчання у 8-річній Великоселецькій школі Микола Іванович 1974 р.

© С.П. ГАЛАУР, С.О. ПЕДЧЕНКО, 2018

вступив до Кременчуцького педагогічного училища, а потім, у 1978 р., — на філологічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка). Студент-філолог, а згодом учитель-словесник (1982 — 1986), який викладав українську мову й літературу у Великобудищанській середній школі Диканського району Полтавської області), отримав чіткий орієнтир — Слово, що вияскравило йому широкий дослідницький шлях, спонукало «до многотрудності, часто аж задуже виснажливої, але неодмінно з присмаком радості й утіхи». З 1985 р. й дотепер Микола Іванович працює в рідному полтавському педагогічному, обіймав посади асистента, старшого викладача, доцента, професора, завідувача кафедри української мови, першого проректора, декана філологічного факультету (нині факультету філології та журналістики). У 1989 році він закінчив аспірантуру Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького (нині Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова) й захистив кандидатську дисертацію «Синтаксична й семантична сполучуваність прикметників у сучасній українській мові». У 2004 році він захистив докторську дисертацію «Семантична і формально-граматична структура речень із просторовими поширювачами». Сьогодні професор М.І. Степаненко — ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Дебютувавши у великій науці як синтаксист, М.І. Степаненко залишився вірним одній із найскладніших царин української лінгвістики. Крім двох серйозних монографій за матеріалами дисертаційних праць, невтомний науковець подарував спраглим до знань читачам понад 100 розвідок семантико-синтаксичної організації словосполучень та речень. Він сформував наукову школу «Семантична і формально-граматична структура речення: симетричні / асиметричні зв'язки», основними напрямками дослідницьких пошуків якої є: взаємодія формально-граматичної і семантичної будови речення, лексико-семантичної природи його конститутивних позицій; установлення інваріантних, варіантних, синонімічних, антонімічних синтаксичних структур з об'єктним, атрибутивним, адвербіальним, суб'єктивним, синкретичним типом семантико-синтаксичних відношень.

Наукова постать М.І. Степаненка — велична, яскрава й багатогранна. Його власне-лінгвістичні роздуми — лише окремий сегмент у надивовижу різноманітному творчому доробку, репрезентованому понад 850 працями, з-поміж яких монографії, підручники, посібники, науково-популярні книги, словники, статті, опубліковані у вітчизняних і зарубіжних виданнях. Увесь цей дослідницький огром наповнений життєвою актуальністю та має важливе значення для сучасної мовознавчої науки.

Взірцем скрупульозного аналізу мовного факту в часі та просторі є інформативно розлогі та національно зорієнтовані праці М.І. Степаненка, у яких порушено стратегічно значущі проблеми історії мови, лінгвокультурології, соціолінгвістики, літературної критики («Історія української мови» (1998), «Українське рідне слово» (2003), «Рідне українське слово»

(2005), «Історія, грамати́ка, поетика українського слова» (2008) та ін.), представлено погляди на непростий життєпис рідної мови крізь призму таких понять, як мовна ситуація, мовна політика, мовне законодавство в Україні, запропоновано шляхи «мовного лікування» українського суспільства. Такі книги, за переконанням П.П. Кононенка, «повинні стояти на полиці в кожного філолога», бо випромінюють особливе покликання автора — «формувати “внутрішніх людей”, а тим самим <...> і високоосвічене суспільство, незалежну, демократичну, соціально-правову Соборну Республіку Україну». Нещодавно професор розпочав ще одну роботу, яка, на його думку, неодмінно чекає й інших дослідників, — «аналіз соціолінгвістичної інтерпретації Помаранчевої революції, Революції Гідності», коли «українська мова досить відчутно заявила про себе як про природний і основний засіб комунікації титульної нації» («Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон» (2017).

Примітною гранню філологічного таланту професора М.І. Степаненка є його вміння вдумливо й високваліфіковано інтерпретувати творчість знакових у лінгвістичному світі постатей. Учений поповнив рубрику «Мовознавці України» фундаментальними студіями: «Патріарх українського мовознавства (до 100-річчя з дня народження професора Михайла Жовтобрюха)» (2005) та «Академік Арнольд Панасович Грищенко (біобібліографія до 70-річчя)» (2006). У них висвітлено основні віхи життєпису, наукової і педагогічної діяльності видатних лінгвістів, до набутку яких автор звертався мало не щодень. Унікальними рисами цих та майбутніх праць, у яких шанобливо виписано життєві терни багатьох знаних сучасників, справедливо оцінено низку лінгвістичних розвідок, упорядковано наповнений «важливими українознавчими подіями і фактами» епістолярій («Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха» (2007), «Думки вголос і про себе» (2013), «Листи Юрія Шевельова до Олексі Ізарського» (2014), «Непроминальне в часоплині» (2015), «Із засіву — благословилось» (2018) та ін.), є Людино- та Україноцентризм, глибока повага до вчених, педагогів, громадських діячів — творців і охоронців рідної мови та культури.

Свій особливий дар — помічати й фіксувати — М.І. Степаненко зреалізував у «Словнику лінгвістичних термінів» (1999), «Новітньому російсько-українському словнику», «Новітньому українсько-російському словнику» (2006) та низці довідкових видань, з-поміж яких найпомітніші «Літературні музеї Полтавщини» (2006), «Літературно-мистецька Полтавщина» (2013), «Літературні, літературно-мистецькі премії в Україні» (2014), «Мовознавча Полтавщина» (2014), «Літературознавча Полтавщина» (2015), «Сучасні письменники Полтавщини» (2014, 2016). Микола Іванович долучився до «наймасштабнішого і найамбітнішого проекту з усіх, що здійснювалися на Полтавщині», — 12-томної енциклопедії «Полтавіка», став автором і співавтором понад 800 дописів до «великого колективного доробку кращих наукових і освітянських сил краю» (О.А. Білоусько). Завдяки «глибокій обізнаності, джерелознавчій точності й скрупульозності»

(О.І. Неживий) професора М.І. Степаненка та його глибокому переко­нанию — зберегти древо національної духовності, яке вибухнуло «си­лою та широтою крони, далеко простягає міцне гілля» й буде нащадкам духовним орієнтиром, Полтавщина має сьогодні крайові енциклопедії, що достовірно й неупереджено знайомлять світову спільноту з минулим і сучасним території, яка стала осередком української культури.

З умінням відчувати всі тонкощі слова, проникати в його утаємниче­не буття пов'язана літературознавча діяльність Миколи Івановича Сте­паненка. Він употужнив Шевченкіану, Довженкіану, Гоголіану, однак най­більше його надбання в цій царині наукового буття — виведення на но­вий рівень пізнання Гончаріани. Осмисленню творчості Олесея Гончара доктор наук присвятив більше 100 статей у різних виданнях, довідник «Олесею Гончару — 95» (2014), унікальний двотомник «Листи до Олесея Гончара» (2016) та 4 монографії — «Публіцистична спадщина Олесея Гон­чара (мовні, навколомовні й деякі інші проблеми)» (2008), «Духовний по­сил Олесея Гончара» (2009), «Літературний простір «Щоденників» Олесея Гончара» (2010), «Світ в оцінці Олесея Гончара» (2012). У циклі розвідок про діарійний набуток відомого письменника М.І. Степаненко пред­ставив перед сучасним читачем справжнього Олесея Гончара — інтелек­тала-мислителя, патріота України, інтелектуала-енциклопедиста, громадя­нина свого часу, ніби воскресивши, за словами дружини письменника В.Д. Гончар, незабутню для неї постать — «з усіма достоїнствами, із ду­шевним ліризмом, із надмірною категоричністю, з вибуховістю, із со­кратівським спокоєм». Ці праці, безперечно, стали справжньою знахід­кою для дослідників щоденникового дискурсу, оскільки значно полег­шили їхню роботу, пов'язану з добором матеріалу і його інтерпретацією.

Не можна оминати словом потужну діяльність М.І. Степаненка як лінгводидакта, філософа освіти. У ґрунтовних розвідках на сторінках ба­гатьох науково-методичних видань, лекціях для вчителів він повсякчас популяризує власне бачення перспективних технологій освітньої діяль­ності задля підвищення рівня мовної та мовленнєвої підготовки молодого покоління. Багаторічна викладацька праця дала змогу Миколі Івано­вичу виражено репрезентувати мовну теорію в розділах «Морфеміка», «Прикметник», «Синтаксис складного речення» навчального посібника «Сучасна українська літературна мова» (2011).

Неабиякої поваги заслуговує активна громадянська позиція М.І. Сте­паненка. Він — авторитетний редактор праць філологічного й лінгводи­дактичного спрямування, матеріалів конференцій, періодичних та непе­ріодичних видань, з-поміж яких і науково-теоретичний журнал Інституту української мови НАН України «Українська мова». Багато часу професор присвячує формуванню тематичних рубрик, оформленню й редагуванню альманаху «Рідний край» — продовжувача традицій однойменного тижне­вика, що посів чільне місце в українській журналістиці початку ХХ сто­ліття. Микола Іванович — автор і ведучий науково-просвітницьких пере­дач на обласному радіо й телебаченні, учасник літературно-культурних

заходів, присвячених видатним українцям, здійснює значну просвітницьку роботу за межами України (Чехія, Швеція, Данія, Молдова).

За безмір любові до мовної стихії М.І. Степаненко пошанований науковою, освітньою спільнотою. Багатьом імпонує ідіостиль М.І. Степаненка: «Його наукове мовлення послідовно й безкомпромісно відповідає всім нормам сучасної української мови, але разом з тим воно надзвичайно соковите, метафоричне, образне, із актуалізацією потрібних для формування оригінальної думки прагматичних смислів, таке, що репрезентує авторську орнаменталіку, лінгвокреативність, його світовідчуття, світорозуміння та світосприйняття, тобто Микола Степаненко демонструє ознаки нового наукового дискурсу, що почав формуватися наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, коли руйнуються колишні його канони» (Т. Космеда). Своїм «науковим вираженням» і водночас «у міру охуженням» (К. Городенська), майстерністю «віднаходити якомога ширші перспективи застосування фахового досвіду» — там, де «слово вилискує діамантом, але й прагне всякчасної вмілої огранки», професор М.І. Степаненко здобув найважливішу для науковця-філолога чесноту — уміння торкатися небайдужих струн душі широких кіл уболівальників за рідну мову. І те, що Микола Іванович Степаненко — лауреат численних міжнародних, всеукраїнських та крайових премій, має вагомі нагороди, — лише potwierджує сказане.

У нещодавно випущеній книзі-підсумку, етапній у діяльності великого вченого — «Із засіву — благословилося...» — Микола Іванович зізнається, що завжди шукав «істину в слові й через слово». Ми, його учні, колеги, однодумці, соратники, вдячні Богові за можливість навчатися такого мистецтва.

Шановний Професоре! Низький уклін Вам і побажання неперервного творчого горіння, нових оригінальних ідей, бо є ще безліч незасіяних ділянок на наших духовних українських полях, які чекають Вашого мудрого Слова!

Статтю отримано 10.09.2018

Svitlana Halaur, Svitlana Pedchenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

«THE WORD ENCHANTS WISE AND BRIGHT PEOPLE...»

(For the anniversary of Professor Mykola Ivanovych Stepanenko)

The article is dedicated to the significant figure in modern philology Mykola Ivanovych Stepanenko. It sheds light on his invaluable contribution to the spiritual development of the Ukrainian state.

Keywords: *Mykola Stepanenko, the Ukrainian language, scientific school of Mykola Stepanenko, syntax, Mykola Stepanenko's multiaspect activities.*

УДК 81 – 119

Лариса Колібаба, Валентина Фурса
Інститут української мови НАН України, м. Київ

НАУКОВІ ВЕРШИНИ ПРОФЕСОРА К.Г. ГОРОДЕНСЬКОЇ

Серед наукової філологічної еліти України чільне місце посідає знаний в країні та за її межами граматист, доктор філологічних наук, професор, лауреат премії імені О.О. Потебні НАН України, завідувач відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України Катерина Григорівна Городенська, творче життя та подвижницька наукова праця якої гідні захоплення та наслідування. Особистість нашої високоповажаної колеги дуже

багатогранна та яскрава. У ній гармонійно поєдналися риси талановитого мовознавця, наполегливого дослідника, мудрого наставника, неперевершеного вчителя, невтомної трудівниці, чарівної жінки, високодуховної, благородної і доброї людини.

Професійна доля Катерини Григорівни пов'язана з Академією наук, де вона майже п'ять десятиріч успішно розв'язує питання теоретичного й прикладного українського мовознавства, де зросла від аспіранта до завідувача

© Л.М. КОЛІБАБА, В.М. ФУРСА, 2018

відділу та заступника директора і сформувалася як істинний науковець, сумлінний дослідник граматики української мови.

Щедра полтавська земля обдарувала Катерину Григорівну не лише найкращими людськими якостями і непереборною жагою до пізнання всього нового. Вона отримала ще й винятковий дар майстерно перетворювати найскладніші теоретичні проблеми на очевидні істини. Це вміння засвідчує її величезний, знаний в Україні й у слов'янському світі творчий доробок, який на сьогодні сягає понад 700 наукових праць. Катерина Григорівна Городенська — співавтор колективних праць, посібників та підручників для вищої школи, автор індивідуальних монографій, граматичного словника сполучників, науково-популярного видання «Українське слово у вимірах сьогодення», численних наукових статей, мовних мозаїк, а ще — відповідальний редактор багатьох наукових видань.

Талановита дослідниця плідно працює в різних галузях лінгвоукраїністики, проте найулюбленішими царинами її мовознавчої діяльності впродовж десятиріч є категорійна граMATика (категорійний словотвір, категорійна морфологія і категорійний синтаксис), граматична лексикографія та культура української літературної мови.

В українське мовознавство Катерина Григорівна Городенська сміливо й упевнено ввійшла як дослідниця словотворення, захистивши кандидатську дисертацію «*Морфологічна структура відіменних дієслів у сучасній українській мові*» (1975). Теоретичні проблеми дериватології української літературної мови глибоко зацікавили молодого дослідника й спонукали до подальших активних наукових пошуків. Катерина Григорівна взяла участь у створенні відомого теоретичного курсу «*Словотвір сучасної української літературної мови*» (1979), для якого запропонувала відмінну від традиційної концепцію префіксально-суфіксального словотвору. Усебічно опрацьовувала проблеми морфемного членування та словотвірної похідності, докладно проаналізувала їх у монографії «*Словотвірна структура слова*» (1981, співавтор — М.В. Кравченко). Подальші дослідження, присвячені словотвірній морфеміці, Катерина Григорівна Городенська пов'язала із семантичним синтаксисом, що дало їй змогу докладно розглянути синтаксичний механізм породження похідної одиниці, а словотворчі афікси витлумачити як формально-граматичні репрезентанти семантичних функцій компонентів базових реченнєвих структур або структур словосполучення. Ці ідеї вона реалізувала в монографії «*Морфеміка української мови*» (1987, співавтор — О.К. Безпояско).

У наукових студіях мовознавець Катерина Григорівна Городенська велику увагу зосередила на теорії синтаксичної деривації, що ґрунтується на здатності чотирьох частин мови (іменника, прикметника, дієслова, прислівника) уживатися в невластних синтаксичних позиціях. У колективній праці «*Семантико-синтаксична структура речення*» (1983, співавтори — І.Р. Вихованець, В.М. Русанівський) вона описала чотири типи синтаксичної деривації: субстантивну, ад'єктивну, дієслівну й адвербіальну. Розвинувши ідею синтаксичної деривації в українському мовознавстві,

ювілярка зробила вагомий внесок у розбудову теорії синтаксису української літературної мови. Дослідження Катерини Григорівни Городенської *«Деривація синтаксичних одиниць»* (1991), блискуче захищене як докторська дисертація, стало етапним для лінгвоукраїністики, адже саме в ньому та в однойменній монографії оприлюднено підсумок наукових пошуків у теорії деривації, апробовано першу в українському мовознавстві концепцію дериваційного синтаксису, що лягла в основу нової галузі синтаксичної науки. У монографії *«Деривація синтаксичних одиниць»* (1991) Катерина Григорівна розглянула проблему похідності в синтаксисі, дериваційні відношення між синтаксичними одиницями одного рангу, складнопідрядне речення як базову структуру для творення простих ускладнених речень, дериваційні параметри складносурядних речень, відношення похідності між формально-граматичними типами складних речень, характер похідності між простими двоскладними реченнями, перетворення простих двоскладних речень в односкладні, дериваційні зв'язки простих односкладних речень, дериваційний потенціал словосполучень, дериваційні відношення між синтаксичними одиницями різних рангів, згортання речень у словосполучення, речення як базову одиницю для синтаксеми, специфіку структури предикатних синтаксем.

Широко відомі в лінгвоукраїністиці й напрацювання Катерини Григорівни Городенської в царині морфології. У центрі уваги талановитого мовознавця — частиномовна проблематика, співвідношення частиномовних і нечастиномовних класів слів, проблеми синтетизму й аналітизму в морфологічній структурі української мови, динамічні процеси в морфологічній системі тощо. У монографії *«Числівник української мови»* (1980, співавтори — Г.П. Арполенко, Г.Х. Щербатюк) вона ґрунтовно проаналізувала лексико-граматичну своєрідність числівника як частини мови, формування означено-кількісних і неозначено-кількісних числівників, функціонування морфологічних категорій відмінка, числа й роду, синтаксичні особливості числівників, синтаксичні функції числівниково-іменникових сполук. Справжнім визнанням високого професіоналізму доктора філологічних наук, професора Катерини Григорівни Городенської було присудження їй (разом із І.Р. Вихованцем) у 2005 р. академічної премії імені О.О. Потебні за новаторську морфолого-синтаксичну концепцію сучасної української морфології, реалізовану в монографії *«Теоретична морфологія української мови»* (2004, співавтор — І.Р. Вихованець). У цій праці з позицій функційно-категорійної граматики вона описала дієслово як центральну частину мови, обґрунтувала його граматичну спеціалізацію, власне-дієслівні й невластиві-дієслівні граматичні категорії, міжрівневий статус таких граматичних категорій дієслова, як валентність, дієслівні роди, стан та перехідність / неперехідність; розкрила транспозиційний потенціал основних дієслівних категорій; схарактеризувала словозміну дієслів, дієслова неповної особової парадигми, одноособові дієслова, класи українських дієслів, перехід інших частин мови в дієслово; визначила місце й статус інфінітива, дієприкметника та форм на *-но*,

-то у сфері дієслова. Узагальнила відомості про прислівник як периферійну частину мови, пояснила синтаксичну зумовленість його семантики, проаналізувала семантико-синтаксичні розряди прислівників, категорію ступенів порівняння прислівників, перехід інших частин мови у прислівник, обґрунтувала статус дієприслівника як віддієслівного прислівника. На широкому фактичному матеріалі дослідила специфічний клас граматичних одиниць — службові слова-морфеми, типи слів-морфем, семантичні різновиди прийменників, сполучники як окремий тип слів-морфем, функціональну спеціалізацію часток, зв'язки як своєрідний тип службових слів-морфем; умотивувала виокремлення слів-речень, їх типи. Спробу якнайповніше описати морфологічну систему та структуру української літературної мови на засадах апробованої в сучасному українському мовознавстві концепції функційно-категорійної граматики втілено в найновішій колективній теоретичній праці *«Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія»* (2017, співавтори — І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, С.О. Соколова), що є першою частиною академічної граматики сучасної української літературної мови. У цьому дослідженні на основі матеріалів найновіших дисертаційних та монографічних праць українських мовознавців істотно поглиблено, розширено, укладено й удоступнено наукові ідеї, викладені в «Теоретичній морфології української мови». Крім змістовного наповнення розділів «Дієслово», «Прислівник», «Службові слова-морфеми», «Слова-речення» та структурних підрозділів «Особливості відмінювання множинних іменників», «Основні парадигми іменників нульової відміни», «Відмінювання займенникових прикметників», «Займенниковий тип відмінювання числівників», Катерина Григорівна Городенська виконала ще й відповідальне редагування цієї праці. Незважаючи на те, що нова академічна граMATика лише нещодавно побачила світ, за доступність викладу проблемних питань морфології та об'єктивність і переконливість узагальнень вона вже здобула визнання читацької аудиторії.

Серед усіх типів слів-морфем своєю граматичною специфікою та розмаїттям семантико-синтаксичних функцій професора Городенську найбільше зацікавили сполучники. Цим нечастиномовним одиницям вона присвятила індивідуальну монографію *«Сполучники української літературної мови»* (2010), у якій уперше в українському мовознавстві цілісно дослідила сполучники сучасної української літературної мови, обґрунтувала їхній слівно-морфемний статус, визначила граматичні (формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну) функції, запропонувала уточнену формально-синтаксичну диференціацію сполучників, виокремила семантичні групи сполучників сурядності, підрядності, сурядності-підрядності та підрядності-сурядності, розмежувала сполучникові спеціалізовані й транспозиційні реалізації семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних і складносурядних реченнях, простежила нові явища у функціонально-стильовому використанні сполучників різних семантичних груп, з'ясувала співвідношення синтетизму та аналітизму в їхньому складі.

Написанню цієї індивідуальної монографії передувало тривале багаторічне спостереження Катерини Григорівни за граматичною поведінкою сполучників у різностильових сферах української літературної мови (фольклорі, художній літературі, науковому й офіційно-діловому стилях, публіцистиці), що вможливило концептуально цілісний, послідовний та ґрунтовний опис семантико-синтаксичних функцій сполучників української літературної мови в новому, лексикографічному, форматі словника. Лексико-граматична праця *«Грамматичний словник української мови: Сполучники»* (2007) засвідчила вагомі здобутки ювілярки в галузі української граматичної лексикографії і стала однією із засадничих у її розвитку. У ній уперше в лінгвоукраїністиці на основі кваліфікації сполучників як одного з типів службових слів-морфем найповніше систематизовано граматичні функції цих одиниць, ієрархізовано їхні позиції у складному та у простому ускладненому реченнях. Функції сполучників диференційовано залежно від характеру двох типів синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень — формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного — і проілюстровано на широкому фактичному матеріалі з різностильових текстів.

Катерина Григорівна Городенська ніколи не стоїть осторонь неграмотного й неоковирного поводження з мовою, бо вона сама — майстер філігранного шліфування українського слова, його відважна захисниця. Саме тому її вдячні учні звертаються до Всевишнього з проханням: «Хай Вас Бог береже так, як Ви бережете чистоту української мови». Катерина Григорівна дбає про правильність, високу культуру мови наукових видань, засобів масової інформації, мовного оформлення різноманітної документації. Вона редагує різні матеріали, активно пропагує нові аргументовані рекомендації щодо слововживання, відповідає на численні листи-запити, надає усні та письмові консультації, виступає в теле-, радіоефірі та в пресі. Саме професор Городенська розвинула й ожиттєвила новий науково-популярний культуромовний жанр «мовної мозаїки», започаткований І.Р. Вихованцем. Сотні мовознавчих порад, написаних вправним стилем, є відповіддю на силу-силенну гострих питань сьогодення, пов'язаних із проблемами правопису, слововживання, відмінювання тощо. Вони є рятівним колом для кожного, хто працює зі словом, а тому швидко розлітаються в лінгвістичному Всесвіті, їх передають із вуст в уста як дієвий рецепт лікування мовних покручів та хвороб. Науково-популярна праця *«Українське слово у вимірах сьогодення»* (2014), у якій зібрано чіткі, обґрунтовані рекомендації щодо найскладніших, найсуперечливіших уживань та проблем правопису слів і словосполучень у сучасній українській літературній мові, за кілька років стала справжнім культуромовним бестселером. Сьогодні Катерина Григорівна невпинно працює над новим, розширеним і доповненим перевиданням цієї праці, на яке з нетерпінням чекає не тільки вся мовознавча спільнота України, а й небайдужі громадяни, котрі прагнуть говорити і писати зразковою українською мовою.

Окрема вагома сторінка в житті Катерини Григорівни Городенської — робота над українським правописом. Вона розв'язує проблеми внормування української літературної мови на національній основі, докладає неабияких зусиль для повернення українському правописові самобутніх рис та вилучення з нього того, що не відповідає українській правописній традиції. Катерина Григорівна Городенська — член двох робочих груп Української національної комісії з питань правопису, активний учасник гострих дискусій, присвячених обговоренню проектів головного правописного кодексу України. Відредагувала текст праці *«Український правопис: Проект найновішої редакції»* (1999) і підготувала розділи до проекту нової редакції *«Українського правопису»* (2018). Нині вона глибоко переймається долею нового українського правопису, щиро тішиться з того, що «українці, хай і не так швидко, як би хотілося, але повертаються до свого українства», і мріє «дожити до справжньої української України, де українська мова стане рідною для всіх».

Катерина Григорівна Городенська має давні й тісні зв'язки з вищою школою. Вона — співавтор підручника на нових теоретичних засадах *«Граматика української мови. Морфологія»* (1993, співавтори — О.К. Безпояско, В.М. Русанівський), який високо оцінили викладачі закладів вищої освіти України. Професор Городенська підготувала багато науково-педагогічних кадрів, а скільки тем для докторських і кандидатських дисертацій вона благословила на успішне наукове життя, годі й перелічити. Викладачі й здобувачі постійно консультуються з нею з приводу ословлення своїх наукових задумів. Завдяки гострому розуму й великому досвіду Катерина Григорівна навіть найскладніші лінгвістичні проблеми вправно перетворює на зрозумілі для кожного й обов'язково порадить раціональні способи їхнього розв'язання. Простота і доступність — ось визначальні ознаки стилю життя і праці нашої високодостоїнної ювілярки.

Катерина Григорівна Городенська — неперевершений учитель, який успішно готує наукові кадри і керує написанням багатьох кандидатських і докторських дисертацій. Підготувала чотирнадцятьох докторів та тридцять одного кандидата філологічних наук! Її учні розвивають багатовекторні теоретичні ідеї свого вчителя, формуючи надзвичайно потужну наукову школу професора Городенської в царині категорійного словотвору, словотвірної парадигматики, словотвірної номінації, словотвірної омонімії, множинності словотвірної мотивації дієслів; у розбудові синтаксичних категорій, вивченні особливостей функціонування синтаксичних одиниць, явищ синхронної перехідності, граматичних ознак синтаксично нечленованих одиниць, синтаксичних норм, семантико-синтаксичної структури різних типів одиниць: простого ускладненого речення, безособового речення, речень із чотиривалентними предикатами, прислівникових речень, субстантивних вторинних словосполучень; у граматичному дослідженні різних типів дискурсу, динамічних процесів та нових явищ у лексиці, у прийменниковій системі, у функціонуванні сполучників тощо. Спектр наукових зацікавлень провідного граматиста України Катерини Григорівни Городенської просто вражає!

Сьогодні Катерина Григорівна Городенська так само віддано служить науці й перебуває в авангарді наукової роботи Інституту української мови НАН України. Тут вона працювала на різних посадах: провідним науковим співробітником відділу граматики, відділу історії та граматики української мови, заступником директора з наукової роботи, завідувачем відділу граматики та фонетики, відділу граматики, нині — завідувач відділу граматики та наукової термінології. Непохитність ідеалів, стійкість у відстоюванні своїх фахових і життєвих принципів, глибока вірність україноцентричним ідеям, незламність духу захоплюють її послідовників та колег і є гідним взірцем для наслідування.

Дорога й вельмишанована науковою спільнотою Катерино Григорівно! Ми, Ваші колеги та учні, щиросердно вітаємо Вас із Високим Ювілеєм і пишаємося тим, що саме нам випало щастя багато років пліч-о-пліч із Вами торувати тернистий шлях до граматичних вершин, розбудовувати величний храм української граматики, виводити її на простори світової науки. Ми доземно вклоняємося Вам за Вашу невтомну потужну подвижницьку працю в ім'я Української мови, Українського Мовознавства й Української Держави. Бажаємо, щоб Ваша наукова нива й надалі вирізнялася багатим, дбайливо виплеканим граматичним ужином. Хай невичерпна енергія, творче завзяття, жага до невпинного наукового пошуку не полишають Вас довіку і завжди будуть Вашою візитівкою в науковому світі. Дай, Боже, Вам міцного здоров'я і сил зреалізувати всі творчі задуми, а дружна, згуртована родина й рідна полтавська земля хай наснажують на нові сміливі наукові пошуки.

Статтю отримано 24.10.2018

Larysa Kolibaba, Valentyna Fursa

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SCIENTIFIC TOPS OF PROFESSOR K.G. HORODENSKA

УДК:811.161.2

Єлизавета Барань

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, м. Берегово
Ніредьгазький університет, м. Ніредьгаза

ЕМІЛЬ БАЛЕЦЬКИЙ — ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (до 100-річчя від дня народження)

У статті представлено здобутки видатного угорського мовознавця Еміля Балецького у дослідженні лексики української мови та її історії.

Ключові слова: Еміль Балецький, лексика та історія української мови.

Еміль Балецький (псевдонім Е. Латорчанин, О. Віщак, криптонім Е.А.) — найпомітніша особистість в історії угорської україністики ХХ ст. Серед основних його наукових зацікавлень — закарпатська діалектологія та історична лексикологія української мови. В Енциклопедії української мови зазначено: «Балецький Еміль Дмитрович — український і угорський мовознавець» [22: 42], а в Енциклопедії Підкарпатської Русі [12: 81] читаємо таке: «Емелян Балецький — поет, лінгвіст, педагог»¹.

Народився 21 лютого 1919 р. в с. Гукливий (уг. Hukliva, офіційно з 1904 р. Zúgó) на північній окраїні колишнього комітату Берег (нині Воловецький р-н Закарпатської обл. України) в сім'ї залізничника. Незабаром родина переїхала до с. Чинадієво (уг. Beregszentmiklós) поблизу міста Мукачева. У чинадіївській школі формувався світогляд юного Балецького, саме тут він почав писати вірші, наслідуючи

¹ Детальніше про життєвий і творчий шлях, наукову діяльність та бібліографію праць див. привітання та некрологи І.Х. Товта, М. Петера, Л. Хадровича, А. Золтана, М. Капраля. URL: <https://sites.google.com/site/baltoslavica/baleczkyemil> (дата звернення: 28.07.2018).

русофільські традиції того часу². Період його поетичних устремлінь довгий час залишався невідомим (сам не згадував про етап свого життя, пов'язаний з літературною творчістю) попри те, що у свій час він був найперспективнішим російськомовним поетом краю³. О.Г. Казак зауважив, що поетична діяльність Балецького в «часи угорського панування незаслужено залишалася без належної уваги» (sic!) [6: 338]. Завдяки науковим пошукам Михайла Капралю стало відомо про літературну творчість молодого Балецького [9: 28 — 40]. Із нагоди 25-ї річниці смерті Еміля Балецького з ініціативи його учня Андраша Золтана та дослідника Михайла Капралю було зібрано в одне видання літературний доробок мовознавця: вірші, оповідання, художні переклади, фольклорні записи, а також статті з історії та із проблем слов'янських літератур. Це той ужинок, який з'являвся на сторінках підкарпатських газет і журналів між 1935 та 1943 рр., та твори з єдиної прижиттєвої збірки віршів [2] під назвою «Литературное наследие» [1]⁴.

1929 р. Еміль Балецький вступив до Мукачівської російськомовної гімназії, по закінченні якої 1937-го став студентом Карлового університету в Празі, де протягом навчального року слухав лекції М. Вейнгарта, Й. Горака, Е. А. Ляцького. 1938 р. частина території Підкарпаття, а в березні 1939-го увесь цей край знову увійшов до складу Угорщини, що, ймовірно, і стало причиною того, що в 1939 р. Балецький перевівся до Будапештського університету, який закінчив 1943-го⁵. Зв'язок із батьківщиною підтримував і надалі: із 1939 р. активно співпрацював з виданнями А. Бродія «Русская правда» і «Русское слово», у 1940 р. його обрано заступником голови «Спілки угро-руських письменників», а з 1941-го став редактором літературної частини ужгородської газети «Карпаторуській голос». Університетський період значно вплинув на формування світогляду студента — «на початку 40-х рр. XX ст. він змінює своє переконання — переходить у табір русинофілів, стає в ряди місцевої інтелігенції, яка свідомо формує всі умови для функціонування русинської нації в Угорській державі, вирішує проблеми, пов'язані з мовними питаннями, проблемами школи» [8: 371]. У цей час багато молодих поетів-русофілів, які навчалися у Будапешті, під впливом Е. Балецького переходять до табору русинофілів [14: 252 — 253]. Цей період став завершальним у

² Про вплив зовнішніх чинників на формування особи майбутнього російськомовного поета та вченого детально описав Михайл Капраль [10: 10 — 20].

³ Еміль Балецький заперечив припущення його студентів-вихованців, що він друкував вірші на початку 40-х рр. XX ст. у закарпатських виданнях [18: 318 — 321; 15: 10]. Хоча його творчість здобула загальноросійського визнання [15: 62]; згадують з-поміж інших і про переклади творів Шандора Петефі, виконаних Балецьким, які пропонували і для вивчення у школах [16: 131 — 132].

⁴ Матеріал доповнено [5: 318 — 326].

⁵ При згадці про дружбу Еміля Балецького та Федора Іванчова Роман Офіцинський не правильно вказав на те, що Балецький був студентом філософського факультету Дебреценського університету [12: 31].

літературній діяльності Балецького⁶ — відтак він починає активно займатися мовознавчими питаннями, обґрунтовує необхідність використувати місцеві говори, закликає інтелігенцію вживати народну мову, «бо нынѣ уже не есть чого стыдаться своего народного языка..., народный языкъ все буде истновати» [1: 157 — 158]. Активні контакти з редактором журналу «Літературна Недѣля» Іваном Гарайдою спонукали студента Будапештського університету друкувати результати розвідок про рідні йому говірки в цьому журналі між 1942 та 1943 рр.⁷ Окрім цього, мовознавчі статті з'явилися і на сторінках журналу «Зоря».

У центрі наукових зацікавлень Еміля Балецького, окрім синхронної та діахронної закарпатської української діалектології, було і вивчення лексики української мови та її історії. У трьох статтях науковця (в одній у співавторстві) досліджено пам'ятки української мови, у двох інших порушено проблеми етимології угорських запозичень в українській мові.

У Державному архіві в Будапешті в книзі протоколів міста Зборова, що в Східній Словаччині, Еміль Балецький знайшов пам'ятку, написану слов'янською мовою (1: 373 — 381). Серед латино- та угорськомовних це єдина слов'яномовна пам'ятка, написана в колишній маковицькій домінії в 1666 р., — протокол про угоду між Семаном і тварозьким священиком. Дослідник припускає, що Семан (чи Семен), який, очевидно, був шолтисом⁸ у Нижній Тварожці, сперечався з місцевим священиком. Задля припинення ворожнечі Семан та священик (прізвище його невідоме) уклали перед старостою м. Зборова Палом Залаї угоду, в якій написано, що хто перший почне сварку, той оплатить штраф у сумі 20 золотих. Автора пам'ятки не вдалося встановити, однак, згідно з припущенням Балецького, ним міг бути один із присутніх священиків, адже нижньотварозький священик, як і Семан, були неписьменні (про це свідчать поставлені ними хрести замість підписів). Дослідник представив текст угоди, проаналізував фонетику, графіку, орфографію та морфологію пам'ятки, а також її мову, зокрема, визначив діалектизми, поширені в південнокарпатських говорах, а також запозичення з польської, словацької та угорської мов. Окрему увагу звернув на антропоніми в тексті пам'ятки. Ретельний аналіз документа, який складається з шістнадцяти рядків, дав змогу Е. Балецькому визначити його належність до ділового стилю української мови, звернувши увагу на західнослов'янські риси (що належить

⁶ Таємний зв'язок з Музою він зберіг у глибині душі на все життя, — про це свідчать його доповіді, прочитані на угорському радіо, глибоке розуміння ним літератури [19: 29].

⁷ Правописну форму, яку використовував Е. Балецький і на ґрунті якої тогочасна інтелігенція мала на меті створити окрему літературну мову східних слов'ян Угорщини, В. Сугоняк називає «вимушеною, штучною, анахронічною» [13: 47]. Іншої думки дотримуються В. Німчук та Н. Пуряєва про тогочасну правописну форму, які, указуючи на цінність «Граматики руського языка» Івана Гарайди, зазначають, що вона відображає фонетико-граматичну систему місцевих українських говорів» [11: 536].

⁸ Шолтис (іст.) — особа, яка займалася заселенням неосвоєних регіонів Карпат.

почасти до специфіки мови українських ділових грамот) та елементи лемківських говірок.

Петер Кірай звернув увагу Е. Балецького на рукописний ірмологіон⁹, який у той час був невідомий для дослідників (2: 293 — 323). Зберігався в Архієпископській бібліотеці в місті Егер (Угорщина). Титульної сторінки не знайдено, тому рукопис не має слов'янської назви. Дослідник дав умовну назву Егерський рукописний ірмологіон. На фронтальному боці листків дві нумерації — 1) церковнослов'янськими буквами — чорнилом і 2) арабськими цифрами — олівцем. Перша належить писцеві, друга — бібліотекарю. Рукопис складається з 203 листків, 198 із яких оригінальні, а 5 потрапили в рукопис пізніше.

Науковець піддав аналізу папір, на якому написано пам'ятку, акцентуючи увагу на описі водяних знаків. Наявність десяти, а можливо, і більше водяних знаків свідчить про те, що папір походить з різних паперових млинів. Балецький детально описав палітурку, розмір рукопису, почерк і орнамент. Зазначив, що ірмологіон написано півуставним письмом кінця XVII чи початку XVIII ст., який поступово перейшов у скоропис. На думку дослідника, документ, окрім приписок, вкладених записів, написів на мініатюрах та деяких виправлень, виконаних пізніше, написано однією особою. Далі дослідник характеризує орнаменти, які, очевидно, можна вважати нововізантійськими. Відтак детально описано зміст рукописного ірмологіону. Учений зазначив, що рукопис складається з чотирьох частин. У першій подано догмати (канони), які складаються з ірмосів¹⁰ та антифонів¹¹; друга ж містить подобни та стихири; у третій — знаходяться приспиви, стихири, подобни та ірмоси, зокрема призначені до тридцяти свят. Вкладені записи, заголовки та написи Балецький поділяє на дві групи: 1) внесені писарем; 2) внесені іншими особами. Дослідник вважав за потрібне представити і записи осіб, власністю яких був колись ірмологіон.

Е. Балецький знайшов інформацію про те, що рукопис потрапив в Архієпископську бібліотеку в Егері з уніатського приходу в Шайопалфалву (уг. *Sajópálfalva*), розташованому в історичному комітаті Боршод. Тут упродовж певного часу на основі ірмологіона навчали парафіян церковного співу. Автори по-різному описують склад населення села Шайопалфалва у різні історичні періоди: на основі даних топоніміки одні пишуть, що до приходу угорських племен до Карпатського басейну населення там було словацьким, інші ж, посиляючись на певну топонімічну інформацію, вважають його українським, а ще інші — змішаним словацько-угорським. За статистикою 1941 р., у селі мешкало 676 угорців уніатського віросповідання. Балецький не спростовує ці припущення, а

⁹ Ірмологіон — співацька православна книга, збірник ірмосів (давньоруських гімнів) православної служби.

¹⁰ Ірмос — у візантійських гімнах строфа, яка з'єднує біблійську піснь з християнськими гімнами іншого віршування, встановлюючи для них метрику наспіву на біблійську тематику.

¹¹ Антифон — діалогічний спосіб почергового співу двох частин хору, що ніби відповідають один одному.

навпаки, підтримує. У зв'язку з тим, що населення було уніатським, богослужіння велося церковнослов'янською мовою з використанням лемківської вимови.

На основі почерку, кіноварі та ініціалів дослідник припускає, що особа, яка переписала ірмологіон, могла бути дяком або дяковчителем, що мав змогу засвоїти мистецтво книжного письма. За твердженням Балецького, писарем був один із попередників підкарпатського художника Іоана Югасевича, який розмовляв лемківською говіркою. Очевидно, рукопис створено в селі, що на території сучасної східної Словаччини, у кінці XVII або на початку XVIII ст. (1753 р. його купив Михайло Чарний-Фекете). Учений вважає, що джерелом міг бути друкований *Ірмолой си єсть Осмогласник*, який з'явився 1700 р. у Львові.

Щодо графіки документа, то Балецький зазначає, що використано два типи письма: устав (у заголовках та на початку віршів) та напівустав, який більшою чи меншою мірою переходить у скоропис. Далі в окремій таблиці дослідник подає типи букв, які зустрічаються в ірмологіоні із вказівкою на літери уставного та напівуставного письма, а також на надрядкові типи букв. В окремій колонці вказана вимова цих букв у лемківських говірках. Аналізується роздільномовлення в рукописі.

Досліджуючи орфографію ірмологіону, Балецький зазначив, що він був написаний у період, коли східнослов'янські автори звільнилися з-під впливу південнослов'янських штучних правил, однак писарі ще керувалися відповідною традицією. Під час переписування писар дотримувався оригіналу, однак де-не-де спостерігається вплив його рідної вимови, а саме лемківських говірок. Детально проаналізовано орфографічні явища рукопису, об'єднані в тринадцять пунктів. Аналіз прийому скорочень слів, вживання великих літер, фонетичних явищ, вживання подвоєння приголосних та розділових знаків теж спостерігаємо у статті. В останній частині міститься аналіз мови вкладених записів, приписок та заголовків.

Отже, Е. Балецький здійснив детальний аналіз рукописної пам'ятки кінця XVII — поч. XVIII ст., яку назвав *Егерським рукописним ірмологіоном*, визначив його місце серед українських пам'яток цього періоду. Це дає змогу сучасним науковцям розглядати в цьому контексті історію заселення Закарпаття, а також зміну меж української мовної території.

Е. Балецький, продовжуючи вивчення писемних пам'яток, у співавторстві з угорським істориком Й. Перені детально проаналізував одну з невідомих закарпатських грамот XVII ст., а саме *грамоту Софії Баторі* 1674 р. (3: 75 — 104), яка колись зберігалася в архіві уніатського монастиря в Марія-Повчі в Угорщині. Автори зауважили, що вивченню грамот приділено мало уваги, хоч відомо, що саме в цих документах відображено народну говірку, містяться елементи, які в літературній мові не зустрічаються.

Ймовірно, що грамота є перекладом з угорського або латинського оригіналу, адресованого вдовою Георгія II Ракоці Софією Баторі чиновникам мукачівсько-чинадіївській домінії. Вона не підписана і не закріплена печаткою, значить, не є оригіналом. Перекладена, очевидно, не для до-

машнього використання, адже написана урочистою формою письма. Щодо встановлення автора та часу написання грамоти, а також визначення мети її написання історик Й. Перені запропонував кілька можливих варіантів. Найбільш вірогідно, що Софія Баторі наказує головним управителям домінії та іншим чиновникам дотримуватися нововведення стосовно повинності українських кріпаків у період церковних свят. Вона дозволила, щоб кріпаки-уніати у свої святкові дні не працювали (адже уніатські свята у той час ототожнювалися з православними щодо днів їх святкування). Однак у період католицьких свят кріпаки повинні працювати.

Для кращого розуміння тексту грамоти Перені пояснює історичні причини, які зумовили виникнення такого документа. Як відомо, до середини XVII ст. східнослов'янські жителі сучасного Закарпаття були православними. Католицька церква мала на меті об'єднати православну церкву з католицькою. На чолі уніатської церкви стояв егерський єпископ. З метою прийняття унії естергомський єпископ — найвищий церковний посадовець в Угорщині та одночасно канцлер імперії Габсбургів, а за його настановою і католицькі поміщики — пообіцяли православним священикам пільги. Однак землевласники не виконали обіцяного, тому початкові успіхи унії значно послабилися. Уніатська церква зберігала давні свята, однак народ, незадоволений новими вимогами, став чинити опір. Через це було видано розпорядження, спрямовані на придушення народного опору. З метою «пом'якшення» ситуації Софія Баторі своєю грамотою визнала свята православних, які прийняли уніатство. Перені вважає, що неважко зрозуміти, звідки походить аналізована грамота і яка мета її створення. На її появу неабиякий вплив мав мукачівський уніатський єпископ Йосип Волошиновський. Дотримання заборони дозволу або заборони повинності у святкові дні залежало від нього. Це стало причиною того, що грамоту перекладали українською мовою, щоб священики могли показати народові позитивні діяння уніатської церкви. Історик твердить, що уточнення цієї справи потребує ще багато доказів, адже архів сім'ї Ракоці, де, можливо, зберігався угорський оригінал, був знищений у 1656 р. Попри брак конкретних доказів історик Й. Перені схиляється до думки, що грамота є перекладом з угорського оригіналу.

Друга частина статті виконана Е. Балецьким і містить опис графіки, орфографії та мови грамоти. Дослідник визначив, що документ написано декоративним скорописом XVII ст. Кожна літера виписана окремо, суцільне написання деяких букв зустрічається лише в кількох випадках. Окремий підрозділ відведено опису накреслення букв (3: 80 — 83). У розділі «Орфографія» в десяти пунктах подано правописні особливості грамоти, в останньому пункті наведено приклади слів, на яких поставлено наголос. Балецький зазначив, що мова грамоти відображає українську ділову мову XVII ст., яку використовували на території Західної України, частково і на території сучасного Закарпаття. Автор виділяє такі фонетичні явища: депалаталізація м'яких приголосних у низці випадків; збереження різниці між голосними у та ь; на місці праслов'янського **tort*

зустрічаються рефлекси *torot, trot, trat*; на місці **tert* зустрічається рефлекс *tret*; на місці **tolt* зафіксовано *tlat*; замість **tort* — *tort*; на місці **tort* — *tert*; на місці **ort* під спадним наголосом є рефлекс *rot*; на місці **tj* — *c*; на місці **mj* і **bj* є *ml'* і *bl'*; на початку слова у після голосного є нескладове *v*; початкове *i* в деяких словах зникло (напр., *меновите, в маєтностях*); у грамоті зустрічається проривний *г*; праслов'янські голосні *o* та *e* в новозакритих складах зберігаються відповідно до церковнослов'янської традиції; на місці угорської графеми *sz* вживають *ч* при передачі прізвища *Rákóczi*.

Далі подано пояснення морфологічних явищ, серед них таке: іменники чоловічого роду, які мають твердий кінцевий приголосний, відмінюються як іменники з основою на *o*; прикметники, займенники та дієприкметники зберігають повну форму; в інфінітиві дієслова мають форму *-ти*; у першій особі множини зазвичай зберігається стара форма на *-м* (< **-тъ*); у третій особі однини зберігається *-т*; наводяться приклади вживання дієприкметників, а також єдиний випадок вживання дієприслівника; прислівники мають суфікс *-о* або *-е*, як і в західноукраїнських говорах; рухливий займенник *са* вживається в грамоті як дієслівний афікс; праслов'янському суфіксу *-*bje* відповідає *а*.

У розділі «Словниковий склад» дослідник наводить перелік слів грамоти. Лексеми подано окремими словниковими статтями у тій формі (відмінковій чи особовій), у якій вони вжиті в тексті, у квадратних дужках указано початкову форму слова; подано його фонетичні варіанти, представлена частиномовна належність та значення російською мовою. Після деяких слів міститься покликання на джерела, в яких вони зустрічаються. Автор залучає і результати власних досліджень, зауваживши, що деякі лексеми поширені в середньозакарпатських говорах. Серед заголовних слів є чимало запозичень із польської, російської та угорської мов. При запозиченнях дослідник указує на мову-джерело. Укладений Балецьким словничок нараховує майже 160 заголовних слів, що належать до різних частин мови, а також антропоніми. При подачі слова *часть* дослідник помилився, коли вказав український відповідник 'часть' замість 'частина'. Серед словникових статей чимало історизмів (*биров* 'сільський староста', *биршаг* 'штраф', *двурникъ* 'управитель домінії', *держава* 'маєток', 'володіння', *ешпан* 'управитель домінії', *краиникъ* 'чиновник, управитель домінії', 'шолтис', *оурадникъ* 'урядник' та ін.).

На основі детального аналізу мови грамоти Е. Балецький робить висновок: «Українська грамота Софії Баторі 1974 р. була написана в той період, коли українська літературна мова мала західноукраїнське діалектне забарвлення і ще зберігала церковнослов'янські традиції» (3: 100). Графіка, орфографія та фонетика цього документа не відрізняється від інших грамот аналізованого періоду. Дослідник зазначив, що в пам'ятці є спільносхіднослов'янські, українські, церковнослов'янські та польські лексичні одиниці. Діалектизми кваліфікує як карпатські або південно-західні; до місцевих закарпатських рис зараховує лише угорські запозичення. На відміну від співавтора Й. Перені, Балецький менше схиляється

до того, що грамота є перекладом з угорського чи латинського оригіналу. Він вважає, що грамота могла бути й оригіналом, якщо врахувати той факт, що українська ділова мова XVI — XVII ст. була під впливом польської, а через польську — і під впливом латинської мови. Автором, очевидно, був виходець із Галичини мукачівський єпископ Йосип Волошинівський. Цим і пояснює Балецький відсутність місцевих мовних елементів. Як висновок, наголошує на тому, що ділова мова східних слов'ян була схожою по обидва боки Карпат.

Дві статті присвятив Е. Балецький етимологічним дослідженням (4: 437 — 442; 5: 337 — 386). В одній (4: 437 — 442) детально вивчено шляхи проникнення угорського слова *antal* в українську мову. Дослідник опрацював велику кількість наукової літератури та лексикографічних праць, у яких згадується аналізоване ним слово. Виявив, що в українській, російській, словацькій, польській, німецькій та румунській мовах воно походить від угорського *antalag* (літературне *általag*, *átalag*). Дійшов такого висновку: в українській мові термін *антал* ‘бочка в 60 пляшок’ відповідає російському *антал* ~ *антал* ‘бочка угорського вина у 60 бутилок’, в обох мовах лексема запозичена безпосередньо з угорської мови, пор. *antalag* ‘вид бочки приблизно в 70 літрів, який використовували в районі Токая’; у південно-західних українських говорах є слово *антáлок* ‘чверть бочки’, ‘бочка’, яке походить від угорського слова, але посередництвом польської мови; у деяких закарпатських українських говорах зустрічається *антал/ар* ~ *антал/ак* (зменшена форма *анталаж*’/ок, *анталадж*’/а) ‘бочка’, ‘бочка у 25 літрів’, який є безпосереднім запозиченням з угорської мови.

У період активної діяльності Е. Балецького вивченню впливу угорської мови на лексику української мови та її говорів, окрім закарпатських, приділялося недостатньо уваги. Через це дослідник зосередився на виявленні та дослідженні угорських запозичень у творах західноукраїнського письменника Миколи Устияновича, однак зазначає, що в мові творів Сидора Воробкевича, Юрія Федьковича, Леся Мартовича, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Марка Черемшини, Петра Козлянюка та інших теж зустрічаються гунгаризми (5: 337 — 386).

Учений навів як приклад 72 лексеми, поширені в західноукраїнських говорах (5: 338). Деякі з них (*банувати*, *бунда*, *газда*, *дараба*, *кулеша*, *легінь*, *маржина*, *пугар*) як обласні введені до реєстру Українсько-російського словника (Київ, 1953 — 1962). Балецький зазначає, що угорські запозичення увійшли і до лексичного складу української літературної мови, зокрема такі: *антал*, *бирчий*, *бутир*, *вижлиця*, *гайдук*, *гарцювати*, *гуляш*, *гусар*, *довбиш*, *доломан*, *карваш*, *катанка*, *кодман*, *кодола*, *коч*, *куліш*, *кунтуш*, *мадьяр*, *ментик*, *палаш*, *паприка*, *пушта*, *шабля*, *шалаш*, *шатро*, *шерег*, *шишак*, *шипош*, *таркач*, *чата*, *чечуга*¹². Варто зауважити, що походження деяких із цих слів потребує детального аналізу.

¹² Гунгаризми *довбиш*, *карваш*, *коч*, *кунтуш*, *шишак* були досліджені у статті Є. Барань [4: 27 — 37], в іншій праці — лексеми *гайдук* та *гусар* [3: 11 — 20].

Покликаючись на описані М. Устияновичем факти та зміст повісті «Страшний четвер», а також нарису «Ніч на Бержаві», Балецький визначив причини проникнення угорських слів до лексики західноукраїнських говорів. Згадки про Угорщину та угорців у галицькому фольклорі (у статті наведено кілька цитат з галицького фольклору, зібраних Яковом Головацьким), на думку Балецького, свідчать про те, що галицько-угорські зв'язки розпочалися ще в період княжої доби. Тож вони не могли не вплинути на словниковий склад галицьких українських говорів, зокрема увійшли і до творів письменників Галичини.

У згадуваній статті автор дослідив етимологію 23 лексем, які вжито у творах М. Устияновича, виявивши серед них запозичення з угорської, а саме: *балта* 'сокира' < уг. *balta*, *вать* 'або' < уг. *vagy*, *газда* 'господар' < уг. *gazda*, *гляба* 'дарма' < уг. *hiába*, *дуган* 'табак' < уг. *dohány*, *легінь* 'парубок' < уг. *legény*, *маржина* (< *марга*) 'велика рогата худоба' < уг. *marha*, *куртий* 'куций' < уг. *kurta*, *на-гур* (*гур*) 'новина' < уг. *hír*, *пугарчик* (< *пугар*) 'склянка' < уг. *pohár*, *теметів* 'кладовище' < уг. *temető*, *тирх* 'тягар' < уг. *teher*, *хосен* 'користь' < уг. *haszon*, *шарканці* 'шпора' < уг. *sarkantyú*. Очевидно, під впливом угорської мови набули свою форму, а в деяких випадках і значення такі слова: *ватас* 'мисливець' < уг. *vadász*, *лаба* 'нога' < уг. *láb*, *ланц* 'ланцюг' < уг. *lanc*, *ярок* 'кювет' < уг. *árok*. Автор з упевненістю констатує, що не є угорськими запозиченнями лексеми *бекеш* 'бекеш' < уг. *bekecs*, *пушка* 'пушка' < уг. *puska*, *трумбета* 'труба' < уг. *trombita*, *цундравий* 'обідраний' < уг. *cunda*, *ярок* 'канава' < уг. *árok*. Виконавши взірцевий етимологічний аналіз наведених вище лексем, Балецький виявив, що вони належать до карпатського шару слів, адже розповсюджені й у сусідніх польських, словацьких та румунських говорах. Дослідник закликав мовознавців до подальшого вивчення угорських запозичень у західноукраїнських говорах, зокрема у мові художньої літератури.

Як бачимо, дослідження історії української мови належало до сфер зацікавлення мовознавця, не оминав він і питань етимології західноукраїнських слів, серед яких є гунгаризми.

Еміль Балецький зробив помітний вклад у розвиток синхронної та діакронної української діалектології, лексикології та історії української мови. Адже вивчення мови кожної окремої пам'ятки з урахуванням її місцевих ознак вносить нову інформацію в загальну картину мовного розмаїття.

Перелік праць Еміля Балецького, в яких порушено проблеми історії української мови та її лексики

1. Балецкий Э. Памятник украинского делового языка XVII века. *Studia Slavica*. 1956. № 2. С. 373 — 381.
2. Балецкий Э. Эгерский рукописный ирмологий. *Studia Slavica*. 1958. № 4. С. 293 — 323.
3. Балецкий Э., Перени Й. Украинская грамота Софии Батори 1674 г. *Studia Slavica*. 1959. № 5. С. 75 — 104.
4. Балецкий Э. О путях заимствования украинским языком термина *antal*. *Studia Slavica*. 1962. № 8. С. 437 — 442.
5. Балецкий Э. О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке (Венгерские заимствования в произведениях Н.Л. Устияновича). *Studia Slavica*. 1963. № 9. С. 337 — 386.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балецький Э. Литературное наследие. Под ред. А. Золтана и М. Капраля. Balczyk Emil: Irodalmi örökség. Szerkesztette Kaprally Mihály és Zoltán András. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyhaziensia 20). Nyiregyhaza: Nyiregyhazy Főiskola Ukrán es Ruszin Filológiai Tanszék, 2007.
2. Балецький Емельян Д. Вербный трепетъ. Ужгородъ: Типографія «Школьної допомоги», 1936.
3. Барань Є. Дані до гунгаризмів у староукраїнських пам'ятках XIV — XVII століття. Мойсієнко В., Єршов В. (ред.). *Волинь — Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Вип. 22 (1 том). Житомир, 2010. С. 11 — 20.
4. Барань Є. Лексика угорського походження та її тлумачення в історичних словниках української мови. *Studia Slavica*. 2013. 58/1. С. 427 — 37.
5. Барань-Комари Е. Литературное наследие. Под ред. А. Золтана и М. Капраля. Balczyk Emil: Литературное наследие. Под ред. А. Золтана и М. Капраля. Balczyk Emil: Irodalmi örökség. Szerkesztette Kaprally Mihály és Zoltán András. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyhaziensia 20.) Nyiregyhaza: Nyiregyhazy Főiskola Ukrán es Ruszin Filológiai Tanszék, 2007. *Studia Russica*. 2009. 23. С. 318 — 326.
6. Казак О.Г. «Освобождение от чешского ярма»: культурно-национальная политика Венгрии в Закарпатье в 1939 — 1944 гг. *Русский сборник. Исследования по истории России*. Том 12. Москва, 2012. С. 328 — 344.
7. Капраль М. Балецький Емельян. *Енциклопедія Подкарпатської Русі*. Ужгород, 2001.
8. Капраль М. Еміль Балецький на сторінках ужгородської періодики (1939 — 1944). *Studia Russica*. 2000. 18. С. 369 — 374.
9. Капраль М. Неизвестный Эміль Балецький (По материалам подкарпатской периодики (1939 — 1943 гг.)). *Вестник филиала Института русского языка им. А.С. Пушкина*, 15. С. 28 — 40. Budapest, 2001.
10. Капраль М. «У истоков «русскости» Эмиля Балецкого («Школьная хроника» села Чинадиево) (1920 — 1938 гг.)). *Studia Russica* 23, 10 — 20, 2009.
11. Німчук В.В., Пуряєва Н.В. (упор.) Історія українського правопису XVI — XX століття: Хрестоматія. Київ, 2004.
12. Офіційний Роман. Новітня література Закарпаття. Ужгород: Гражда, 2015.
13. Сугоняк В.Б. Ранні лінгвоукраїністичні студії Е. Балецького. *Philology. Science and Education a New Dimension*. 2017. V (28). Issue 115. С. 47 — 50.
14. Ташкович О., Від русофільства до русинофільства на прикладі творчості Еміля Балецького. *Studia Russica*. 2009. 23. С. 249 — 255.
15. Тарасенков А.К., Турчинский Л.М. Русские поэты XX века (1900 — 1955). Материалы для библиографии. Москва: Языки славянской культуры. 2004. (Studia Poetica).
16. Ур Л., Мальяр Л. Рецепція творчості Шандора Петефі на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія; Соціальні комунікації*. 2012. Вип. 27. С. 129 — 133.
17. Чучка П.П. Балецький Еміль Дмитрович. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007.
18. Kiss Lajos Szlavisták arcvonásai egy tanítványuk naplójában (Milyenek látta Fodor András Hadrovics Lászlót, Kniezsa Istvánt és Balczyk Emilt. Zoltán András (szerk.) *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, 1998. С. 318 — 321.
19. Pavlovsky Maria. Поэтический мир юного Эмиля Балецкого. *Studia Russica*. 2009. 23. С. 27 — 29.

The list of works by Emil Balczyk, in which problems of the history of the ukrainian language and its vocabulary are raised

1. Balczyk, E. (1956). Written record of the Ukrainian business language of the XVII century. *Studia Slavica*, 2, 373 — 381 (in Rus.).
2. Balczyk, E. (1958). Handwritten terminology of Eger. *Studia Slavica*, 4, 293 — 323 (in Rus.).
3. Balczyk, E. Pereni J. (1959). Ukrainian letter of Sofia Batory in 1674. *Studia Slavica*, 5, 75 — 104 (in Rus.).
4. Balczyk, E. (1962). The ways of borrowing the term “antal” in Ukrainian language. *Studia Slavica* 8, 437 — 442 (in Rus.).

5. Balczyk, E. (1963). About some Hungarian borrowings in the Ukrainian language (Hungarian borrowings in the works by N.L. Ustianovich). *Studia Slavica*, 9, 337 — 386 (in Rus.).

REFERENCES

1. Balczyk, E. (2007). *Literary heritage*. Edited by A. Zoltán and M. Kaprály. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyhaziensia 20.) Nyiregyhaza: Nyiregyhazi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
2. Balczyk, E.D. (1936). *Verbny trepet*. Uzhgorod: Tipographia „Skholnoj pomoschi”.
3. Baran, I. (2010). Data to the Hungarian loanwords in the old-Ukrainian language monuments of the XIV — XVII centuries. *Volyn-Zhytomyrschyna. Historical and philological journal on regional problems*, 22, 1, 11 — 20. Zhytomyr (in Ukr.).
4. Baran, I. (2013). Vocabulary of Hungarian origin and its interpretation in the historical dictionaries of Ukrainian language. *Studia Slavica*, 58/1, 427 — 37 (in Ukr.).
5. Baran-Komari, I. (2009). *Literary heritage*. Edited by A. Zoltán and M. Kaprály. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyhaziensia 20.) Nyiregyhaza: Nyiregyhazi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2007. *Studia Russica*, 23, 318 — 326 (in Ukr.).
6. Kazak, O.G. (2012). “Liberation from the Czech burden”: the cultural and national policy of Hungary in Transcarpathia in 1939 — 1944. *Russkij zbornik. Studies on the history of Russia*, 12, 328 — 344. Moscow (in Rus.).
7. Kaprály, M. (2001). Balczyk Emelyan. *Encyclopedia of Subcarpathian Rus*. Uzhgorod: Izdatelstvo V. Padiaka (in Rus.).
8. Kaprály, M. (2000). Emil Balczyk on the pages of the Uzhgorod periodicals (1939 — 1944). *Studia Russica*, 18, 369 — 374 (in Rus.).
9. Kaprály, M. (2001). Unknown Emil Balczyk (Based on Subcarpathian periodicals (1939 — 1943). *Bulletin of the department of the Institute of Russian Language named after A. Pushkin*, 15, 28 — 40. Budapest (in Rus.).
10. Kaprály, M. (2009). “At the root of “Russianness” by Emil Balczyk (“School chronicle” of the village of Chynadiovo) (1920 — 1938). *Studia Russica*, 23, 10 — 20 (in Rus.).
11. Nimchuk, V.V., Puriyeva, N.V. (ed.) (2004). History of the Ukrainian spelling in XVI — XX centuries: Chrestomathy. Kyiv (in Ukr.).
12. Oficynsky, Roman (2015). Modern literature of Transcarpathia. Uzhgorod: Grahdza (in Ukr.).
13. Suhoniak, V.B. (2017). Early linguistic Ukrainian researches by E. Balczyk. *Philology. Science and Education a New Dimension*, 5 (28), 115, 47 — 50 (in Ukr.).
14. Taskovych, O. (2009). From Russophilism to Rusynophilia on the example of the works by Emil Balczyk. *Studia Russica*, 23, 249 — 255 (in Ukr.).
15. Tarasenko, A.K., Turchynsky L.M. (2004). Russian poets of the XX century (1900 — 1955). Materials for bibliography. Moscow: Languages of Slavic Culture (Studia Poetica).
16. Úr, L., Maliar L. (2012). The reception of literary works by Sándor Petőfi in Transcarpathia. *Scientific bulletin of Uzhgorod University. Series: Philology; Social communication*, 27, 129 — 133 (in Ukr.).
17. Chuchkha, P.P. (2007). Balczyk Emil. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv (in Ukr.).
18. Kiss Lajos (1998). The features of the Slavists in a diary of their pupil (How did András Fodor see László Hadrovics, István Kniezsa and Emil Balczyk). Zoltán András (ed.) *Language, style, literature*. Welcome Book for the 70th Birthday of Mihály Péter. Budapest, 318 — 321 (in Hung.).
19. Pavlovsky Maria (2009). The poetic world of the young Emil Balczyk. *Studia Russica*, 23, 27 — 29 (in Rus.).

Статтю отримано 24.10.2018

Ielyzaveta Baran

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education,
Berehovo University of Nyiregyháza, Nyiregyháza

EMIL BALECZKY — RESEARCHER OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
(on the 100th anniversary of the birth)

Emil Balczyk (pseudonym E. Latorchanin, O. Vyshchak, cryptonym E. A.) is one of the most prominent personalities in the history of Ukrainian studies in Hungary of the twentieth century. Among his main scientific interests are Transcarpathian dialectology and historical lexicology

of the Ukrainian language. In the Encyclopedia of the Ukrainian language it is stated: “Baleczky Emil Dmitrievich — Ukrainian and Hungarian linguist”, and in the Encyclopedia of Subcarpathian Rus we read the following: “Emelyan Baleczky — poet, linguist and teacher”.

The worldview of the young Baleczky was formed in the school of Chinadiovo, where he began to write poems, following the Russophile traditions of that time. The period of poetic aspirations of the young Baleczky remained unknown for a long time (he did not mention himself the stage of his life, connected with literary work), despite the fact that he was the most promising Russian-speaking poet of the region at all times.

After graduating from the University of Budapest, Emil Baleczky begins to deal with the linguistic issues, justifies the need of using local dialects and encourages the intellectuals to use the native language. In the center of Emil Baleczky's scientific interests, besides synchronic and diachronic Transcarpathian Ukrainian dialectology, there is also the investigation of the Ukrainian language's vocabulary and its history. In three articles of the scientist (one in co-authorship) the literary remains of the Ukrainian language were investigated, while in the other two the etymological problems of Hungarian borrowings in the Ukrainian language are under discussion.

As we can see, the investigation of the history of the Ukrainian language belonged to the areas of interest of the linguist, but he also did not ignore the issues of etymology of Western Ukrainian words, among which there are Hungarian loanwords. Ideas presented in the article show that Emil Baleczky made a significant contribution to the development of synchronic and diachronic Ukrainian dialectology, lexicology and history of the Ukrainian language. In fact, the study of each individual literary remains, taking into account its local features, brings new information into the general picture of linguistic diversity.

Keywords: *Emil Baleczky, vocabulary and history of Ukrainian language.*

УДК 811.161.2

Лариса Кислюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ НАУКОВОЮ РАДОЮ «УКРАЇНСЬКА МОВА» НАН УКРАЇНИ 2018 РОКУ

Кандидатські дисертації:

1. *Бугайова О.І.* Соціальна реклама: лексика, граматика, стилістика (Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв).

2. *Вакалюк І.В.* Функціонально-семантична категорія дієслівної квантитативності в сучасній українській літературній мові (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»).

3. *Гадюк Р.В.* Вербалізація модальної семантики прохання в українській мові (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

4. *Гашибоязова О.В.* Нові конотативні значення прикметників української мови початку ХХІ століття (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького).

5. *Кекало Ю.В.* Мовний вияв гендерних конфліктів і шляхи їх комунікативної нейтралізації (ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»).

6. *Коновал І.І.* Емотивно-оцінний потенціал лексики та фразеології в ідіолекті Олександра Довженка (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).

7. *Костюк Ю.М.* Суспільно-політичний неолексикон української інтернет-комунікації у формально-семантичному та соціонормативному аспекті (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка).

© Л.П. КИСЛЮК, 2018

8. **Овсієнко А.С.** Функціонально-стилістичний потенціал метафори в газетній періодиці початку ХХІ століття (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

9. **Шеремет А.В.** Фемінативи у функціонально-стильових сферах української літературної мови: норма і перспективи (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

Статтю отримано 22.11.2018

Larysa Kysliuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THESES TOPICS APPROVED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL
“UKRAINIAN LANGUAGE” OF NAS OF UKRAINE IN 2018

ЗМІСТ

Дослідження

Катерина Городенська

Морфологія в контексті академічної лінгвоукраїністики **3**

Світлана Бибик

Від історіографії мови художньої прози до кодифікації термінів лінгвостилістики **22**

Тетяна Коць

Унормування української мови в кінці XIX — на початку XX ст.: засади, кодифікація, реалізація **34**

Лариса Мовчун

Використання методу асоціативного експерименту в римології **43**

Наталія Пуряєва

Історико-лінгвістичні дослідження української мови: основні напрямки **56**

Зінаїда Козирєва, Лариса Мовчун, Ірина Самойлова

Здобутки академічної лексикографії в укладанні словників живої мови **67**

Ірина Казимирова, Людмила Туровська

Академічне термінознавство: ретроспекція та перспективи розвитку **83**

Галина Кобиринка, Людмила Рябець

Українська діалектологія: витоки та перспективи **92**

Валентина Грещук

Гуцульська діалектна лексика в романі С. Складенка «Карпати» **101**

Ольга Черемська

Філологічна школа Олександра Потебні в оцінці Олексія Ветухова **112**

Огляди та рецензії

Світлана Єрмоленко

Під лінгвостилістичим мікроскопом — художній дискурс Павла Загребельного. Рецензія на монографію: *Голікова Н.С.* Мова художньої прози Павла Загребельного — від слова до концепту. Дніпро: Акцент ПП, 2018. **125**

Наукова хроніка

Оксана Тищенко

Архівна лексична картотека: цифровий формат. Презентація електронної версії робочих матеріалів «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924 — 1933) **129**

	<i>Григорій Аркушин</i> II Підляська українська наукова конференція	134
Ювілеї	<i>Світлана Галаур, Світлана Педченко</i> «Слово вабить до себе мудрих, світлих людей...» (до ювілею професора Миколи Івановича Степаненка)	138
	<i>Лариса Колібаба, Валентина Фурса</i> Наукові вершини професора К.Г. Городенської	143
	<i>Єлизавета Барань</i> Еміль Балецький — дослідник української мови (до 100-річчя від дня народження)	150
Інформація	<i>Лариса Кислюк</i> Теми дисертацій, затверджені науковою радою «Українська мова» НАН України 2018 року	162
Відомості про авторів		168

CONTENTS

Researches

Kateryna Horodenska

Morphology in the context of the academic Ukrainian language studies **3**

Svitlana Bybyk

From the historiography of the language of artistic prose to codification of the terms of linguistical stylistics **22**

Tetiana Kots'

Organization of Ukrainian Language at the end of XIX — at the beginning of XX century: bases, codification, realization **34**

Larysa Movchun

Applying of associative experiment method in rhymology **43**

Natalia Puriaieva

Historical and linguistic studies of the Ukrainian Language: the main directions **56**

Zinaida Kozyreva, Larysa Movchun, Iryna Samoilova

Achievements of academic lexicography in compiling dictionaries of the living language **67**

Iryna Kazymyrova, Liudmyla Turovska

Academic terminology: flashback and perspectives for the development **83**

Halyna Kobyrnka, Liudmyla Riabets

Ukrainian dialectology: origin and perspectives **92**

Valentyna Greshchuk

Hutsul dialectal vocabulary in the novel by S. Sklyarenko «Carpathians» **101**

Olga Cheremska

Philological school of Oleksandr Potebnia in Oleksiy Vétukhov's estimation **112**

Book review

Svitlana Yermolenko

By linguistic stylistic microscope — the artistic discourse of Pavlo Zahrebelnyi. Book review on: *Holikova Natalia*. The language of artistic prose by Pavlo Zahrebelnyi — from word to concept. Dnipro: Accent PP, 2018. **125**

Science chronicle

Oksana Tyshchenko

Archival lexical card index: digital format. Presentation of the electronic version of the working materials of «Russian-Ukrainian Dictionary» ed. A. Krymsky and S. Efremov (1924 — 1933) **129**

	<i>Hryhoriy Arkushyn</i> Second Podlaskie Ukrainian Scientific Conference	134
Anniversaries	<i>Svitlana Halaur, Svitlana Pedchenko</i> «The word enchants wise and bright people...» (For the anniversary of Professor Mykola Ivanovych Stepanenko)	138
	<i>Larysa Kolibaba, Valentyna Fursa</i> Scientific tops of Professor K.G. Horodenska	143
	<i>Ielyzaveta Baran</i> Emil Baleczky — researcher of the Ukrainian Language (on the 100 th anniversary of the birth)	150
Information	<i>Larysa Kysliuk</i> Theses topics approved by the scientific council “Ukrainian Language” of NAS of Ukraine in 2018	162
Contributors		168

Відомості про авторів

АРКУШИН Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

БАРАНЬ Єлизавета Балажівна, доктор філософії (PhD) у філологічних науках, доцент кафедри філології, Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II (м. Берегово Закарпатської області, Україна) — кафедри української мови та культури Ніредьгазького університету (Угорщина)

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ГАЛАУР Світлана Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ГРЕЩУК Валентина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

КАЗИМИРОВА Ірина Андріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

КИСЛЮК Лариса Павлівна, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КОЗИРЄВА Зінаїда Георгіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОЛІБАБА Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

КОЦЬ Тетяна Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

МОВЧУН Лариса Вікторівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ПЕДЧЕНКО Світлана Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ПУРЯЄВА Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

РЯБЕЦЬ Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук, виконувач обов'язків завідувача відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

САМОЙЛОВА Ірина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ТУРОВСЬКА Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ФУРСА Валентина Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ЧЕРЕМСЬКА Ольга Степанівна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця